

7c
—
VII

2-1c

הוצאת "קודלת"

תרכיה

גיאוגרפיה של ממלכת תרכיה האסית והאירפית

מעבדה עפ"י מקורות שונים

על ידי

פ. אורבך

2/c

VII/c

Оւрбач

מ ק ד ש
לזכר ידידי אחד מבחירי בנינו—בוני-ארצנו
אליהו ספיר ז"ל.

4 - XIII a A

7800

הספר „תרכיה“ יצא בכללו מתוך רשימות ולקוטים שונים. ובבואי לסדר ולערך את הספר לדפוס אמנם מכיר אני, שהחמר המכנס בו רחוק הוא מן השלמות הרצויה: ממלכת תרכיה חסרה עדין חקירה מפורשת ומקפת, הידיעות על אדותיה עניות במקצוע אחד ויותר עשירות במקצוע אחר, וע"כ לא עלתה לי כל השתדלותי לשמר בכמה ענינים ומקומות את שווי-המדה. ואעפ"כ מקוה אני, כי הספר כמו שהוא יהיה עזר ושמוש לחברי המורים אשר בארץ-ישראל ובשאר מדינות תרכיה ויפטרם מאכבוד כח וזמן על חפוש חמר לשעורים בגיאוגרפיה של תרכיה. כמו כן ימצא בספר ענין גם לקורא העברי העומד מחוץ לתחום ההוראה ורוצה לקנות לו משנים מקימים פחות או יותר ע"ד הממלכה שבה קשורה תקות תחיתנו הלאומית.

הספר כולל רק את מדינות תרכיה האסית והאירפית. לכל מדינה מקדשים חמשה פרקים; (א) טבע הארץ — התנאים הטבעיים הגיאוגרפיים שמוצא הישוב להתפתחותו החמרית וההיסטורית; (ב) המחיה והכלכלה — ההשפעה החוזרת בין התנאים האמורים ובין עסקי הישוב; (ג) דברי ימי הארץ — סקירה קצרה על המארעות ההיסטוריים שעברו על הארץ ויושביה. סקירה זו כוללת גם ידיעות על קורות הישוב העברי; (ד) הישוב בזמן הזה — סקירה על השבטים והעמים השונים שהתנחלו במדינה, על מצבם החמרי והרוחני; (ה) החלוקה המדינית — פרק זה משמש גם מעין הכללה וסכום להידיעות שנתנו בפרקים הקודמים. בראש הספר באה סקירה כללית על דברי ימי תרכיה, משטרה וסדריה. השתדלתי ככל האפשר שלא להכריח את המורה ההולך לשטתו הוא להחזיק דוקא בסדור-החמר הקבוע בספר, וכל מורה משכיל ידע לבר לו על נקלה מתוך הספר לא רק את כמות החמר הדרושה לו כי אם גם את הסדור הרצוי לו. כך, למשל, יכול יוכל להקדים את הפרק הרביעי לפרק השלישי ואת שני אלה לפרק השני, או להקדים את הפרקים ע"ד ערב לפרקי ארם-נהרים וכדומה.

בחפצי להשאר נאמן להכלל הפרגוני, כי „לעולם יצא אדם בתלמודו מן הקרוב אל הרחוק“ הקדמתי את סוריה וארץ-ישראל לכל שאר מדינות תרכיה. ועלי להעיר, כי על ארץ-ישראל לא עמדתי בפרטות: הגיאוגרפיה של זו דורשת לכל הפחות ספר אחד מיוחד, רב האיכות והכמות שבחבורו נזכה לעשות סוף סוף כמתקנות שבאמות העולם השמות את ידיעת ארץ המולדת והאבות יסוד מוצק ורחב לידיעת כל ארצות תבל.

אסים את דברי בתודה עמקה למבקרים הנכבדים שמנתה ה' „קודהלת“ לבקר את ספרי לפני הדפסו — את ה' דוד ילין ואת הד"ר יוסף לוריא—על הערותיהם ותקוניהם החשובים. וכיחוד הנני מזכיר לברכה את שם ידידי המנוח ר' אליהו בן בנימין זאב ספיר אשר היה יועצי הנאמן בעבודתי—ולזכרו היקר הנני מקדיש את הספר.

יסו, תרע"ב

פ. אוירבך

ה ע ר ה.

קרי בכל מקום אות ג' כמו דש dj או dsch ורק במלה התרכית-התתרתית דג או דג, dagh (הג) כאות ג' חכית.

אות צ' כאות ד' בפה מלא ובנניעת הלשון בחזקה אל החך וכאותיות טש=tsch בשמות: דלמה-בנציה, מנציה, נחיציון, ציורוק, ציזמה, ציה, ציה, ציל או צילי, צינציה, ציקיט, צירלי, צירנה.

הכתיב של שמות המקומות נקבע עפ"י ה' ד. ילין.

תֵּכֵן הָעֵנִינִים.

מבוא.

- I סקירה כללית על דברי ימי תרכיה
II תרכיה ויושביה
III משטר תרכיה וסדריה: ההנהגה העליונה; החלוקה המדינית; הצבא; השכלת העם; בתי הדין; דיני קרקעות; מסי הממשלה.
- 1—12
13—19
20—26

I תַּרְכִּיָּה הָאֶסִּית

סוריה וארץ-ישראל.

- פרק א. טבע הארץ; המצב הגיאוגרפי והגבולים. מראה פני הארץ. הרי מערב סוריה. הבקעה. הרי מזרח סוריה. חופי סוריה. הנהרים והנחלים. הימים והנחלים הנופלים אליהם. מעינות מינרליים. האקלים.
- פרק ב. המחיה והכלכלה: עבודת האדמה ותבואותיה. גדול בהמות הבית. חית הארץ. ציד הדגים והספוג. מחצבי הארץ. התעשייה והמסחר. חבור הדרכים ומסלות הברזל.
- פרק ג. דברי ימי סוריה וקורות היהודים במדינות האלה.
- פרק ד. הישוב בזמן הזה: מספר התושבים, מוצאם, לשונותיהם ואמונותיהם. הכידוים. המיתולוגים. האישמעאליים (הישמעאלים). הנוצרים לכתותיהם. המרונים (מורני). הנצירים. הדרוזים. היהודים. שאר בני הישוב (תרכים, תרכמנים, עתמנלים, יזידים, מג'רבים, מצריום, נביום, כושים, פרסים, הודיים, צוענים ופרנקים (אירסיים)).
- פרק ה. החלוקה המדינית: וילית חלב (אלפו). פלך זור. וילית סוריה. פלך הלבנון. וילית בירות. פלך ירושלים.
- 29—47
47—55
55—61
61—71
71—94

חצי האי סיני.

- סקירה כללית על חצי האי סיני.
- 95—98

חצי האי ערב (גזירת אל-ערב).

- פרק א. טבע הארץ: המצב הגיאוגרפי והגבולים. מראה פני הארץ. הרי החוף המערבי. הרי החוף הדרומי. הרי החופים הדרומיים-המזרחיים. הרמות התיכונות. המדבריות. המפרצים והאיים. הנחלים. האקלים.
- פרק ב. המחיה והכלכלה: עבודת האדמה ותבואותיה. גדול בהמות הבית. חית הארץ. ציד הדגים והפנינים. מחצבי הארץ. התעשייה והמסחר. חבור הדרכים ומסלות הברזל.
- פרק ג. דברי ימי ערב וקורות היהודים בארץ הזאת.
- פרק ד. הישוב בזמן הזה: מספר התושבים. הערבים. היהודים.
- פרק ה. החלוקה המדינית: וילית חיג'אז. וילית תימן. ערב האנגלית. הצרמות. עמן. נג'ד.
- 99—103
104—107
107—112
113—114
115—123

אַרְס־נְהָרִים (מספוטמיה) ומדבר סוריה.

- פרק א. טבע הארץ: המצב הגיאוגרפי והגבולים. מראה פני הארץ. ארס-נהרים העליונה (אל ג'זרה). ארס נהרים התחתונה (עֵרַק אֶל עַרְב). הנהרים והנחלים. האקלים. מדבר סוריה. 124—130
- פרק ב. המהיה והכלכלה: עבודת האדמה ותבואותיה. גדול בהמות הבית. חית הארץ. ציד הרגים. מחצבי הארץ. התעשיה והמסחר. חבור הדרכים ומסלות הברזל. 130—135
- פרק ג. דברי ימי ארס נהרים וקורות היהודים בארץ הזאת. 135—141
- פרק ד. הישוב בזמן הזה: מספר התושבים. הברזים. היהודים. הנוצרים. החבקים. היזידים. 141—144
- פרק ה. החלוקה המדינית: וילית אל מוצל. וילית בגדד. וילית בצרה. 144—149

אַרְמֵנִיָּה וְכַרְדְּסָתָן.

- פרק א. טבע הארץ: מראה פני הארץ וגבולותיה. הרי הארץ. רמת כרדסתן. הנהרים והנחלים. האזורים (*). מעינות מינרליים. האקלים. 151—154
- פרק ב. המהיה והכלכלה: עבודת האדמה ותבואותיה. היערים. גדול בהמות הבית. ציד הרגים. מחצבי הארץ. התעשיה והמסחר. חבור הדרכים. 155—156
- פרק ג. דברי ימי ארמניה וכרדסתן וקורות היהודים במדינות האלה. 157—158
- פרק ד. הישוב בזמן הזה: מספר התושבים. הכרדים. הארמנים. הסורים. היהודים הג'בלים. 159—161
- פרק ה. החלוקה המדינית: וילית ארזום. וילית ון. וילית בטלים. וילית דיאר-בכר. וילית מעמורת אל-עזיו. 161—166

אַסְיָה הַקְּטָנָה אוֹ אַנְטוֹלִיָּה.

- פרק א. טבע הארץ: המצב הגיאוגרפי והגבולים. מראה פני הארץ הרי הארץ ורמותיה. חופי אנטוליה. האיים. הנהרים והנחלים. מעינות מינרליים. האקלים. 167—175
- פרק ב. המהיה והכלכלה: עבודת האדמה ותבואותיה. גדול בהמות הבית. חית הארץ. ציד הרגים והספוג. המחצבים. התעשיה והמסחר. חבור הדרכים ומסלות הברזל. 176—182
- פרק ג. דברי ימי אסיה הקטנה וקורות היהודים בארץ הזאת. 182—185
- פרק ד. הישוב בזמן הזה: מספר התושבים. התרכים-העתמנלים. המהגירים והצורקים. היוורקים. הקיזיל-בשים והלזים. היוונים. הארמנים. היהודים ועוד בני עמים ושטים וכתות שונים. 185—187
- פרק ה. החלוקה המדינית: וילית תרבונדר. וילית קשמוני. מתצרפית אסמיד. וילית ברוסה (חודגודיקר). וילית אזמיר (סמרנה) או אידין. וילית קניה. וילית אדנה. וילית אנגורה. וילית סוס. וילית ארחפל או נזאייר-בחר-סמיד (אוי הים התיכון): למנוס. לסבוס (מטלון), חיוס, קוס ורודוס ושאר האיים הספורדים. נסיכות סמוס. 187—202

(* לא מצאתי בעברית שם מדויק להוראת ים פנימי (See, Lac) ובחרתי את השם "יאור" המקבל להוראה זו בספרותנו החדשה. והמנוח ספיר הציג את השם "ימית".

II תְּרֻבֵּי הָאָרֶץ פִּי ת.

- פרק א. טבע הארץ: המצב הגיאוגרפי והגבולים. מראה פני הארץ. הרי הארץ. הרי המערב. הרי המזרח. העמקים. חופי הארץ. מפרציה וימה. האיים. הנהרים והנחלים. היאורים. האקלים.
- 205—211
- פרק ב. המחיה והכלכלה: עבודת האדמה ותבואותיה. היערות. גדול בהמות הבית. חית הארץ. המחצבים. התעשייה והמסחר. חבור הדרכים ומסלות הברזל. הנמלים.
- 212—214
- פרק ג. דברי ימי תרביה האירפית וקורות היהודים בארץ הזאת.
- 214—221
- פרק ד. הישוב בזמן הזה: מספר התושבים לפי גזעיהם, דתיהם ולשונותיהם. ה ת ר כ י ם . האלבנים. היוונים. הבלגרים. הסרבים. הקוצו-ולחים. הארמנים. היהודים. הדנמים.
- 221—224
- פרק ה. החקוקה המדינית: מחוז קנסטמינסול ובירת עתמניה. מתצרפית משטלגיא. וילית אדרינפול. וילית סלונקי. וילית קוסובו. וילית מונסתיר. וילית ינינה. וילית סקוטרי.
- 224—236
- 236—238
- האי כרית (סקירה כללית).

רשימת המקורות של הספר.

(המקורות היותר חשובים מסמנים ככוכב)

- AUHAGEN: Beiträge zur Kenntniss der Landesnatur
u. Landwirtschaft Syriens.
- BÆDEKER: Palæstina u. Syrien.
- BANSE: 1) Der ariche Orient, 2) Der arabische Orient.
- БЕЛКИНДЪ И.: Современная Палестина.
Bulletins de l'Alliance Israelite 1900—1910.
- *) BULE: Grundriss der Geographie Palæstinas.
- *) CUINET: 1) La Syrie, Liban et Palestine; 2) La Turquie d'Asie.
- DANIEL: Handbuch d. Geographie B-de 1, 2. A. 6.
- *) DUPONT: Geographie de l'Empire ottoman.
- ДУБНОВЪ: Всеобщая исторія евреевъ
- EBERS: Durch Gosen zum Sinai—2. Aufl.
- FICHER: Mittelmeerbilder.
- FRANCO: Essai sur l'histoire des Israelites de l'Empire Ottoman.
- *) FROHNMEIYER: Bibliche Geographie, Aufl. 12.
- *) GLASER: Skizze der Geschichte u. Geographie Arabiens.
- ГОЛОБОРОДЪКО: Старая и Новая Турція.
- *) HELLWALD u. BECH: Die heutige Türkei—1. Bd.
- HOELCHER: Landes u. Volkskunde Palæstinas.
- *) HOMMEL: Grundriss d. Geographie u Geschichte d. alten Orients.
- JEHAY: De la situation légal des sujets ottomans non-musulmans.
- *) OPPENHEIH: Vom Mittelmeer zum Persichen Golf 2 Bde.
- *) PHILIPPSON: Das Mittelmeergebiet.
- RIEHM: Handwörterbuch des biblischen Altertums—2, Bde.
- СЕНЬБОБОСЪ: Политическая исторія современной Европы.
- *) SIEVERS: 1) Asien; 2) Europa, bearb. von Philippson.
- VAZEUS: Geographie Complete de la Syrie et de la Palestine.

ארץ-ישראל—א. בן-יהודה.

דברי ימי ישראל—ד"ר צבי גרץ (תרגום שפ"ר).

תבואות הארץ—יוסף שורץ.

ארץ חמדה—נ. סוקולוב.

ארץ אבותינו—ד. ילין.

הארץ—א. ספיר.

לוח א"—א. מ. לונץ (י"ז כרכים).

מלבד כל הספרים הנ"ל השתמשתי במאמרים שונים שנדפסו באנציקלופדיות
ובעתונים עברים ולועזים.

מ ב ו א.

I

סקירה על דברי ימי תרכיה

התרכים־העתמנים הם צאצאי שבטי תרכמנים מגזע אורלי־אלטאי. ברבות הימים נשמעו ונבלעו בתרכים שבטים ועממים בני גזעים שונים, אסיים ואירפאיים: תתרים, תרכמנים, אַספּפים, פּשפּירים וקרגיזים, יונים, בלגרים סרבים ואלבנים. בראשית המאה ה"ג, בעבר שבטי המנגולים כשטף זועף בקדמת אסיה להרגיזי ממלכות ולהשם ארצות, התפרץ (בשנת 1210 בערך) שבט התרכים אל הורקן, עבר את גבולות פרס וארמניה ויחדר לצפון אנטוליה ויגיע עד קוניה—בירת ממלכת התרכים־הסלג'וקים בימים ההם. התרכים נספחו לחיל מלכות הסלג'וקים ונשיאם ארתוגורול, שהצטין בגבורתו באחת המלחמות הכבדות שנלחמו הסלג'וקים בכיצינץ, קבל מהשלטון אַלדין חבל ארץ בפריגיה, בין אנגורה (בתרכית: אַנקרה) ובין ברוסה (בתרכית בורסה) לאחוזת עולם. עֶתְמֶן (או עֶתְמֶן) בן ארתוגורול (1288—1326), אשר על שמו נקראים בני שבטו עד היום, לכד את קרה־חצאר ויספחה לאחוזתו וייסד לו ממלכה קטנה תחת חסות הסלג'וקים. כשנפלה ממלכת הסלג'וקים קמה ממלכת העתמנים ברשות עצמה. אַרְחָן בן עתמן (1326—1360) הרחיב את גבולות ארצו. בראשית המאה ה"ד לכד את כל ערי ביצינץ הגדולות והבצורות אשר באסיה הקטנה: את בריסה, פּרִינְס, גיקומדיה וניקה ואת מדינות מְסִיָה ופֶתְנִיָה. וגבולות ממלכת העתמנים הגיעו עד רחובות הַדְרֶדְנֵלִים והַבְּסֶפּוֹר. וצבאות התרכים עברו את הדרדנלים וילכדו על הוף אירפה את העיר גְּלִיפּלי. אַרְחָן שם את ברוסה (בשנת 1326) לעיר בירתו ונכתר בתאר פְּדִישָה, ויכוּן לו צבא מְסֶדֶר, מְלֶמֶד בתכסיסי מלחמה—את גדודי הַסְּפָהִים (חיל הרוכבים) ואת הַנִּישָׁרִים (חיל חדש—חיל הרגלים). החיל הזה הצטין בגבורתו ומשמעתו וינחל נצחון אחרי נצחון בכל מלחמותיו עם גיסות הנוצרים.

בסוף המאה הי"ד כבר היתה ממשלת התרכים־העתמנים שפוכה על מדינות רבות בקדמת אסיה ובחצי־אי הבלקן. בשנת 1361 לכד מוראד הראשון (1389—1360) את אנדרינופל (אדרנה) ופילפולי (בתרכית: פִּילֶבָה) מידי היונים וישם את הראשונה לבירת מלכותו (בשנת 1365). ע"י כבוש אנדרינופל תקעה לה תרכיה יתד נאמן בחצי אי הבלקן.

העתמנים החלו ללטש עיניהם לממלכת ביצנין. אך הממלכות הנוצריות סרביה ובלגריה אשר בצפון הצי־האי עמדו לשטן על דרכם. על שדה קוסובו נגפו צבאות סרביה, אלבניה ובסניה לפני חיל מוראד (1389). המלחמה הזאת היתה כבדה מאד, בה נפל מוראד הראשון חלל ואת הנצחון נחל בָּיִזִד בנו (1389—1403). וימלך ביזיד על סרביה ותרכיה ומקדוניה. בשנת 1393 נפלה גם בלגריה ונחרבה טרונבו עיר בירתם. העתמנים הלכו מהיל אל היל ויכבשו את כל דרום יון ואת המדינות אשר לארך נהר הדנווי. בשנת 1396 הכה חיל סיג'ימונד מלך אַנגְרִיָה בידי חיל ביזיד והעיר נֶקְסוֹל נספחה לתרכיה. אך בעוד אשר צבאות ביזיד הוסיפו ללחם באנגריה וביזיד צר על קנסטנטינופול והנה פשטו גדודי תימור־לֶנֶק הקנגולים במדינות אסיה הקטנה. ביזד מהר לקראת האויב החדש ועליד אנגורה התלקחה מלחמת דמים בין היונישרים והמנגולים (בשנת 1402). הפעם נגף חיל העתמנים, ביזיד הלך בשני וימת על אדמת נכר (בשנת 1403).

נצחון המנגולים ושלטונם לא ארכו. אחרי מות גבורם תימור־לֶנֶק נפלה ממשלתם ונהרסה מבלי הוֹשָׁאֵר לה שריד. ביתים רבו המהומות בתרכיה: שלשת בני ביזיד נלחמו בשל ירושת הכסא ומלחמת האחים היתה למלחמת האזרחים, שארכה י"א שנה, עד שעלה על כסא המלוכה מֶחְמֵד הראשון בן ביזיד (1413—1421). זה היה מלך שלום: בכל ימי מלכותו שקטה הארץ ממלחמות מבית ומחוץ.

בימי מוראד השני בן מחמד (51—1421) שבו העתמנים להרחם עם יון, אלבניה ווֶנֶצְיָה ויקחו (1430) מהונצים את סלוניקי (בתרכית: סֶלָאֲנִיק). ובקוסובו התנגשו התרכים והאנגרים בפעם השנית ותכבד המלחמה מאד ויפלו משני הצדדים חללים לאלפים. אך גם הפעם היתה יד העתמנים על העליונה וחיל האנגרים נסוג אחור. כמלחמה הזאת הצטינו בנבורתם ובאמץ לבם גדודי "ע'רְבָא" (זרים), אשר כונן לו מוראד השני מבני האמונות הזרות, אשר לא השיגה ידם לשלם את מס הַקְּרָגֶלֶת (כרג). לגדודים האלה נספחו רבים מהיהודים.

אחרי מלחמת אנגריה שב מוראד לאנדרינפל ויחל להתכונן למלחמה עם ביצנץ. אך המות קדמהו ואת חפצו בצע בנו מחמד השני המנצח (אַל־פּאַתְחָה) (1451—1481). השלטן הזה היה איש נאור ומשכיל, בקי בחכמת התכונה ואהב את האמנות, ומלבד התרכית ידע חמש שפות: לטינית, יונית, ערבית, פרסית ובלגרית. בכל צעדיו ומעשיו היה זהיר ומתון וילך לנכח מטרתו במרץ ובאמץ לב. מחמד השני החליט לכבש את קנסטנטינופול ולשימה לבירת הממלכה התרכית. אולם ביצנץ היתה בצורה מאד: עוד משנת 1392 צרו והשתערו התרכים פעמים אחדות על ביצנץ, אך כפעם בפעם נפלו מהם אלפי חללים ונאלצו לשוב אחרו.

אך מה שלא עלתה בידי השלמנים הקודמים עלתה בידי מחמד השני. הדבר היה בשנת 1453. שלשה וחמשים יום עברו כבר מיום בוא התרכים בחיל כבר ועצום (כמאתים וחמשים אלף איש) ובצי אדיר (420 אניות מפרשים) לצור על ביצנץ. לשוא נסו התרכים להשתרע בלילות החשכים על מבצרי העיר ולהבקיע להם את חומותיה הנשגבות. תושבי ביצנץ לחמו בגבורה נפלאה וימטירו כדורי מות וישפכו שמן רותח על ראשי הצרים. כארבע מאות ספינות תרכיות עמדו בים השיש על יד מבוא הבספור ולא יכלו לחדד לתוך נמל „קרן הזהב“, כי סגור היה לפניהן בשרשרת־ברזל חזקה מן הקצה אל הקצה, מסטמבול עד לַגְלֵטָה.

ביום כ"ט להדש מאי צוה השלטן על צבא היבשה לסגת אחר ולהתרחק מן העיר. הלילה בא ויפרש כנפיו האפלות על העיר הנרדמה בטח— ומחמד החליט להעביר את כל ציו דרך הבספור אל נמל ביצנץ דרך היבשה. המלחים צָווּ לכסות בקרשים משוהים בחלב את כל שטח האדמה אשר מן המקום הנקרא כיום בשיק־טאש (על הבספור) עד קָסִים־פֶּשָׁא (על חוף קרן־הזהב) ועל הגשר החרק הזה הסיעו את כל ספינות תרכיה לתוך „קרן־הזהב“. ובשעה החמשית לפנות בקר כבר עמד כל הצי התרכי הכן בנמל ביצנץ וימטיר כדוריו על העיר, וחיל היבשה כמאה וחמשים אלף איש, השתערו על חומותיה. שעות מספר עברו והתרכים התפרצו בקול ענות גבורה ובתרועת נצחון לתוך ביצנץ.

בבית־תפלת סופיה הנהדר ביפו החישו להם מפלט התושבים והכהנים ויחכו למלאך הגואל, שיופיע ויציל בחרבו השלופה את העיר מירי „עובדי האלילים“. אך המלאך הגואל לא הופיע, ומחמד השני, כובש קנסטנטינופול, כבר רוכב על סוסו האביר על אלפי פגרי אדם ויתפרץ לתוך מקדש הנוצרים.

וביום ההוא נפל קנסטנטין־פליאולוג הי"א, האחרון בקיסרי ביזנץ. ומחמד נכנס לארמון הקיסר וחרזו פרסי בפיו: „העכביש ארג קוריו בהיכל המרדך, הינשוף שר את שיר האשמורת במגדלי אַפְרָסִיב“.

ועל מסגד סופיה הורם דגל חצי אגן־הסהר, המתנוסס עליו עד היום. מחמד השני הספיק לכבש בימי מלכותו את סרביה, בסניה, אלבניה ויון ואַנגְרִיָה ונסיכות נלחיה ומְרדִבִּיה וגם את תרביזונד, גיאָרְגִיה וארץ הַצְרְקִסִים, וידו היתה עוד נטויה להרים את דגל הציהיורח על ממלכות רומא, פרס ומצרים. אך פתאם קטפהו המות (בשנת 1481).

מחמד השני נהג את עניני הממלכה בחכמה ודעת ויש הסרו לכל העמים המנצחים לחיות לפי נמוסיהם וחקי דתם ולאחזו בכל ענפי עבודת האדמה, המלאכה והמסחר. בכל קהלות היונים מסר את כה־השלטון בידי הכהנים, הפטריק היוני היה לבא־כחו של ישוב הנוצרים לא רק בעניני קדש כי אם גם בכל עניני חול. ימים אחדים אחרי לכידת קנסטנטינפול מנה את ר' משה קפסלי לראש רבני היהודים. ושני ראשי האמונות ה„זרות“ נמנו לחברי ה„דיואן“ (מועצת הממשלה) וכסאותיהם הושמו על יד כסא המפתי, הוא השופט הדתי המשלימי.

רבים מהחקים שקבע מחמד השני נשארו קיימים בתרכיה עד היום הזה. בימי ביזיד השני בן מחמד השני (1481—1512) לא קרה כל מארע חשוב בהליכות הממלכה התרכית. השלטן הזה השאיר זכר טוב ומברך בדברי ימי ישראל, כי הוא פתח את שערי תרכיה לרחבה לאחינו גולי ספרד (בשנת 1492).

בימי סלים הראשון בן ביזיד השני (1512—20) נקרעו מפרס מדינות קרדיסטאן וארם נהרים (מספטימה) העליונה ומידי הממלכים—מצרים, א"י וסוריה (בשנת 1517); וגם שתי הערים הקדושות—מכה ומדינה נפלו בידי התרכים (בשנת 1516). מן העת ההיא נחשבים השלטנים העתמנים ליורשי כסא הנביא, לראשי „המאמינים“ ולמגיני הערים הקדושות לכל העולם המשלימי.

התקופה הכי־נכבדה ומוזהירה בדברי ימי תרכיה היא מלכות סולימאן הראשון היפה (66—1520) או המהוקק („אל־קנוגִי“). בימיו נכבשו לפני התרכים באירפה—דרום אַנגְרִיָה, טרנסלֶנִיָה ובְסֶרְבִיָה, ובאסיה—ארם־נהרים התחתונה, חג'אז ותימן. בשנת 1522 נספה גם אי רודוס לתרכיה. ותהי אז ממלכת התרכים גברת לכל הארצות השוכנות על החוף המזרחי של הים התיכון וצִפָּה האדיר משל גם בחוף המערבי עד רחוב גברלטר.

סולימאן היפה בנה את מסגד סולימניה בקנסטנטינופול והוא שתקן את חומת ירושלים העתיקה.

בימי סלים השני (74–1566) לכדו התרכים את אי קפריסין (1573) ויכניעו את כל חצי אי ערב. ובימי מוראד השלישי (95–1574) נספחו לתרכיה הערים קרס וארינאן וכל נפת אַסְרֵבִּיג'אן, תוניס, אלג'יר וטריפלים שבצפון אפריקה.

מסוף המאה השש־עשרה החלו ימי הירידה והדלדול בממלכת עתמניה האדירה. המלחמות התכופות התישו את כחות העם המנצח. המשמעת בצבא התרופפה, כח השלטון נחלש והיגיונים עשקו וגזלו וירוצצו את העם בלי חמלה והנינה.

בשנת 1593 פיצה מלחמה כבדה וארכה בין תרכיה ואַסְטְרִיָה. המלחמה הזאת נמשכה כל ימי שלטון מַחְמַד השלישי בן מוראד (1603–1595) ונגמרה רק בשנת 1606 בימי מלוכת אַחְמַד הראשון (17–1603) מבלי הבא כל תוצאות טובות לתרכיה. רעות היו תוצאות המלחמה הארכה בפרס (12–1603), כי בה אבדו לתרכיה גיאָרְגִיָה, טבריו ובגדר. בכך ימי מלוכת אַחְמַד רבו המרידות והמהומות בארץ אשר נמשכו גם בימי יורשיו. מַסְטֵפָה הראשון אחי אַחְמַד (18–1617) ידיד היגיונים החרם מטעם המפתי הגדול והורד מכסא המלוכה וימלך תחתיו עֶתְמֵן השני בן אַחְמַד (22–1618). עֶתְמֵן ראה את הסכנה הגדולה הנשקפת לסדרי הממלכה מהמס היגיונים ושרירות־ללבם ויחליט לשים קץ למשוכתם, אך היגיונים קדמוהו וימיתוהו וישובו וימליכו את מַסְטֵפָה. כעבר חדשים אחרים הורד מַסְטֵפָה עוד פעם מעל כסא המלוכה וימך מוראד החמישי אחי עתמן (40–1623). בימיו שבו צבאות תרכיה ויקחו מפרס את תבריו ובגדר (39–1623) וישקטו את מרד הדרוזים בסוריה (39–1623). מוראד רצה לעשות תקונים חשובים בעניני הממלכה פנימה, אך היגיונים עמדו לשטן על דרכו וכל הפצו עלה בתהו. השלטן אבריהם (48–1640) אחי מוראד הומת בידי היגיונים שהמליכו את בנו מַחְמַד הרביעי (87–1648). בן שבע שנים היה מַחְמַד במלכו ועד שגדל משלו היגיונים בעם ותרבו המהומה בממלכה מבית ומחוץ. הַנְּצִיִּים הכו מכה רבה את צי תרכיה בין פֶּרַס ונְקֶסוֹס (1651) ואח"כ על יד מבוא הדרדנלים (1658) וגם צבאות אסטריה פשטו במדינות תרכיה. אך עוד פעמים אחדות שחקה השעה לממלכת תרכיה, אחר שתפס מַחְמַד קַפְרִילוֹ את משרת הוויזר הגדול. הוא היה חכם מדיני משכיל ומְנַסֵּה ומסור בכל נפשו לעניני ארץ מולדתו. בשנת 1669 כבשו צבאות קפרילו את

אי כרית מידי ונציה, ובשנת 1672—את פוֹדְלִיָה ואַקְרִינָה המערבית מפולין. אך על יד יון נגף חיל תרכיה לפני צבאות פולין ואסטריה (1683). בימי סולימאן השלישי (91—1687) ומחמד השני (95—1691) תכפו על תרכיה מלחמות פולין, אסטריה, ונציה ורוסיה.

כל הממלכות האלה התחברו לשבר את גאון תרכיה. כבוש אזור ע"י פטר הגדול (1696), מפלת חיל תרכיה על יד צֶנְתָה ונצחונות אסטריה באנגריה, סלבוניה וטרנסלוניה ומלחמת פולין במלדביה הכריחו את השלטן מסטפה השני (1695—1703) לחתם בקרלוביץ (בשנת 1699) על כתב החוזה, שעל פיו הושבו ונתנו לאסטריה נפות טרנסלוניה ואנגריה (בלי פֶנֶט), לפולין—פוֹדְלִיָה ואַקְרִינָה, לוֹנְצִיָה—מוֹרָאָה ועוד נפות אחדות בדלמטיה, ולרוסיה נשאר ים אזור.

במאה ה"ח צרו גבולות תרכיה עוד יותר. מחמד השלישי (30—1703) נלחם באוסטריה ואבד חלק גדול מסרביה ומנלחיה (1716—1718), ובמלחמתו בנציה השיב לתרכיה את מוראה (1714—1718). בשנת 1722 הקדישה תרכיה מלחמה על השיעים בפרס ותארך המלחמה הזאת גם בימי מחמד הראשון (54—1730) ותגמר בלי כל תוצאות חשובות לממלכה. מחמד נלחם גם באסטריה וישב לו את סרביה עם בלגרד וקוסובו (1739). בימיו נוסד בקשטא בית־הדפוס התרכי הראשון ובו נדפסו כחמשה עשר ספר (מלון ערבי ומלון פרסי, חבורים אחדים בדברי ימי תרכיה, בגיאוגרפיה הכללית, בתורת הכלכלה המדינית ובידיעת תכסיסי מלחמה). בפקודת המפתי נאסר על בית־הדפוס להדפיס את הַקְרָאן ושאר ספרי־הקדיש.

בימי עֶתְמָן השלישי (57—1754) שקטה תרכיה ממלחמותיה מבית ומחוץ. אך בימי מסטפה השלישי (74—1757) פרצה מלחמה גדולה עם רוסיה שארכה שש שנים (74—1768) עד עלות עבדול אל המיד הראשון על כסא המלוכה (1774—89) במלחמה הזאת אבדו לתרכיה כל חצי אי קרים וכל הנפות אשר לחפי הים השחור וים אזור ואת בוקובינה לקחה אסטריה. בימי השלטן הזה רבו המכונות והמרידות באלבניה, ביון, בארם נהרים ובמצרים ונוספו עליהן עוד פעם מלחמות עם רוסיה ואסטריה (91—1789). לפי ברית־השלום שנכרתה בִּיאָסִי (1792). בימי סלים השלישי (נכד עבדול אל המיד הראשון) (1807—1789) התבצרה רוסיה בחצי אי קרים ובכל הבל הארץ אשר בין הנוג והדנסטר.

סלים השלישי היה מלך משכיל וחכם רב־פעלים, אשר לא היה כמוהו בין כל השלטנים מימי סולימאן הראשון. הוא השתדל להרבות השכלת העם ולהגדיל ולפתח את המסחר ולתקן את עבודת הצבא. אך מלחמת נפוליון

בונפרט במצרים ובסוריה ותנועת המרד שעוררו מעשי הנישורים בסרביה, והמלחמה ברוסיה (12—1806) הפריעו בעדו להוציא את מחשבותיו הטובות על תקנת הממלכה. ובשנת 1807 התקוממו הנישורים והעילקאים בקנסטנטינפול וימיתו את סרים, ועל כסא המלוכה עלה מהמד השני (1808—1839). למרות הירידה שירדה תרכיה במאת התשע עשרה עוד נשארה שלטת באסיה—באנטוליה, בסוריה ובמצרים ובאירפא—בכר הצי אי הבלקן עד גבולות רוסיה ואסטריה.

לפי משטרה המדיני היתה תרכיה ממלכה עריצה מזרחית, נעדרת כל מוסדים מתקנים, חקי ישר ומשפטי חיים. הממשלה המרכזית היתה ממשלת זדון, תלויה במאווי השרטן ומקרביו, בגורות הוויר הגדול והדיואן (מועצת הממלכה). היל הארץ, הנישורים, שעבדו בצבא לפי חק הירושה, היו פרועים לשמצה ומתקוממים נגד כל שאיפה קלה לתקן את סדרי הממשלה לפי נוסח אירפא. באוצר הממשלה היתה העוובה רבה, חסרו כל תקציב, חשבון ובקרת, ובגבית המסים לא היה כל סדר.

מס הגלגלת (כרג), שהיה מטל על כל בני הדתות הזרות, הכנסות נכסי הממשלה ומכס הגבולים נתנו בחכירה לקבלנים שעשקו את העם בלי רחמים; ופקידי הממשלה שרא באו על שכרם היו על מקח שחד ורמי עשוקים. לפי החק נחלקו כל התושבים לשתי מפלגות: למשלמים ולכופרים (לא־מאמינים). הכופרים נחשבו ל"רעיות" (עדרים), לזרים שמתירים להם להתאחו בעתמניה, אך פסורים הם לעבוד את עבודת הצבא ולשאת משרות בממשלה ומקייבים לשלם מס הגלגלת בעד זכותם לשבת בארץ ולקנות קרקעות ואחוזות. רק זכות אהת נתנה לכל בני האמונות השונות—להסדר לכנסיות דתיות. ראשי הכנסיות, הפטריקים הנוצרים וראש רבני היהודים, ה"חכם־באשי", היו בא־יכ קהלותיהם אחראים לפני הממשלה. בכנסיות האלה ידעו הנוצרים להסדר לעמיהם ולא־מותיהם. בימי מחמד השני רבו מאד המהומות והמבוכות בתרכיה. לפי החוזה של אספת השלום שהיתה בוין (בשנת 1812) לקחה רוסיה את בסרביה; בשנת 1814 התחוללו מלהמות דמים בין האזרחים, מרידות הפחות בבית וסכסוכים נמרצים מחוץ. בשנת 1824 התקוממו שכטי הנהכים בנגד ובשנת 27—1820 מרדו היונים. בשנת 1827 התערבו ממלכות אירפא במלחמת יון ותרכיה. המלחמה של צרפת, אנגליה ורוסיה השימדו את צי מצרים ותרכיה במפרץ נַבְרָה. ובשנת 29—1828 פרצה מלחמה עם רוסיה. אחרית המלחמה הזאת היתה, לפי ברית השלום שנכרתה באנדרניפול, כי רוסיה התנחלה והתבצרה בחוף המזרחי של הים

השחור, וסרביה, נלחיה, מולדביה ויון נשארו רק תחת חסותה העליונה של תרכיה. בעזרת צרפת, אנגליה ורוסיה נפרדה יון לגמרה מתרכיה ותהי בשנת 1829 לממלכה עומדת בראשות עצמה. בשנה ההיא היה מחמוד השני מוכר להבטיח לרוסיה לפתח לאניות מלחמתה את מעבר הדרדנלים והבספור. בשנת 1830 תפשה צרפת את אלג'יר. בשנת 1834 נתן שלטון־בית לרומיניה תחת חסות השלטון. בימי המלחמה עם יון בטל מחמוד השני את צבאות הספהים והנישירים ויכונן חיל מסדר בעזרת מלטה שר הצבא הגרמני.

מחמוד השני חשב לעשות תקונים נמרצים גם בסדרי הממלכה ובמוסדותיה, אך לא מצא לו תומכים ומסיעים משכילים בין המחמדים, ובנוצרים, שקנו להם השכלת אירפה, לא העז להסתיע, כי שנאים וזעומים היו לעם ולכהנים ולפקידים. בינתים מרד מחמד עלי, פחת מצרים, בשלטון ויתנשא לשליט במצרים. בשנת 1833 כבש אברהים בן עלי את סוריה וחילו עבר ככל אנטוליה וילכד את קונייה (1832) ואת נציבין (1839) וישם פניו לקנסטנטינפול. בשנת 1840 הכריחו ממשלות אירפא, ואנגליה בראשן, את מחמד עלי להשיב את חיל אברהים מצרימה ואת סוריה לתרכיה. הסכסוך עם מצרים הועיל לחזוק ממלכת תרכיה, כי הסכימו כל הממשלות האדירות לדרושת אנגליה לסגור את הבספור והדרדנלים בפני אניות המלחמה של כל הממשלות שבאירפה.

מחמוד השני מת (בשנת 1838) כתם מלחמות אברהים פחה ועל כסא המלוכה עלה עבד־אל־מג'יד (1838-1861). בחוגי הממשלה הגבוהים כבר נוצרה אז קבוצת מצדדים בזכות התקונים המדיניים. הקבוצה הזאת, שבראשה עמד הוויר הגדול רשיד־פחה מצאה לה באנגליה ידידים ואוהבים רבים. אנגליה ראתה בתקון סדרי הממלכה התרכים את הדרך היחידה למנע את רוסיא מהתערב בעניני „המזרח הקרוב“. יסודות התקונים האלה נתפרסמו במאמר מלך „חט־שריף“, שהוציא עבד־אל־מג'יד ביום השלישי לירח אקטבר שנת 1839. במאמר הזה הבטיח השלטון לתת לכל תושבי הארץ בלי הבדל עם ודת בטחון הנפשי, הכבוד והרכוש ולבטל הכירת המסים והחרמת הנכסים והמפולין. הנסיון להציל את הממלכה ע"י תקונים ושנויים עלו לרצון לפני כל הממשלות שבאירפה, רק רוסיה שלקחה עליה את התפקיד להגן על ה„רעיות“ בקשה לה תואנות להלחם בתרכיה, וכאשר התלקחה המחלוקת בין הכנסייה הקתולית והיונית בדבר הזכות לשמר את המפתחות של „המקומות הקדושים“ בא"י (בירושלם ובית־לחם) הסייע ניקולאי הראשון את חילותיו למלך־יה „להגן על הכנסייה היונית“. או תפרץ מלחמת קרים (1853). בקנגרם שנערך בפריז (1856) החליטו הממשלות לשמר

על שלמות הממלכה הרכיבית, לתת שלטון־בית גמור לולחיה ומלודיה, לאסד על רוסיה ותרכיה להחזיק אניות מלחמה בים השחור ולסגוד את הבספור והדרדנלים לפני אניות כאלה. ובנוגע לעניני תרכיה הפנימיים דרשו הממשלות מהשלטן שיוציא לפעולות את התקונים שכבר הבטיח.

בירח פברואר בשנת 1856 פרסם עבד־אל־מג'יד את ה"חט־המיון", שאינו אלא פרוש מפרט ל"חט־שריף". עפ"י מאמ־המלך הזה נתן לכל התושבים שויון זכויות, חפש גמור בכל עניני דת ודין, בטחון הנפש והרכוש. וככל אזרח בלי הבדל דת היוודע את השפה התרכיבית נתנה הזכות לשאת כל משרה בממלכה וגם לעבד בצבא; הכירת המסים נתבטלה וגבית מס־ההגלגלת נמסרו לקהכות. גם בעניני הנהגת הארץ וסדרי משפטיה נעשו שנויים ותקונים: נוסדה מועצת הנוזירים ובתי־משפט על יסוד ספרי החקים החדשים יששרו באירפה.

אך לאסון הממלכה לא יצאו כל התקונים לפעולות. גם המְשלימים גם הנוצרים לא מצאו נחת־רוח בתקונים ("תַגְנוּמַת") האלה: הנוצרים לא ראו בהם כל בטחון לנפשם ולרכושם והמשלימים ראו בהם השפעת־אירפה המקוננת לבטול ישותה של האמה העתמנית.

בשנת 1861 מת עבד־אל־מג'יד ועל כסא המלוכה עלה עבד־אל־עזיז (1861—1871). בימיו הגיעו עריצות הממשלה וזרון שריה ופקידיה למרום קצה, וכל התקונים נרמסו ברגלים. אוצר הממלכה בא עד משבר והממשלה הכריזה שאין ביכלתה לשלם לנושיה בלתי אם מחצית הרבית של חובותיה, הוללות חצר השלטן עברה כר גבול ורגשות מחאה ומרד תקפו את לב טובי האומה ומשכיליה ונוסדה מפלגת "התְרַקִים הצעירים".

בינתים התחוללו מהומות העמים הנוצרים בתרכיה. בשנת 1866 התקוממו יושבי כרית ואיש המרד אחזה והקיפה את הרצונגינה, סרביה העתיקה, בלגריה וכל קצות הבלקן. ובעצת רוסיה הכריזה סרביה מלחמה על תרכיה (בשנת 1876). הממשלות האדירות התערבו ויכריחו את השלטן להשלים עם סרביה המנצחת וידרשו ממנו בכל תקף לעשות תקונים בהנהגת ממלכתו.

ביום השמונה עשר לירח מאי שנת 1876 מצאו התרכים הצעירים עת־הלשר ויערכו יחד עם הספטים (תלמידי בתי־המדרש הדתיים הגבוהים) דימנסטריצה נהדרה לפני ארמון השלטן. רבבות תלמידים, בעלי מלאכה וכהנים הקיפו את הארמון ודרשו ירדת הנוזרות. הרישת ההמון נמלאה מיד.

והמרד התפשט בכל מדינות הבלקן. אוצר הממשלה נתרוקן ומיום ליום היו הממשלות האדירות נכונות להסיע מחנות צבאותיהן לתרכיה.

באור ליום השלשים לירח מרץ שנת 1871 הורד עבד־אל־עזיז מכסא המלוכה ובו בלילה הושם כתר השלטון בראש יורש העצר מוראד החמישי. מורד החמישי מנה את מדה־ת־פחה, מנהיג התרכים הצעירים, לראש מועצת הממלכה. אך מקץ שלשה חדשים, בשבעה עשר יום לחדש אוגוסט, הורד מכסאו וביום המחרת עלה עבד־אל־חמיד על כסא המלוכה.

השלטון החדש הכויב את תקות מדה־ת־פחה וישתמט בכל ערמתו ממעשה התקונים. אך בו ביום שנכנסו צירי הממשלות האדירות לשיבה בקנסטנטינפול להתיעץ איך להכריח את עבד־אל־חמיד להיטיב את סדרי הממלכה, הִכרזה פתאם הִקְנֵס־טִיטוֹצִיָה בתרכיה (ביום כ"ג לירח דצמבר שנת 1876) בלב פאר והדר. שלטון התרכים הצעירים והשפעתם לא האריכו ימים. עוד בפתחת בית־הנבחרים הראשון, ביום הששי לחדש מרץ שנת 1877, לא השתתף מדה־פחה: הוא היה כלוא בבית־הסדר.

עבד־אל־חמיד שם מכשולים שונים לעבודת בית־הנבחרים ויצמצם את זכויות המוסד־המחוקק עד לאפס.

והמהומות והמרירות בִּכְסֵינִיָה, הרצוגביניה ובלגריה הלכו הלוך והתגבר, ורוסיה מצאה לה הפעם אמתלה להקדיש מלחמה על תרכיה לא בשם הדת כי אם בשם עניני אירפה ורוסיה הסובלים מהנהגת הממשלה עם תושביה הנוצרים. ביום התשעה־עשר לירח פברואר נפסקו הישיבות בבית־הנבחרים לזמן בלתי מגבל. בשנת 1878 חנו מחנות צבא רוסיה על פני סִן־סִיפִנו לא רחוק מבירת תרכיה ועבד־אל־חמיד חתם על כל תנאי החוזה שהציעה רוסיה.

עפ"י החוזה הזה נקרעו מתרכיה כל מדינות הנוצרים אשר בחצי־אי־הבלקן, מלבד נפות־היונים שלא השתתפו במלחמת שחרור הסלבים. רומניה, סרביה ומנטנגרו שהיו כפופות לשררה העליונה של השלטון קבלו שלטון־בית גמור עם הרחבת גבולותיהן; בִּלְגָרִיָה היתה לממלכה חפשית המכילה את המדינות אשר משני עברי הבלקן וחלק גדול ממקדוניה; בִּכְסֵינִיָה והרצוגביניה קבלו שלטון בית מיוחד. כתב־החוזה הזה חבר ואחד את כל העמים הסלבים תחת חסות רוסיה. ממשלות אנגליא ואסטריה־אונגריה הבינו את ערך־החוזה הזה לתגברת ההשפעה הרוסית על אירפה. עפ"י הצעת אסטריה התאספו צירי הממשלות האדירות בברלין ל"פשר בין הצרדים ולכונן את שווי המשקל, את השלום והמנוחה באירפה". והקונגרס הברליני שנה את תנאי־החוזה שנחתמו בסִן־סִיפִנו. רומניה, סרביה ומנטנגרו קבלו שלטון־בית גמור עם הרחבת גבולותיהן; בִּלְגָרִיָה קבלה שלטון־בית והתחייבות לשלם מס לשלטון; גם לרומליה המזרחית נתן שלטון־בית והטל

עליה לשלם מס לתרכיה, אך עד מהרה נספחה לבלגריה ברצון תושביה; ושתי המדינות בסניה והרצוגבינה נמסרו להנהגת אסטריה עד שיתכונן השלום והסדר בתוכן, לאמור, לזמן בלתי מגבל; ורוסיה קבלה את בסרביה החדשה וחלק מארמניה.

והמתוכים בין שני הצדדים קבלו גם הם שכרם: אנגליה לקחה את אי קפריסין, אסטריה—הנהגת בסניה והרצוגבינה, צרפת—את האפוטרופסות על טונים ואיטליה השיגה למען יון את תסליה וחלק מאפיר (אלה נמסרו ליון בשנת 1881). לפי אמנת-ברלין נשארו לתרכיה מכל מדינותיה בחצי אי הבלקן רק הנפות המשלימיות (מחוז קנסטנטינופול, וילית אנדרינופל, אלבניה, אפיר ומקדוניה הנוצרית). הדרדנלים נסגרו לפני אניות-המלחמה האירפאיות ועל השלטן הטלה החובה להנהיג סדרים ותקונים בנפות שנסארו לו בבלקן. בשנת 1882 תפסה אנגליה את מצרים, וכבוש זה נחשב גם הוא לתוצאות מלחמת רוסיה-תרכיה.

אחרי המלחמה הזאת התגברו ימי הריאקציה בכל רחבי המדינה. בית-הנבחרים נסגר והשלטון עבר מ"השער העליון" אל חצר השלטן. מסביב לעבד-אל-חמיד התלקטו מזכירים ויועצים נוכדים חנפים ואוהבי בצע, ותמלא הארץ עשק והמס וגזל-משפט. שרי הממשלה ופקידיה רוששו וידכאו את העם ויפשיטו את עורו בשחד ובמסים, ידידי החרות והמתקנים מלאו את בתי-הספר, נחנקו ונהרגו בכל מיני מיתות משונות, הגלו למדינות רחוקות, ורבים מהם החישו מפלט להם לארצות אירפה; הבלבולים, המרידות והמלחמות בין האזרחים הנוצרים והמשלימים החריבו את כל מקורי המחיה והכדכלה.

בשנת 1897 התקוממו יושבי כרית וגדודי יונים התפרצו אל מקדוניה. תרכיה הכריזה מלחמה על יון ולטרות נצחונה הפסידה: בשנת 1898 הכרחה לתת שלטון בית לכרית תחת הסות אנגליה, צרפה, רוסיה ואיטליה. הממשלות החלו לדרש בכל תקף תקונים וסדרים ישרים בממלכת תרכיה.

משנת 1900 התחילו התרכים הצעירים ושאר ידידי החפש שהיו מפזרים באירפה לעבד במרץ, באו בדברים עם שרי הצבא הצעירים שלמדו בחו"ל. לאט לאט התגברה השפעתם על הצבא, ביחוד על צבא מקדוניה, קנסטנטינופול, סלוניקי ואזמיר. בכל ערי החוף נוסדו בחשאי סניפי-ועדים. הממשלה לחמה בחזקת ובעריצות בקושרים, מרגלי חרש ארבו בראש כל חוצות ובכל פנה נשכחה, החפוישים והמאסרים רבו מיום ליום והתפשטו בכל מדינות תרכיה. בשנת 1902 נוסדה ה"פרדציה המשלימית", המפלגה היותר דמוקרטית בתרכיה,

ומאז הולכת ומתפשטת השפעת ה"טורדים": ועדים נוסדים באנטוליה, ארמניה, סוריה וארם נהרים (בגדר). תנועת השחרור מתגברת ומקפת את כל המסדרות הלאומיות המשלימיות והנוצריות.

בשנת 1900 בירח דצמבר התאספו לקונגרס גדול, שנערך בפריז, באיזכח כל הועדים הלאומיים הריבולוציונים ויחריטו להשתדל בכל מאמציהם ולהעביר ממשלת הזדון והעריצות מתרכיה.

המהפכה באה. הרציחות במקדוניה לא פסקו, עבד-אל-חמיד הבל כל מיני תחבולות ומזמות להשתמש ממעשה-התקונים, ואפוטרכסי תרכיה, ממשלות אירפה התכוננו לחלק את תרכיה. בחירי האמה ראו את הסכנה הקרובה המרחפת על ארץ מולדתם ובינו את חשיבות הרגע. הצבא היה כבר מוכן לרגע זה. הוא כבר הרגיש והכיר, כי הלול כבודו הוא ועלבון הרגש הלאומי הם פרי העריצות השלטת בממלכה, וכי רק מהפכה בסדרי הממשלה העריצה יכולה להציל את הארץ מכליון מחפיה.

הצבא התקומם...

ביום כ"ג לירח יולי שנת 1908 שלחו התרכים הצעירים דרישה נמרצה והתראה לעבד-אל-חמיד להשיב את הקנסטיטוציה לעמי תרכיה. וביום המחרת נכנע השלטון ופרסם את מתן הקנסטיטוציה, שהיתה גנוזה אתו שנים ושלושים שנה. תקופת שלום ותחיה באה לתרכיה, ואזרחיה אינם נזקקים לאפוטרכסיים מן החוץ, ומי שרא הספיק לאשר ולקיים את גולתו בימי ממשלת הזדון הש לגמר את מעשהו בימים שבהם חגגה תרכיה את חג גאולתה וחרותה. ביום השביעי לחדש אָקטבר שנת 1908 מהרה אסטריה לספה אליה את בסניה והרצוגבינה ויומים לפני המאדע הזה שם פרדיננד נסיך בלגריה כתר מלכות בראשו בטרנובו—בירת בלגריה בימי קדם, ויתפיש ברומליה המזרחית את הלק מסלת הברזל האנטולית. ביום י"ג לירח אפריל שנת 1909 נסה עוד עבד-אל-חמיד לשוב למשטר העריצות. אך ביום כ"ג לחדש אפריל שמו חילות התרכים הצעירים מצור על קנסטנטינפול וביום כ"ה לח"ז נלכד ה"יילדיו קיוסק" והיכל המלך הזה. וביום כ"ז לירח אפריל שנת 1909 הורד העריץ עבד-אל-חמיד מעל כסא המלוכה וימלך אחיו מחמד החמישי. תרכיה נצלה ותספח אל הממלכות הקנסטיטוציוניות.

II

ת ר כ י ה ו י ו ש ב י ה .

ממלכת תרכיה נמצאת דרומה-מזרחה לאירפה, מערבה לאסיה ובצפון אפריקה—בין המעלה הארבעים וארבע ובין המעלה השלש-עשרה ממעלות הרחב הצפוני, ובין המעלה התשיעית ובין המעלה החמשים ממעלות הארך המזרחי. גבולותיה: בצפון—הים השחור, בלגריה, סרביה, אסטריה-אנגריה והר-שחור (מנטנגרו); במערב—הים האדריטי, ים יוֹן, ים התיכון, תונים ואלג'יר; בנגב—(עם מצרים) מדבר סהרה, סודן, כוש (חבש) היא אביסיניה, חצי אי סומלה, עֶן וים עֶמן, מדברי ערב ואפריקה; ובמזרח—מפרץ פרס, ממלכת פרס ורוסיה (הרי קוקו). שטח כל מדינות תרכיה עולה בערך לקצת יותר משלשת מיליונים קילומטר מרבע.

הארץ הגדולה הזאת המכילה ומקפת ארצות ונפות שונות באירפה, אסיה ואפריקא, מלאה חליפות ומגוננת היא עד להפליא במבנה אדמתה ומראָה, באקלימיה ותוצאותיה, ובטפוס יושביה, בדרכי חייהם, בנמוסיהם ובדתיהם.

מחסר ספירה מדִיקת בכל רחבי תרכיה אין לדעת את מספר תושביה אלא עפ"י אָמדנא. בכלל אומדים את הישוב בתרכיה לפי החשבון הזה:

מספר התושבים לכל ק"מ	מספר התושבים	השטח בקילומטרים מרבעים	
36	6.142.000	170.700	תרכיה הארפית
17	55.000	468	אי סמוס
35	303.000	8.618	אי כריתים
18	9.090.000	501.400	אסיה הקטנה
13.3	2.471.000	186.500	ארמניה וקרדיסתאן
4	1.398.000	351.100	ארס-נהרים
10	2.891.000	286.700	סוריה וא"י
2.4	1.050.000	441.100	ערב (חגאז ותימן)
1	1.000.000	1.051.000	טרפוליס
9	9.821.000	994.300	מצרים
$8 \frac{1}{2}$	34.220.000	3.991.886	סה"ה

הסבות הגורמות למעוט הישוב בתרכיה הן: ראשית — המדבריות וערבות החול הרבים, ושנית — סדרי הממלכה המקלקלים, חסרון בטחון הנפש והרכוש שהיו שולטים בה במשך דורות רבים.

אין כמעט ארץ אחרת בתכל שישובה יהיה כל כך מרבה הגונים ומערב מכני גזעים, עמים ולאמים שונים כמו בתרכיה. בה נמצאים: תרכים, תרכמנים, תתריים, צרקסים, ערבים דרוזים, קרדים, פרסים, סורים, צוענים וקפטים, שבטי אפריקה שונים, יהודים, בלגרים, יונים, סרבים, רומנים (קוצי־ולחים), אלבנים, ארמנים ועוד. וכל העמים והלאמים והשבטים האלה נפלגים ומבדלים זה מזה בלשונותיהם ובאמונותיהם. וחזיון לא יקר הוא למצא בפלך או במחוז אחד, בעיר אחת, וגם בכפר אחת קבוצי־עמים שונים וישובים יחדו וחיים באיבה ומשטמה כל הימים. האמונה היא מקור שנאה וקנאה בתרכיה, פה שוררות שנאה וקנאה לא רק בין המשליטים והנוצרים אלא גם בין הכתות השונות שבתוך המשליטים ובתוך הנוצרים: בין סנים ושיעים, בין יוידים ונצירים, בין קתולים ויונים ארתודקסים וכדומה. כל כחה דתית היא עולם מיוחד ונבדל בפני עצמו. העם השליש והגדול בכל עמי תרכיה הוא עם התרכים, שמספרם מגיע בערך עד לעשרה מיליונים נפש. משערים, כי התרכים הם החלק הרביעי של כל הישוב בתרכיה האירפאית. מספרם רב בערים הגדולות, בתרכיה וברומליה המזרחית ובמחוזות אחדים אשר במקדוניה. רב התרכים נמצא בפנים אסיה הקטנה. בארמניה וקרדיסטאן נמצאים קבוצי תרכים פחות או יותר גדולים מפזרים בין שאר עמים בכל מדינות הממלכה. בארמניה, בסוריה, בערב ובטרפוליס נמצאים התרכים במספר קטן רק בערים, ורקם בעלי מלאכה, חידים ופקידים.

כגורל כל העמים כובשי הארצות היה גם גורל התרכים. במלחמות התכופות שנלחמו במשך דורות שלמים נפלו מהם רבבות בחורים וכליון חרוץ היה נשקף לכל בני גזעם, אלמלא התבולל בהם דם זרים. ואמנם התרכים אשר בזמן הזה הם טפוס מערב, שבו נטמעו שבטים ועמים מכני גזעים שונים, ורק השפה והתלבשת, נמוסי הדת והחקים והמשפטים המשתפים נתנו לכל הערבי־הרב הזה צביון לאמי נקר ובולט אחר.

בעם התרכי אין התבדלות המעמדות מרבה כל־כך—התרכים כלם התיחסו כאצילים להעמים המנצחים וכדמוקרטים איש לרעהו. מעולם לא היה בין התרכים מפלגת אצילים־מייחסים מיוחדת, שתנחיל את זכותיה המיוחדות מאבות לבנים. כל משרה ופקידות בממלכה, פחותה או חשובה, מתרת לכל אזרח תרכי. אמנם ישנן משפחות אחדות שעלו לגדודת־אצילים בתרכיה, אך המאדעות הסוערים

שהרגיזו את הממלכה במאה ה"ט שמו לצל את השפעת האצילים המעטים על החיים המדיניים וההברתיים, ואת מקום ה"יחוס" ירשה ההשכלה גם כצבא גם בשלטון ההנהגה.

התרכים ביהוד בני המון העם ירשו מאבותיהם התרכמנים הנוודים שהתפרצו לאסיה הקטנה מדותיהם ונמוסיהם. התרכים פשוטים הם, תמימים, נתרנים ורחמנים, מסתפקים במועט, מנמסים, נאמנים לידידיהם ומכירי טובה, ישרים במשאומתן ועומדים בדבורם, אך יש בהם גם גאים ואוהבי כבוד, נרשלים ואינם דואנים דאגת מחר, מאמינים בגזרה קדומה וב"מזל". ככל עמי המזרח נזהרים גם התרכים בהכנסת אורחים. הטבע נתן לתרכי לב רגש ומח הושב, אך נטל ממנו כשרון היצירה. האכרים ובני המון העם שקועים בכערוותם ורחוקים מכל השכלה ותרבות. לפי הקראן מתר לכל משלימי לקחת לו ארבע נשים מלבד פלגשים, אך מנהג זה פוחת והולך ומתבטל תחת השפעת ההשכלה האירפאית. באנטוליה קשה בזמן הזה למצא הרמוני-נשים. ויש שאין העלמות נשאות אלא בתנאי שלא יקחו בעליהן עוד נשים עליהן. ובני ההמון הלוקחים להם אשה שניה מבקשים להם רק פועלת-עזרת. בבית שוררת רק האישה התרכית וכל המאמין שהיא חיה כשבויה אינו אלא טועה; אך מחוי לבית חפשתה אמנם מגבלת" (פישר). השפות הראשיות השולטות בתרכיה הן תרכית וערבית. להשפה התרכית יש בכל זאת היתרון שהיא השפה הרשמית של הממשלה. השפה התרכית היא ממשפחת השפות המנגוליות או התריות, ואינה אחת השפה הערבית, שהיא ממשפחת השפות השמיות. את הגבול הגיאוגרפי אשר בין שתי השפות האלה, התרכית והערבית, אפשר לסמן בקו מדמה שיעבר מפרץ אלכסנדרתה דרך ארם נהרים הצפונית עד אל-מוצל אשר על החדקל. בנפות אשר מצפון לקו הזה שלטת התרכית, אעפ" שהעמים הנוצרים היושבים שם מדברים גם יונית וארמנית; ובנפות אשר מנגב לקו הזה שלטת השפה הערבית. כצבא ובכל מוסדות הממשלה אשר בכל רחבי הממלכה שלטת השפה התרכית.

האשלים הוא הדת השלטת בממלכה ומאמיניה נקראים בשם משלימים, לאמר נאמנים לצפון אלהים, או מחמדים.

ל"מחמדים" נחשבים: התרכים, רב הערבים, חלק גדול מהאלבנים הקרדים. הקראן או אל-קראן (סמקרא) הוא ספר תורת מחמד, שבו נאספו וקברו כל חזיונות הנביא, רעיונותיו, מצוותיו ומשפטיו, מוסריו ותוכחותיו. רבי דבריו נלקטו ונאספו מהתעודות, המסורות והאגדות שהיו מהלכות בין היהודים והנוצרים בני דורו של מחמד.

המשלימים נחלקים לשתי כתות ראשיות—לסניים ושיעים. רב המחמדים שבתרכיה מודים ומחזיקים בַּסְּנָה, במסורת הדתית, בפרושי גדול־יהדת, שהם הוספה חשובה לקראן, התרית והפְּקָה. הקראן, החדית והפקה הם מקור כל המשפטים וההקים הדתיים והמדניים והיסוד לכל דיני ממונות ודיני נפשות. הדת והתורה הזאת נקראת שְׂרָע; על־פי השרע נערכו ע"י ועד יודעי דת־ודין (עֶלְמָא) ספרי הדינים הנוהגים בממשלה (דְּסִתוּר) שנאשרו אח"כ מטעם השלטון.

הסניים מאמינים, כי שלשת הכליפים, יורשי מחמד הראשונים—הם אבר בכר, עמר ועתמן, מקדישים ומעריצים את הכעבה אשר במכה ומודים בשלטון הרוחני של השלטון, שהוא יורש כסא הנביא וראש כל המאמינים. כל הסניים נשמעים לשיך אל אשלם הרא הוא "המפתי הגדול" (השופט הראשי), הפוסק דינים ונותן תשובות (פְּתָא) על כל השאלות החמורות, מבאר ומפרש את הקראן, משיגה על המסגדים ועל בית הספר, נוֹאֵבִי" שממנו יוצאים שופטים בעניני "דת־שרע". הוא הותם על כל חק חדש והוגר את השלטון בהרב הנביא ביום המלכה. תחת פקודתו עומדים כל ראשי הדת השונים: ה"מפתים" או העֶלְמָא, הם הדרשנים ומפרישי שאלות בכל עניני קדש וחול. בכל עיר גדולה, עיר מחוז (קצ'א), יושב מפתי אחד, הנבחר מאת העם המחמדי, כן נפקד בכל קצ'א שופט אחד (קצ'י או נְאִיב), הוא הדין הנמנה מאת הממשלה, ראשי הכהונה, האיממים החונים העובדים עבודת הקדש במסגדים, מסדרים קדושין, מוהלים ומלויים את המתים. להם נספחים הרבה שיכים (זקנים) היושבים ולומדים, מפלפלים בהלכה, מתפעלים ומזמרים או לומדים וצועקים לעלוי נשמת המת. יש עוד מיני כהנים מהמדרגה הנמוכה: מואזינים—אלה המכריזים מראשי מגדלי המסגדים את זמן התפלה, והקאימים הם השמשים במסגדים.

מלבד כהני־יהדת נמצאות בתרכיה אגדות והבורות־נזירים (דרוישים) שיגות. המפריסמת בחבורות האלה היא חבורת "המְוֹלִים" או הנזירים, המחוללים והצועקים עבודת־אלהים בתְּכָה (במנורה), והגדולה בהן היא חבורת הפְּנוּסְיָה אשר בטרפוליס. מרכזה בעירה גְּרִבּוּב אשר בנוה המדבר פרג'א, על גבול מצרים. החברה הזאת שיסודותיה כמוסים עתה נוסדה במאה האחרונה ע"י סעידי מוחמד אי־סוּסִי יליד אורן אשר באלג'יר. מטרת החברה לאחד את כל חבורות ה"מאמינים" האדוקים לאגדה חפשית, אשר תפרק מעליה את משפטי האזרחים החלונים, מנהגיהם ונמוסיהם. הנספחים לחברה נקראים בשם "בְּהִינִים" או "אחים" הנשבעים ומצוים למסר נפשם על רצון נשיא "האחזה" ופקודותיו. "האחים" בני סנוסיה מְפֹזְרים חבורות חבורות בכל צפון אפריקה, בערב ובארם נהרים ומספרם עולה לשלשה

מיליונים נפש. בראש כל חבורה עומד זקן (שיך) הקדוש ונערץ בעיני כל החבורה. לחברה ישנם כשלשים „זאָן־ה“ (מעין מנזרים) ובתי־ספר ואכסניות. אל הזאוויה באים האחים להתקדש ולהשתלם בהתלהבות ובקנאת הדת. בכירת הנשיא, בנרבו, ישנם הרבה מוסדות ובנינים צבוריים, מנזרים, קסרקסים ובתי נשק. אלפי עבדים משרתים את הנשיא וארבעת אלפים חילים שומרים לראשו. עוד מרכז אחד חשוב יש לחברה בנוה־המדבר קפרא השיך למצרים, אך השפעתו אינה עצומה ונכרת כל־כך.

רב הנזירים נושאים להם נשים, מעשנים טבק וחיים חיי בטלה. רבים מהם מתפרנסים מנדבות, יושבים במנזרים או נודדים בערים ובכפרים, אך יש גם כאלה המתפרנסים מיגיע כפיים: אומנים, רוכלים והנונים. ראשי חבורות הנזירים המטיפות להתקרבות הנפש לבורא העולם („טריקת“) יושבים בקֶּה. כמעט כל הנזירים קנאים ושונאים תכלית שנאה את כל בני הדתות האחרות. רבים מהתרכים ממפלגות העם מאמינים בכל הבלי שוא: בשדים ורוחות, בהשבעות ומעשי כשוף, ולכן רבים מאד בתרכיה כל מיני מנחשים ומכשפים, פותרי חלומות והוברי שמים.

השיעים מאמינים, כי הכליף עלי, חתן מחמר, הוא יורש הנביא ושוה אליו במעלת קדושתו. השיעים כופרים במסרת, בסנה, ומאמינים רק בתורה הכתובה בקראן ומקדישים הם את קבר עלי ובניו. לשיעים נחשבים: הפרסים וההודים המשלימים, וגם המתולים אשר בא"י ובסוריה. רב השיעים נמצאים במחוזות בגדד ובצרה ומקומות קדושים בכרבלה ונג'ף (ראה ארם נהרים).

ישנם בתרכיה עוד כתות דתיות מסתוריות שונות כמו הדרוים, הנְצִירִים, היווידים, החבקים, הישמעאלים (אישמעאילים), הדינאמים ועוד. על כל הכתות האלה, וכמו כן על שאר העמים והשבטים הנמצאים בתרכיה, נדבר בפרקים הבאים ע"ד הישוב בכל מדינה ומדינה שבממלכת תרכיה.

המשלימים הם הרב הגדול של הישוב בכל מדינות תרכיה האסית והאפריקית וכחצי מספר התושבים שבתרכיה האירפאית.

הנוצרים מרבים מאד בתרכיה האירפאית, בסוריה הצפונית ועל חופי אנטוליה. מספר הנוצרים בכל הממלכה עולה בערך לשבעה מיליונים וחצי והם כמעט שלישי הישוב בארץ. הנוצרים נחקקים כמעט לחמש עשרה כנסיות־דתיות הנבדלות זו מזו בתורתן ובמנהגי עבודת האלהים. הכנסיות האלה הן כממלכות קטנות בתוך הממלכה העתמנית. כל כנסיה מסתדרת כפי רצונה ומסדרת ומנהלת את כל עניניה הפנימיים לפי רוחה; ברשותה מסורים כל עניני החנוך, מוסדות החסד

והצדקה והחזקת בתי התפלה של בני הכנסייה. בראש כל כנסייה עומד בטריק הנחשב לפי חק הממשלה לבא־כח כנסיתו. ההגמונים וראשי הכהונה הם באי כח קהלותיהם ונוטלים חלק במועצות הויליות והסנג'קים.

מחמשי־עשרה הכנסיות נחשבות שמונה לקתוליות־רומאיות. הגדולה בכל הכנסיות היא כנסית היוניס־האֶרתודקסים וסניפה—היונית־הבלג'רית. שאר חמש הכנסיות הן של הארמנים־הגריגורים, הסורים־יעקבים, הנסטוריאנים, הפרוטסטנטים והעדה האנגליקנית שבירושלים.

מספר היהודים אשר בכל ממלכת תרכיה עולה לפי הידיעות היותר נאמנות^{*)}, ל 377.000 נפש בערך. מהם—145.000 נפש בתרכיה האירפאית, 220.000 בתרכיה האסית ו 12.000 נפש בטרו־פוליס.

רב מנינו ורב בנינו של הישוב העברי בתרכיה הם היהודים גולי ספרד ופרטוגל שנאחזו בארץ במאה ה"ו. הם התפשטו והתחזקו בארץ ויספחו להם את אחיהם שכאו אל הארץ עוד מלפנים ממדינות שונות: (מארץ ישראל וסוריה, בבל ומצרים ורומא) וגם את אחיהם פליטי רוסיה, פולניה ואנגריה, שנמלטו לתרכיה במאה ה"ו. היהודים הספרדים הנחילו לרבים מאחיהם בני גולי הארצות השונות גם את שפתם, היא השפה הספרדית, שנשתבשה בפיהם ותהי למין זרנגן המכיל בתוכו רשמי הלשונות השונות, שהביאו קבוצי־ישראל מארצות מולדתם.

קהלת היהודים תושבי הממלכה נאשרה מטעם הממשלה במאמר־מלך (אי־דה) מיחד, שנתפסם ביום כ"ח לירח שָׁנָל (חשוון) שנת 1281 להגירה (היא שנת 1864 לספה"ג) ונרפס בכרך השני של ספר־החקים. לפי המאמר הזה עומד בראש כל יהודי תרכיה הרב הכולל, החכם באשי, הנחשב לבא־כח היהודים לפני הישער העליון. בחירת החכם־באשי נאשרת מטעם השלטן ברשיון (פירמן) מיחד. הזכות נתונה לקהלות היהודים אשר בממלכה להתאסף לכנסיה (קנסטוריום) לאמית גדולה, שמספר חבריה יעלה לשמונים איש, מהם ששים פרנסים ועשרים רבנים. כל חבר הוא בא־כח נבחר מרבע יהודי מיחד. תעודת הכנסיה היא לבחר את תשעת החברים לועד הגשמי המרכזי (מג'ליס־אל־ג'יסמני) ושבעת הרבנים לועד הרוחני המרכזי (מג'ליס־אל־רוחני). בעת בחירת הרב הכולל

*) F. von den Steen de Jehay «De la situation légal des sujets ottomans non musulmans», Brüssel 1906. הכספרים האלה מחאמיס למספרים שמביא המיואר R. Huber עיד היהודים בתרכיה האירפאית ולמספרים שמביא Vital Cuinet עיד היהודים בתרכיה האסית: הראשון מונה 199.000 והשני 201.988 יהודים.

נוספים על הכנסיה הגדולה עוד ארבעים צירים נבחרים מקהלות היהודים אשר בסלוניקי, אנדרינפול, אזמיר, ברוקה, בגרד וקהיר.

חובות הכנסיה המרכזית או הועד הגשמי הן: לפשר את הסכסוכים בין הקהלות, לגבות את המסים ולהוציא אותם להחזקת המוסדים הדתיים ובתי-הספר ולכלכלת צרכי הצבור ובתי-הצדקה השונים. כמו כן מחיב הועד הגשמי לדאג ולהשגיח שבני הקהלות ימלאו אחרי כל פקודות הממשלה. — על הועד הרוחני מוטל החוב לדאג לשמירת כל עניני הדת, ותחת השגחתו עומדים כל הרבנים. בקנסטנטינופול יש לכל רבע יהודי הנהגה מיוחדת, שבראשה עומד אחד הרבנים הנחשב בין חברי הכנסיה הגדולה. הנהגה זו מחיבה לשמר על כל עניני הדת, החנוך והצדקה אשר ברבע.

בערי המדינה יש לכל קהלה וקהלה רב חכם באשי או ממרא מקום הח"ב ועל ידו ועד גשמי משבעה חברים וועד רוחני משלשה חברים. בסלוניקי, שמספר תושביה היהודים מרבה, נבחרים לועד הרוחני ארבעה רבנים ולועד הגשמי תשעה חברים. ומפני שבעיר הזאת יש הרבה יהודים נתיני ממלכות שונות המשלמים מסי העדה, לכן נוהגים לבהר מקרבם גם ועדי-העדה משנים עשר איש, אך הועד הזה אינו נאשר ומקים מטעם הממשלה.

לחובות החכם באשי נחשבים גם: סדור קדושין וגטין, רשימת הנוולדים והנפטרים, אשור צנאות וכתבי חוזה ושטרות בכל עניני מקח וממכר.

החשובים במסי-העדה הם: א) המס הלאמי (אֵיֶנְדֶּמְלִיֶה) הבא ישר לאוצר הועד הגשמי. תעודת המס הזה להחזיק: בתי התפלה והחנוך ומוסדות החסד והצדקה. מס זה עולה מרבע עד שלש ליראות תרכיות (ערך הלירא—כ"ג פרנק). ב) מכס הבשר, היין והגבנה; מכס זה נקצב ע"י הממשלה. ג) התשרומים בעד אשור תעודות נשואין וקבלת תעודות מסע, נקצבים ע"י הרב הכולל. ד) תרומות שונות מסוחרים וחנונים, ביחוד מקצבים, בשמים וייננים.

החק העתמני נותן חרות דתית גמורה לכל התושבים, ורק לאנשים משללי דת וכופרים באלהים אין זכויות בממלכה.

III

משטר תרכיה וסדריה.

מיום כ"ד לחדש יולי שנת 1908 זכתה תרכיה להיות מונרכיה
ההנהגה העליונה. שמשפט שלטונה מגבל. בראש הממשלה עומד השלטן, הוא
הכליף יורש כסא מהמד וראש כל המאמינים הסגנים. אישיות
השלטן קדושה היא. כסא המלוכה עובר בירושה להבכור בזרע מלכות בית
עתמן. זכות קביעת חקים מסורה בידי השלטן והפרלמנט (בית מרשי העם)
והסנט, והשלטון הפועל והמקים הוא מועצת הַוְּזֵרָה (המיניסטרום), שנשיאה הוא
שר השרים או הוויזר הגדול.

השלטן ממנה ומפטר את הוויזר הגדול, הבוחר ומקים שרי הממשלה, חוץ
מהשיך-אראשלים הנבחר מטעם השלטן לכל ימי חייו ואינו עוזב את משרתו
הגבוהה כי אם ברצונו הטוב.

במועצת הוורה משתתפים: שר המלחמה, שר צבא היבשה, שר הימיה,
שר החיל, שר הפנים, שר המשפטים, שר הכספים, שר ההשכלה, שר הנקף
(נכסי ההקדש), שר הבולשת הקנסטנטינפולית, הוויזר הגדול והשיך-אל-אשלים.
המועצה הזאת נקראת בשם "השער העליון" או דיואן.

שרי המסחר, עבודות הצבור (בנין מסלות ברזל, גשרים, דרכים וחופים),
הפסחה והתלגרף ושר חצר המלכות אינם לוקחים חלק במועצת "השער העליון".

במועצת הוורה משתתף גם ראש מועצת הממלכה (שוראי דולת). חברי
המוסד המרכזי הזה נמנים מטעם השלטן והוויזר הגדול ומתאספים פעמים בשבוע
לחוות דעתם על הצעות ושאלות שונות בעניני חקים ומשפטים חדשים המצעות
מטעם השלטן או מהוויזרים ולשפט את פקידי הממשלה. במועצת הממרכה
משתתפים הבטריק היוני, הבטריק הארמני והחכם-באשי. השפעת המוסד הזה,
שנוסד בתקופת התקונים הראשונים, היתה עצומה בכל עניני ההנהגה, אך בזמן
הזה תפקידו קטן ודל.

החלוקה המדינית. כל הממלכה נחלקת לויוליות (גלילות) וכל ויריה—למתצירפליקים או לסנג'קים (פלכים). וכל סנג'ק נחלק לקצ'ות (נפות) וכל קצ'ה — לנחיות (מחוזות), וכל נחיה לקורא (כפרים), בראש כל ויליה עומד נאלי; בראש כל סנג'ק—מתצירף, בראש כל קצ'ה—קאים־מקם, בראש כל נחיה — מודיר ובראש כל קורא מכתר. ראש ההנהגה העליונה בגליל הוא הואלי (נציב) הנמנה בפקודת הויזיר הגדול ותלוי בדעת שר הענינים הפנימיים.

על יד הואלי, המתצירף, הקאים־קאם, המודיר והמכתר ישנם ועדי־הנהגה (מג'לש) המיתעצים ודנים בכל הענינים הנוגעים להתפתחות עבודת־האדמה, המסחר וחרשת המעשה, לחלוקת סכומי המסים בין התושבים, לגבית המעשר, לשמירת נכסי הממשלה, להשגחה על תקון הדרכים, לשמירת הבראות והשלום ולקיום בתי החנוך, החסד והצדקה וכדומה.

חברי הנעדים היועצים האלה מקצתם נמנים מטעם הרשות ומקצתם נבחרים מתושבי המקום נתיני תרכיה המשלמים לאוצר הממשלה מס ידוע בכל שנה. בועדי ההנהגה אשר על יד הואלי, המתצירף והקאים־מקם נמנים לחברים גם ראשי הקהלות לא־המשלימות.

מספר הויליות בכל הממלכה עולה לשלשים; באירפה—ש ב ע א; קנסטנינופול; או אסטנבול; ב) אנדרניפל או אדרנה; ג) סלוניקי; ד) נִינְה (אֶפִיר מלפנים); ה) קוסובו; ו) שקודרה (מלפנים איליריה); ז) מונסתר. באסיה—ע ש ר ים וש ת ים; א) ג'זאיר בחר שפיר (איי ים התיכון); ב) חוֹנְדְנִדְקִר היא ברוסה; ג) אזמיר; ד) קוניה; ה) אנגורה; ו) אדרנה; ז) סִיֶס; ח) קסֶמיני; ט) תרביזונד (כלם באנטוליה) י) ארזום; י"א) נָאן; י"ב) בְּטֶדִים; י"ג) דיאר־בפר; י"ד) מעמורת־אל־עזיו (כלם בארמניה וקרדיסתאן); ט"ו) מוצל; ט"ז) בגדר; י"ח) בצרה (שלשתן בארם נהרים); י"ח) חלב; י"ט) סוריה; ב) בירות (שלשתן בסוריה); כ"א) חיג'או, כ"ב) תימן (נֶמֶן) — בחצי־אי־ערב. באפריקה — וילית טרבלוס.

מלבד אלו ישנם בתרכיה עוד שבעה סנג'קים התלויים ישר בשר הפנים והם: א) טֶשְטֶלְנָא — באירפה; ב) אזמיר; ג) בעיא (הדרדנלים) — באנטוליה; ד) ירושלם; ה) לבנון (שלטון־בית); ו) זור — בסוריה; ז) בִנְעִזו — באפריקה. סבת הבלם של הסנג'קים—חשיבותם המיוחדת לפי מצבם הגיאוגרפי (אזמיר וזור) או לפי מעלת קדושתם (ירושלם) או לפי אפי התושבים (הלבנון).

מספר כל הסנג'קים אשר בתרכיה עולה למאה עשרים ושלושה, 26 מהם באירפה, 91 באסיה ו'6 באפריקה.

תחת החסות העליונה של ממלכת עתמניה נמצא (משנת 1898) אי קריד (כרתים), וראש-שלטונו עומד בן מלך יון.

הצבא. כל נתין תרכיה שהגיע לשנת עשרים ואחת מחיב לעבד עבודת הצבא ומחוק הוא לעבודה זו עשרים שנה מלאות ושלמות*, מהן 3—4 שנים עובד הוא ב"ג'זאמי" (בצבא התדירי) ושומר שמה 2—3 שנים בחיל המלואים (אֶקְטִיצֵט), שמונה שנים בחיל החלוץ (רדוף) ושש השנים הנותרות בחיל המשמר (מֶסְתֶּהֶס). חניכי הצבא התדירי העובדים במלאכות שונות, כמו במקלעים, בתותחים ובעבודות הימיות, עובדים בצבא רק שתיים עשרה שנה; שמונה שנים בצבא התדירי ובחיל המלואים, וארבע שנים בחיל החלוץ. פטורים מעבודת הצבא: הכהנים, השופטים, המורים, החזנים (אימאמים), הדרשנים (טטבא), ראשי הישיבות (זואיה) העומדים במשמרתם, כל הגומרים חק למודם בכית מדרש לדת ודין (נואב).

כל הצבא נחלק לשבעה מחנות (אָרדו) הנמצאים בוליות שונות: א) בקנסטנינפול; ב) באנדרניפול; ג) במונסטיר; ד) באנטוליה; ה) בדמשק; ו) בבגדד; ז) בתימן. מלבד אלה נמצאות עוד שתי פרקות יתרים ופרשים, האחת בחיג'אז והשנית בטרפוליס, וחמישים אלף זַבִּיטִים (זנדרמים) ככל רחבי הממלכה.

בעת השלום עולה מספר אנשי הצבא התדירי ל'310.000 ומספר האופיצירים—בערך לעשרים וחמשה או לשלשים אלף. ובעת מלחמה—ל'1.450.000 איש, חוץ מגדודי הפרשים הקרדים (מִיֶּדִיה) וגדודי הצבא המתנדב אשר בויליות טרפוליס וימן, אלבניה וארמניה. בשנת 1908 עלה מספר הפרשים הקרדים לבד לשלשים אלף איש.

מדרגות האופיצירים שלש הן: מיראַלאי (מפקד קְרִיגְדֶה), פְּרִיק (מפקד דְּוֶזֶה) ומושיר (מְרָשֶׁל או שר מצביא).

אנשי הצבא מקבלים מלבד מאכל וכסות שכר: המושיר—עשרת אלפים ואיש הצבא הפשוט (נפר)—תשעה עשר גרוש לחדש.

במִנְהָ נמצאות שמונים ושש אניות מלחמה ממינים שונים; בערך אלף אופיצירים 650 מכוננים וכשלושת אלפים מלחים ממדרגות שונות ו'9650 חִלִּים.

(* הרוצים לפדות את עצמם מעבודת הצבא התדירי מחיבים לעבד בצבא הקרוב למושם שלשה ירחים ולשלם חמשים לירא תרכית.

עד שנת 1846 היתה בתרכיה ההשכלה רק דתית בלבד. בתי-
השכלת העם הספר היו מסורים בידי כהני האשלם ושאר הדתות. בשנת 1876
החלה הממשלה לדאג גם להשכלה כללית ולאט לאט נוסדו בתי
ספר גבוהים: לעבודת האדמה, לרפואת בהמות ולמדעים אחרים. בשנת 1876
יצא החק המחייב את ההורים לשלח את ילדיהם לבית-הספר — נערים מבני
שש עד אחת עשרה וילדות מבנות שש עד עשר. —בתי-הספר אשר מטעם
הממשלה מתכלכלים מהכנסות הוקף (נכסי ההקדש) ונחלקים לארבעה טפוסים:
בתי ספר למתחילים „אֶבְתִּידָאָה“, בתי ספר עירוניים (רֶשְׁדִּיהָ), בינונים המכונים
לבתי הספר הגבוהים (אֶעְדִּיהָ) ובתי ספר גבוהים מיוחדים (עֶלְיָה). לפי החק
נחויץ לפתח בית-ספר נמוך בכל מושב שיש בו חמשים בתי; בית ספר
עירוני—בכל עיר שיש בה יותר מחמש מאות בתים, ואם יש בה יותר מאלף
בתים—בית ספר אעדיה. אעפ"י שבכל בתי הספר של הממשלה מלמדים חנם
אין כסף, נשאר החק הזה עד היום רק על הגיר וההשכלה לא נפוצה בין העם,
כי אם בערך 4-5% ביהוד נשארו הכנות המשלימיות מחויץ להשפעת החק הזה.
מספר בתי-הספר הגבוהים אשר בממלכה — אחד עשר, חויץ מבתי הספר
לפקידי חיל הים והיבשה: א) שְׁלִטְנִיָּה—ליציאום עם תכנית של קולג' צרפתי;
ב) מִקְתָּבֵי חוקוקי — אוניברסיטה בעל ארבע מחלקות: לרפואה, לדת, לדין
ולפידוסופיה; ג) מְלִפְיָה—להכנת פקידים לממשלה; ד) דאר אל מועלמין — בית
מדרש למורים; ה) בית-ספר מסחרי גבוה; ו) בית-ספר גבוה לאמנות; ז) בי"ס
לרפואת בהמות; ח) בי"ס חקלאי; ט) בי"ס לעבודת היערות וההרים; י) מהנדס-
חאנה—להרשת המעשה (כעין פוליטחניקום); י"א) בי"ס לרופאי הצבא. מספר
בתי-הספר העממיים המתכלכלים על חשבון הממשלה עלה בשנת 1900 בערך
ל'36,230. ומספר בתי הספר של הקהלות שאינן משלימות—2,739, מלבד 383
בתי-ספר נמוכים ובינוניים אשר לנתיני חויץ.
מלבד בתי-הספר של הממשלה ישנם בכל רחבי הממלכה הרבה בתי-
ספר דתיים הנועדים לבני המשלימים, ובהם מלמדים את הא"ב התרכית וקריאת
הקראן בערבית. וכן גם נמצא עפ"ר על יד כל מסגד גדול בית-ספר בינוני
ללמודי הדת (מדרשה) המקבל תלמידים מבני ט"ז—י"ט שנה. משך שנות
הלמוד בבית-ספר שכזה—ט"ו, והתלמידים (סופטים) הגומרים בו את חק המודם
מכתרים בתאר קאדי או חֶמְבָּא־שיך (כהן-דרשן).
כל בתי-הספר עומדים תחת השגחת שר ההשכלה. בכל ויליה, סנג'ק
וקצ'ה יש פקיד מיוחד להשכנת העם.

בתי-הדין. בתרכיה קימים בזמן הזה שני מיני בתי-דין: (א) בתי-הדין הדתיים ("שריעי") המיסודים על הקראן והמסרת (הסוּנה) ובאורי אנשי הכנסת הגדולה (אָנְקָע אָמַת) והחיקש ("פּיִס"; ב) ובתי הדין הנקראים "נְאָס" (מקדורים) שנקבעו רק בשנת 1879 לפי ספר המג'לה שנוסד על השריע וספר החקים החדש של נפליון (Codex Napoleon) הנקרא בתרכית "קאנון המיני". בראש בתי-הדין הדתיים או "המחכמות" עומד השיך אל-אשלם. לאב בתי-דין (קדי או נאיב) מתמנה כל משלים הבקי וממחה בספר החקים הדתי. בבתי הדין הדתיים נשפטים על הרב המשלימים בלבד. ובזמן הזה מתבררים בבתי האלה רק משפטים בעניני הדת, משפטי אישות ומשפטי הקדש וכן כל דיני ממונות כששני הצדדים מתרצים. שאר מיני המשפטים בין דיני ממונות ובין דיני נפשות מתבררים בבתי הדין החדשים הנקראים בשם "מקדורים" ("נימיה") שבראשם עומד שר המשפטים.

בבתי-הדין "נומיה" מתבררים כל דיני ממונות ונפשות בין כל תושבי הממלכה בלי הבדל דת. השופטים נמנים מאת הממשלה.

בתי הדין "נומיה" הם שלש מדרגות: (א) בתי-הדין מהמדרגה הראשונה (בְּדֵאִית) קים בכל עיר מהזו (קצ'ה), ובו מתבררים כל תביעות ממון וכל עון קל, כל קניני מסחר ומשפטי נחלאות המביאות לבעליהן עד 500 גרוש לשנה, ואין כל ערעור על מעשה בתי-דין זה אלא בתביעת-ממון העודה על חמשת אלפים גרוש. בכל בראית—נשיא ושני שופטים ומזכיר הנמנים כלם מטעם הממשלה. (ב) בתי-דין מהמדרגה השניה הוא הצרעה-ערעור (אֶסְתָּאֶנְאָה) המבקר על פי ערעור המְדַיְנִים את מעשי בתי-הדין הראשון ומברר כל תביעת ממון העולה ליותר מחמשת אלפים גרוש. יש לערער על מעשה בתי-דין בזמן שהוא מעניש למאסר משרשה חדשים ויותר וקונס סכום העודה על חמש מאות גרוש. בית דין כזה קָנֵב בכל פלך ובו נשיא וארבעה שופטים וסופר. (ג) בכל עיר גליל (ויליה) יש בתי-דין מהמדרגה השלישית והוא מבקר את מעשי בית הדין מהמדרגה השניה ודן דיני נפשות שענשם—מיתה, עבודת פרך, מאסר לימים רבים וגלות שלמה. נשיאי בתי-הדין האלה הם "נאובים" המחויבים להשיג גם על שמירת החקים בגליל.

בקנסטנינופול יש עוד בתי-דין עליון, הצר הבקרת (תְּמִיִּי): בו מתבררות ונפסקות כל השאלות החמורות והמספקות בכל דיני ממונות ונפשות וברשותו לאשר או לבטל כל פסקי הדינים שהוציאו בתי המשפט. הצר הזאת נחלקת לשלש לשכות: (א) לשכה לדיני נפשות (ג'זא), (ב) לשכה לדיני ממונות ("חוקק"),

ג) לשכה לבקשות (אֶסְתָּדָע). מלבד כל בתי־הדין הנ"ל קימים עוד בתי־דין מיוחדים לכל משפטי השלום והמסחר (תְּגֵ'אֲרַת). למשפטי השלום נחשבות: א) מועצת הזקנים שבכל כפר שיש לה הרשות לפשר בין המדינים בדיני ממונות, בהסכמת שני הצדדים. ב) מועצת הנחיה שיש לה הרשות לברר תביעת ממון עד 150 גרוש ולשים ענש של 15 גרוש. במקומות ידועים וחשובים במסחר יש עוד בתי דין למסחר השופטים כל עניני מסחר על פי חקים מיוחדים. כל משפט בין נתיני תרכיה ונתיני חוץ הנוגעים למסחר מתברר בב"ד זה, אלא שבשעת הדין שולח הקנסול שאליו מתיחס בעל הדין שני אנשים מנתיניו וגם את המתרגמן לקחת חלק במשפט זה. אין נתין חוץ נדון בבית־דין תרכי שלא בפני המתרגמן של הקנסול שלו. ורק בדיני קרקעות אין לקנסול רשות להתערב. בתי־דין שר שופטים משבעים אינם עדין בתרכיה.

לפי החקים הקבועים בממלכת תרכיה נחלקה כל האדמה לשלשה מינים: אֶרְדִּי־מֶלֶךְ, וְאֶרְדִּי־אֲמִירָה או מִירִי. הקרקעות רבן מירי ומעוטן מלך. אדמת מלך נחשבת לקנין היחיד ואין רשות להממשלה להפקיע ממנו בשום פנים. בעליה רשאים להקים עליה בנינים מבלי כל רשיון (זקוקים הם רק לרשיון העיריה) ופטורים ממש העשור.

דיני
קרקעות

אדמת מירי היא אדמה שגופה להממלכה, והממשלה משגחת ומפקחת עליה. הקרקעות האלה נתונות בחכירה, באריסות לכפרים וליחידים נגד תשלום מסים. החוכר הזה נחשב לבעל הקרקע ומוכר אותה ומנחילה לאחרים ברשות הממשלה. אדמת מירי נחשבת לאדמת מלך ע"י בנין בתים ונטיעת עצים עליה ברשיון הממשלה. אם לא נעבדה האדמה החכורה בלי כל סבה מספקת שלש שנים רצופות, הריהי חוזרת לרשות המלכות. אדמת מירי טעונה מס העשור. — בשם נְקָף נקראים נכסי הקדש, קרקעות (גם בנינים) שהכנסותיהן מקדשות למטריה דתית, כגון להחזקת בתי מסגד ומדרש, למוסדות צדקה וצבור, לחברה או לבני משפחה ידועה. על נכסי ההקדש מִנְה ויזיר מִיַּחַד, שר האֶיֶקָף, התלוי בדעת השייך־אל־אֶשְׁלֵם. כל קרקע שנוכסה פעם לרשימת הנְקָף קשה להוציאה מכלל זה. הקרקעות שנבנו עליהן בתי־תפלה ומדרש וכן גם הקרקעות השיכות למוסדות דתיים או חנוכיים נתונות להֶרְשֵׁם באדמות וקף ופטורות מכל מסי הממשלה, בעליהן רשאים להנחילן בירושה, אך אסור להם למשכנן ולמכרן לצמיתות. קרקעות הנְקָף אינן נתונות להמכר בחובות בעליהן. רק הקרקעות שהכנסותיהן קדושות לבני משפחה ידועה מותרות להחכר על מנת, שכל התקונים והשכלולים שיעשו בהן ברשיון הממשלה יהיו נחשבים לקניני בעליהן. כל זכויות החוכר בטלות כשאינן

הקרקעות נעבדות שלש שנים רצופות. אחזות ממין זה מתר להמירן במקרים ידועים בנכסים שווי-ערך ממין אחר.

יש עוד מין קרקעות שהיו נחשבות לקנין השלטן וידועות בשם ג'פֿתֿלק. אחרי שהורד עבד-אלחמיד מכסא הממלכה עבר הג'פֿתֿלק לאוצר המלוכה. קרקעות „מתרוקָה" הן כל הקרקעות שנועדו לצרכי הצבור כגון: דרכים, שדות מרעה ויערות. לאדמת „מָנֶת" — קרקעות נשמות ומפקרות — שכל המְתִיָה ועובדה ברשות הממשלה זוכה בה.

מסי הממשלה נחלקים לשני מינים: מסים המטלים על כל מסי-הממשלה. יושבי תרכיה ומסים המטלים רק על נתיניה בלבד.

החשובים במסי הממשלה הם: מס העשור או מעשר מכל תבואות האדמה. המס הזה קבוע לפי שטח עתיקה שהיתה נהוגה במצרים ובסוריה והתרכים קבלוה מהעריבים. ערך העשור עולה ל' 12.83% ממחיר היבול, מזה נוטלים 1% לטובת הבנק-החקלאי ו' 1/2% להשכרת העם; חוץ מזה גובים עוד 6% מסכום העשור לטובת הצבא. העשור עולה בערך 2% מכל הכנסות הממשלה. (ב) הַנְרָכֹ — מס מקרקעות, בנינים ונטיעות: 4% מאדמת מירי ו' 10% מאדמת מלך והבנינים שעליה — בין שהקרקעות הללו נעבדות ובין שאינן נעבדות; 5% מבתים של אדמת מירי, 8% מבתים על אדמת מירי שמחירים עולה על עשרים אלף גרוש ו' 10% מבעלי-בתים המשכירים בתיהם. חוץ מזה נוטלים 6% מסכום המס הזה לטובת הצבא ו' 5% להשכלת העם; (ג) תּוּמְתָע — מס מסוחרים, אומנים, פועלים ופקידים בערך 5% מהכנסתם השנתית. (ד) „חִמְלָה" — הוא מס הבהמות: 4 1/2% גרוש מכל כבשה או עז ו' 10% גרוש מכל גמל. מְרִיקָה — מס לתקן הרכים והגשרים. עפ"י החק מְחִיב כל נתין תרקה לעבד בגופו בתקון הרכים, אך מתר לתת לפר ממון — ששה עשר גרוש בשנה. (ה) פְרוּסָה — במקומות ידועים דוקחים מס גם מהעגלות והבהמות הטעונות משא העוברות עד הכביש. מלבד אלה ישנם עוד מסים רבים ושונים כגון: מס-המלח והמְשִי, הדיגה והציד, מסי מקח וממכר, עזבונות וערכאות וכו'. מכל הסחורות המשתלחות חוצה לארץ, חוץ מתבואות השדה, מכס-הגבול. גובים מחמשה עד חמשה עשר אחוזים למאה. עד שנת 1909 היו גובים מכס הגבול (גִמְרָק) 8% מכל הסחורות הנכנסות לארץ, בסוף השנה הנ"ל עלה המכס עוד לשלשה אחוזים בהסכמת ממשלות אירפה.

מכירת המלח והטבק מוֹנְפּוֹלִין היא בידי הממשלה ואסור לאנשים פרטיים לסחר בהן. טבק הבא מחו"ל מוכרים אותו גם יחידים אחרי שמשלמים מס ידוע.

I

תְּרֻכָּה הָאֶסֶת

(סוריה וארץ-ישראל, חצי האי-סיני, חצי האי-ערב, ארם-נהרים, ארמניה
וכרדסתן ואסיה-הקטנה או אנטוליה).

סוריה וארץ-ישראל

פרק א.

טבע הארץ.

ארץ סוריה משתרעת בין 31° — $38^{\circ}36'$ ממעלות לחב הצפון ובין 32° — 36° ממעלות ארך המזרח. גבולותיה: בצפון — הרי הטוורוס, במזרח — נהר הפרת ומדבר סוריה, בנגב — מדבר סיני (ומפרץ אילת הוא עקבה), ובמערב — ים התיכון. ארך כל הארץ הזאת מצפון עד נחל מצרים (ואדי-אל-עריש) אשר בקצה הנגב מגיע לאלף קילומטר ורחבה הממצע כמאתים קילומטר.

המצב
הגיאוגרפי
והגבולים.

את כל סוריה אפשר לחלק לארבעה חלקים: א) סוריה הצפונית המשתרעת ממפרץ אלכסנדריה ומהזרם העליון של נהר פרת עד הקוהדממה שיעבור מנהר אל כביר עד העיר חָמֶץ; ב) נגבה לקו זה — סוריה התיכונה המשתרעת עד הקו הדממה שיעבור לארך נהר קסמיה על פני עמק עיון (מרג' עיון) השיך למושבה מתולה ועל פני ג'בל אֶדְרֶה, המתנשא בין עמק חולה (מרום) ובקעת הלבנון, ומשם יפנה הקו אל המדרון הדרומי של החרמון ויגיע עד ג'בל-אד-מני המבדיל בין עמק דמשק ובין רמת חורן; ג) דרומה לקו הזה משתרעת ארץ-ישראל ומגיעה אל גבולה הדרומי — עד הקו העובר את וָאֵדִי אֶל-עֵרִישׁ, ואדי אל אַבְדֵי, ואדי מְרָא וואדי אל פֶּקְרָא; ד) החלק הרביעי מכיל את מדבר אל תיה, ערבא וסלע-ערב (פֶּטְרָא).

לפי הגבולים האלה נמצאת ארץ-ישראל בין $33^{\circ}30'$ ו- 33° מעדות לחב הצפון ובין 34° — 37° ממעלות ארך המזרח.

ומדת ארך א"י מגבולה הצפונית עד גבולה הדרומי כמאתים ושבעים קילומטר, ומדת רחבה ממערב למזרח מגיע מקיסריה עד הרי חורן ל-187 קילומטר, ומיפו עד דָרְבַּב אל חַג' (דרך עוקי הרגל — למכה ולמדינה) עד ל-127 קילומטר.

כל סוריה היא ארץ רמה המלאה סעיפי הרים וגבעות ההולכים ומסתעפים מהעבר האחד אל מישורים צרים הגובלים את ים התיכון, ומהעבר השני — אל רמות מדבר סוריה.

מראה פני
הארץ.

ובקעה עמקה וארכה עוברת לכל ארך הארץ מצפון הנגבה וחוצה את סוריה לשני חלקים, הלא היא בקעת האורנטס והלאנטים ובקעת הירדן. בצפון הארץ, מסביב לאנטיוכיה וחלב (ארם צובה) משתרעת שפלה גדולה המתלכדת עם שפלת ארם נהרים. ושדרת הרים מברלת את השפלה מן הים. ההרים האלה מתערבים בהרי הטוירוס ואינם נחשבים למערכת הרי סוריה. סעיפם הראשי אֶלְמֶה־דֶג' הוא האֶמְנוס מתחבר בצפון בְּג'ֶאוֹרֶדֶג' (2500 מטר) והולך ומשתלשל הנגבה עד לנהר האורנטס. ועמקים וגיאות שקויים ופזורים עוברים בין בתרי הסעיף הזה. מורדיו הצופים פני הים זקופים מאד ומבליטים מתוך הים כף גדול הנקרא בערבית „רַאס אֶל־חַנְזִיר“.

להרי סוריה שיבים; במערב — הרי נְצִירֶה (ג'בל אֶנְצִירֶה), הלבנון, הרי הגליל, שמרון ויהודה; ובמזרח — מול־הלבנון והרי עבר הירדן מזרחה, שמהם מתנשאים הרי חורן המוצקים.

הרי א) הרי נְצִירֶה סגורים בין האורנטס ונהר־אל־כביר. מסביב לתוצאות האורנטס מתנשא ג'בל אֶקְרֶע (ההר החלק) עד 1780 מטר. ההר הזה הוא מרכז ההרים המוצקים העוברים צפונה לשלשלת הרי נציריה. והרי נציריה סלעי גיר המה ומלאים נקיקים עמקים ודומים הם לארץ נגורת ומבִּתְרַת כגורים אין מספר. עד כן היו ההרים האלה משגב ומבטח ליושביהם מכל צר ואויב והנצירים יכלו להגן ולשמר על חֶפְשָׁתָם ימים רבים.

ב) הלבנון או ג'בל לְבָנָאן. השם הזה נתן לו כנלל לבנת אדמתו, שכלה אבני גיר ושיד, וכן כנלל לבנת השלג המכסה רב ימות השנה את שיאיו הגדולים. ההר הזה הוא טפוס ההרים הסוריים והוא משתלשל נגבה להרי נְצִירֶה עד נהר־אל־קְסֶמְיָה (שם נהר הליטני מהמקום שהוא נוטה ופונה הימה). שלשלת הלבנון נהדרה ומקסמת את הרואה אותה מרחוק. אדמת הלבנון מבנה—אבני גיר שיד וּמְרָנָל. הגיאות העמקים העוברים מצפון לדרום וממזרח למערב מפלגים את הלבנון ומבִּתְרִים אותו. מדרון הלבנון הצופה פני הים ארך, פורה ונעבד בידים הרוצות עד לגבה 1400 מטר. משם ומעלה עשופות צלעותיו שדות מרעה וחורשות ברוש, תות ואלה. הארזים כבר נגדעו מעל ראש הלבנון. היערות, שהספיקו ארזים לבנין אניות צור וצידון ולארמנות שלמה, תמו נכרתו ולא נשארו מהם בלתי אם שרידי מספר בשנים־שלשה מקומות, וביחוד בחורשה הידועה אשר על דְּהֶרֶא־לִקְדִיב ובה 397 עצי־ארז עתיקים וצעירים, והאדיר בארזים האלה עביו כשבעה עשר מטר.

ראשי הרבנות הרמים והנשאים מגיעים בגבהם עד שלשת אלפים מטר ומעלה (דהר"אל-קדיב—3063, ג'בל מַמְמָל—3052, ג'בל צַיִן—2608).

משערים, כי בימים הקדמונים היו בלבנון שנירים (הררי קרח), וכי התלים והערימות של אבני גיר המנפצות המצמיחים את ארזי הלבנון הם מוֹרְנִים, לאמור, גושי סלעים שנגרפו והתנגלו בימים הקדמונים מעל ראשי הלבנון ע"י רגבי קרח מְדַלְדֵל. הקרח נמס וגלי האבנים נשארו ונשקעו במקום תחנתם האחרונה. המדרון המזרחי של הלבנון יורד זקוף אל עמקי האוֹרְנֵטֶס והליטני.

הרי נפתלי או הרי הגליל (ג'בל צַפְדָּ, בְּלָאד בִּשְׂאָרָא) מסתעפים מן הלבנון ועוברים הנגבה. גבהם הממצע עורה עד לשבע ולשמונה מאות מטר ושיאם הוא ג'בל ג'רְמֶק (שנקרא בימי יוסיפון הר עֶצְמוֹן) המגיע עד לגבה 1189 מטר. רכסי ההרים האלה סובבים ומשתלשלים ומתפשטים לכל ארך הארץ ולרחבה ומכסים את כל החבל הסגור בין ים התיכון ובין בקעת הירדן וים המלח, ומשאירים רק רצועת-שפלה צרה על חוף הים. מדרון ההרים הצופה פני הירדן תלול וזקוף וצהיח מאד, ומדרונם המערבי משתפל בנחת הימה וממנו מסתעפים שני כפים בים—ראם אל אביד, (הראש הלבן או לבנון) וְרָאם אַנְקָרָא. המדרון המערבי דשן ופורח, כי נחלים וגיאות אין מספר מבתרים אותו. הרי נפתלי והגליל נפסקים בעמק יזרעאל (מְרַג'־אֶבְנ־עַמֵר). העמק הזה הוא הגדול בכל עמקי א"י, כלו דשן, רטוב ופורח עד להפליא. ושלשה סעיפים לעמק יזרעאל המתפשטים אל ערבות הירדן; האחד עובר בין התבור ונגעת המורה או החרמון הקטן (ג'בל דָאֵה־י—515 מטר), השני עובר בין גבעת-המורה והרי הגלבוּע ומגיע לעמק בית-שאן, והשלישי—בין הרי הגלבוּע ונגעות עין-גנים. גבה העמק הנפלא הזה עולה למאה ועשרים מטר מעל פני הים. לאט לאט הוא נוטה ויורד הימה, אל עמק החוף אשר אצל חיפא, אבל מזרחה הוא נחפז ויורד זקוף הירדנה.

צפונה-מזרחה לעמק יזרעאל מתנשא הר התבור הוא ג'בל טור מעל פני הים התיכון עד 595 מטר. בודד הוא התבור, כי העמק מבדיל אותו מכל צד מכל ההרים אשר מסביב, אך יפה ונחמד מראהו. מפאת דרומית-מערבית דומה הוא לכפה ומפאת צפונית-מערבית—לכרי אשר מישור בראשו. אדמתו—גיר ושיד ומערות רבות אֲרָכוֹת וצרות בו. על מורדותיו הירשות עצי אלון וחרוב ובטנים והקורא והארנבת והשועל ישכנו שם. בכל ימי הקיץ בבקר תשכן על ראשו עננת ערפל ורק לעת הצהריים היא נפזרת לכל רוח, ובלילה שכבת טל רבה מאד מכסה את ההר. בעמד איש בראש התבור תראינה עיניו

מראה אשר אין ערך ליפיו: מצפון יראה זהר לבנת השלג אשר על ראשי הר חרמון והרי הלבנון ועין מראה פני ים כנרת הנראה גם הוא מעט, ונגבה תכלת הרי אפרים ויהודה, וצפונה-מערבה—רמות עכו וזרם מי הים; לרגלי ההר—כל עמק יזרעאל הגדול והיפה, ומזרחה נגבה הרי גולן ומישור חורן ובשן וגלעד המִכְסִים בימי ההדף שלג ובימי האביב ירק דשא. ובקצה השמים ירמו הרי מואב למעלה כקיר חומה בצורה" (עפ"י א. בן-יהודה).

נגבה להר תבור, קדמה לעמק יזרעאל, מתנשא הר חרמון הקטן או גבעת המורה. ראשה אדמת אבן בזלת וצלעותיה עוטפות דשא וגם שדות בר. נגבה לגבעת המורה עובר סעיף עמק יזרעאל ודרומה לו משתרעים הרי גלבע (ג'בל פוקעה) ההולכים מקרן צפונית-מערבית נגבה מזרחה ויורדים תלולים אל עמק יזרעאל ואל ערבת הירדן. הרי הגלבע מתרוממים כשיך-ברקן עד 518 מטר. אדמתם אדמת שיר וגם בזלת. לפנים היו ההרים האלה מכסים יערות, אך בימינו לא נשארו בלתי אם שיחים מעטים זעיר שם זעיר שם.

נגבה מערבה לעמק יזרעאל עוברים הרי ישראל או הרי אפרים ושמרון ההולכים הנגבה ומתלכדים ומתאחדים עם הרי יהודה. מהרי ישראל יוצאת שלוחה צפונה מערבה והולכת עד הים התיכון, הלא היא הר הכרמל ששיאו הוא 552 מטר מעל פני הים. אדמת הכרמל — גיר ושיד, ועל כן מערות רבות וארכות בו. "צלעות ההר דשנות ופוריות ומראשית ימי האביב תעטפנה דשא ופרחים נותני-ריח, ומבועי מים רבים יקרו מים חיים בכל ההר והשקו את האדמה והפרוה והצמיחו עצי יער הרבה ועצי אלון, הרוב ובטנים, רתם והדס לטיניהם וחציר למרעה". החרבות הרבות, שרידי בארות, אבני ריחים, מכבשי שמן זית ויין מעידים על הישוב המפתח שהיה לפנים על הכרמל. ועוד היום נמצאים כרמי גפן וכרמי זית בצלעות הכרמל".

בקצה הרי אפרים נגבה מתנשא "הר הברכה" היא הר גריזים (870 מטר) וצפונה לו "הר הקללה" הוא הר עיבל (938 מטר). וחשופים וערומים הם בימינו שני ההרים האלה מכל צמח. בין שניהם עובר עמק שכס הפורה מאד ומישב הרבה. ושתי זרועות יוצאות מעמק שכס: האחת הפונה מזרחה נקראת עמק שכס (קלים) והשנייה הפונה הנגבה נקראת עמק אל מהנה.

מהרי אפרים מסתעפים הרי יהודה העוברים את כל נגב א"י עד בואך מדבר פארן ומתנשאים עד 750—900 מטר ושיאם מגיע בסביבות הכרון על יד הכפר הלחול עד 987 מטר וגם עד 1027 מטר—בסירת-אל-בלא. כל חבל הארץ הזאת היא כמראה ארץ רמה אחת, אשר נחלים וגאות רבים וצרים יעברו בה

לארכה ולרחבה. מדרון ההרים האלה הצופה פני הים התיכון יורד לאט לאט ומדרונם הצופה קדמה והיורד לים המלח זקוף מאד כמו קיר נצב. ומעבר מזה ומעבר מזה צלעות ההרים האלה חלקות וערומות מכל צמח ומכל עץ, ורק אדמת צחיה סלע, אשר תבנית מדרגות מדרגות לה, יראה עתה האדם בכל הארץ הזאת, אשר לפנים היתה גם היא דשנה ופוריה ונעבדה כלה וגפניה וכרמי זיתיה היו לתהלה וכברכה, כי לא חשכו היהודים יושביה לפנים כל עמל ועבודה להרבות תבואת אדמתם, ויעדרו את ההרים ויבנו בהם מדרגות מדרגות, ששרידיהן בולטים ונכרים לעין כל עד היום הזה.

הבקעה הבקעה הארכה והצרה החוצה את הרי סוריה וא"י עוברת הלוך ושקע עד ים המלח. פה מגיע השקע לעמקו היותר רב, לערך שמונה מאות מטר מתחת לפני ים התיכון (פני ים המלח נמוכים מפני ים התיכון ב-394 מטר ועמקו — לערך 400 מטר). השקע הולך ונמשך בתוך עמק-ערבה הנפסק ע"י גבעת ארישה הגבוהה כ-240 מטר מברכת ים האדום.

ערבת הירדן או בקעת הירדן (בערבית: אל-ע'ר) היא החלק הצפוני של בקיע גדול העובר ונמשך בקו שבור דרך האפיקים העמקים של מפיץ עקבה וים האדום. מצפון לים-המלח עוברת בקעת הירדן ומתרוממת מעט מעט (פחות מישני מטרים על כל קילומטר) עד לים כנרת וגם מתרחבת מעשרה עד חמשה עשר קילומטר. הבקעה מתפשטת הלאה, ובין ים כנרת (208—מטר) ומימרום (הגבוהים שני מטרים מעל פני הים התיכון) היא הולכת ומתרוממת יותר מהמשה מטר על כל קילומטר בארך. צפונה נמשכת הבקעה ע"י עמקי הליטני והאורנטס המפסיקים בין הלבנון ובין מוד-הלבנון. שלש הבקעות האלה מתלכדות יחד בסביבות בעל-בד ונקראות בשם בקעת הלבנון או בקעת ארם, הלא היא חבל הארץ שנקרא בימי קדם קילסוריה (חילת סוריה). ארך הבקעה כמאה ועשרה קילומטר, רחבה—בצפון משלשים וחמשה עד ארבעים קילומטר ובדרום—מעשרה עד שנים עשר קילומטר, ועמקה הממצע 500—1000 מטר.

הרי מורח סוריה מול-הלבנון, ג'בל-אש-ש'ק'י (ההר המזרחי) עובר מקביל אל הלבנון ודומה לו במבנה אדמתו, אך נמוך ושומם ויפה ממנו. מדרונו המערבי אשר לעבר הבקעה תלול וחשוף, ומדרונו המזרחי פורה ומקסה חורשות עצים פה ושם. מול-הלבנון אינו מבוך כלבנון בשפעת נחלים ופלגים ומעינות, כי מרחק הוא מחוף הים.

וגי גדול ועמק הוא ואדי א'תים יוצא ומתפשט נגבה להרי מוד-הלבנון ונגבה לגי מתנשא הרמון (2827 מטר) המקסה שלג כל ימי החרף עד חצי

הקיץ. ע"כ נקרא טור-תלגא (ג'בֵּל־אֶפְלֶג' בערבית) וגם הר הזקן או הר השיבה (ג'בֵּל־א־שִׁיד). החרמון כלו אבני שיד ורק אצל העיר הצביה מכסות אותו שכבות בזלת וחורשות קטנות שמצמיחות אלנות ושיחים שונים מפארות את צלעותיו התלולות.

אין ערך ליפי המראה אשר יגלה לעיני האיש העומד על ראש ההר הזה, כי ראה יראה מלמטה כמעט כל הארץ, אשר הביט עליה לפנים מרהוק האיש משה מראש הר הפסגה אשר בעבר הירדן מזרחה. מצפון תראינה עיניו את כל הבקעה הגדולה אשר בין סעיפי הלבנון וכל עמק דמשק הגדול והגנים היקרים אשר מסביב לעיר הזאת; ומנגב יראה את זרם מי הירדן ומי-מרום וים כנרת; נגבה-מערבה—עמק יזרעאל, הגליל ושמרון עד הרה-כרמל ימה, ומזרח השמש—המדבר וכל הרי גולן עד הרי מואב נגבה-מזרחה".

מהר חרמון יוצאת שלחת הרים הפונה מזרחה ונגבה עד הנהר הנופל אל הירדן מקדם לים כנרת הוא נהר הירמוך. ההרים האלה הנקראים בפי הערבים ג'בֵּל־תַּיִש הם הרי נבונים ותלים שחורים וגבוהים—הרי שרפה כבוים, שחמרי לבתם מכסים את כל אדמת מישורי גולן ובשן. הגבוהות בשלחות ההרים הן: תל-אל-שיקא (1294 מטר), חַמִּי־קָרְסוֹ (1198 מטר) ותל-אַל־פָּרְס (948 מטר) והגבוהות בשלחות ההרים ההולכות וגובלות את הירדן הן: תל-אר-אַחְמָר (1238 מטר), תל-אבו-נַגְא (1257 מטר), תל-אבו-אל-חניר (1164 מטר) ותל-אבו-יוסף (1029 מטר).

לרגלי הרי גולן משתרע מישור רם וגדול המתפשט מזרחה עד הרי חורן ונקרא בפי הערבים אַנְקָרָה.

נגבה להרי הגולן, בין הירמוך ובין נחל יבוק—ג'בֵּל עַג' לֻוֹן או הרי הגלעד, שרבים הרי שיד. הגבוהים בהרים האלה הם: עג'לוֹן (759), אַס־אל־דַּרְג' (1300 מטר); קלעת אַרְבַּד (997), ג'בל כפכפה (988).

נגבה ליבוק—ג'בֵּל אַל־בַּלְקָא, המשתרעים עד נחל ארנון. ההרים האלה הם באמת הרי גלעד הדרומיים. הגבוהים בהם — ג'בֵּל־סַלַט (835 מטר), הר הוֹשַׁע (1096 מטר), והר נבו (806 מטר).

נגבה לנחל ארנון ער קצה דרום ים המלח עוברים הרי מואב (פָּרְךְ בערבית) הלא הם הרי העברים. הגבוהים בהם: ג'בֵּל פָּרְךְ (קיר מואב) (1075 מטר) והר מואב (1170 מטר).

נגבה לים המלח, מנחל זרד ונגבה עד בואך לשון ים אילת מתרוממים הרי שַׁעִיר.

נגבה מירחה לחרמון משתרעת רמת עבר הירדן מזרחה הגבוהה מעל פני הים 500-600 מטר, ועליה מתנשאים הרי השרפה הכבויים גבל חורן או ג'בל-אדרון. לפנים היה חבל-הארץ הזה מלא ערים, ועתה מקצתן-חרבות ועיי מפלה ומקצתן-עומדות עוד על תלן בחומותיהן העתיקות, ברחובותיהן המרצפים וגם בבתיהן המכסים אבנים ונסגרים בדלתות אבן הסוככות על צירי אבן, ורק דירים חסרים לבתים האלה המפלגים בעתיקותם. להערים העתיקות האלה נחשבות: בצרה, גדר (אֶסְקִיס), גֶרֶשׁ או גֶרֶשָׁה (גֶרֶשׁ) ועמן היא רבת בני עמון או פילדלפיה. כל ארץ חורן היא ארץ רמת-מישור דשנה ופוריה מאד, אך מפני החרב והשודר שבאו תכופים עליה במשך דורות רבות בה השממה והעזובה.

ג'בל חורן המקסה כלו סלעי בזלת מתנשא על פני הרמה עד לאלף מטר. הלבה, שנפלטה בימים הקדמונים מתוך לועות הרייה-שרפה, שפוכה צפונה ומערבה לרגלי ההרים במרחק רב מאד ויצרה שכבה עבה ועמקה עד שלש מאות מטר בערך. כל שדה-הלבה הזוה התפורר פחות או יותר בכחות האטמוספירה ומתגלה לפנינו כעין תהווהו וכסֶבֶקָה (לְבִירִינִט) של נקרות סלעים, נקיקים ומערות. הכבירינטי המתעה והמסבך הזה הוא מקלט בטוח לשודדים ולרוצחים, וע"כ נקרא שמו בצדק "לְגָה" (המקלט) הוא טְרִכּוּנִיטוּס העתיק (ארגוב).

כל ארץ ההרים האלה ארכה כשמונים ורחבה כארבעים וחמשה קילומטר. הגבוהים בהרייה-שרפה הכבויים הם: תֶּל־אֶי־גִינָה (1802 מטר), ג'בל־ג'ֶפְלִיל (1749 מטר), אבו תַס (1735), ג'בל־אל־פֶלֶב (1724) וג'בל־ג'ֶסְנָה (1727).

בצפון הרי חורן משתרעת שפלת-לבה אדמה כדם, היא שפלת אל־בֶּטְנִיה, וצפונה לה ארץ גבעות נפלאה (רִיֶת־אֶתְלֹול) של הרי ספה. הארץ הזאת מלאה שדות-לבה שהם עוד יותר שוממים וקודרים משדות הלבה של הלג'ה. שכבות הלבה והרייה-געישי הכבויים מכסות פה שטח גדול ורחב ידיים העולה בערך לאלף ומאתים קילומטר מרבע. כל הנוף הולקני הזה מבריל את דרום סוריה התיכונה ואת צפון א"י ממדבר סוריה.

חוף סוריה עובר כמעט בקו ישר הנפסק רק במפרץ אלכסנדרתה. חופי סוריה. מהבך הגדול ראס־אל־חַנְזִיר עד כף אל־מִינָה אשר אצל טרפולי עובר קו־החוף נגבה ומשם והלאה הוא מתעקל ונוטה מעט נגבה-מערבה. הרי נציריה והלבנון הולכים הלך והצַר את רצועת החוף ושולחים היטה כפים אהדים הבולטים מאד: ראס־אל־בְּיוּט, ראס־אֶבְן־הַנְּה, כף־אל־מִנָה, ראס־שֶקָא (Theour-posopon), ראס־נהר אל־כביר, ראס בירות, ראס דְמוּר, ראס אל־אֶפְיֵד, ראס אַנְקָרָא או סלמת צור, ראס אל־כרמל ועוד.

כל הכפים האלה יוצרים מפרצים אחדים לא עמקים ומבואות ים קטנים ופתוחים.

המפרצים שבארץ הם: מפרץ אלכסנדרתה או אסקנדרון—בזוית אשר בין סוריה ואסיה הקטנה, מפרץ גיאורג הקדוש אצל בירות, ומפרץ חיפא החוסה במורד הצפוני של הכרמל.

מן הכרמל נגבה שב ועובר החוף כמעט בקו ישר ומגבל בגבעות החול. בין הגבעות האלה ובין ההרים משתרע מישור שפל ופורה. חלק המישור אשר מצפון ליפו נקרא כפי היהודים—השרון, וחלק המישור אשר מנגב ליפו—שפל ה. גבעות החול סוגרות את הדרך בעד זרמי המים היוורדים הימה; המים נקוים ונעצרים ונהפכים לבצות המשחיתות את האדמה ומרעילות את האוויר, ואין דואג לחפר תעלות בגבעות החול ורתת למים תוצאות הימה.

מלבד אי-קפריסין ואי אַרְנֹד' (אַרְנֹדס לפנים) הקטן, הרחוק מהחוף האיים. כשלושה קילומטרים והעומד בחצי הדרך בין טרפולי ולדקיה, אין כל איים קרובים אל חופי סוריה.

ארץ סוריה מברכת במים רבים הנוזלים מן ההרים. שלשה נהרות הנהרים גדולים זורמים בבקעה הארכה מקבילים למדרונות ההרים והם: והנחלים. האורנטס, הליטני והירדן.

ואלה הם הנהרים והנחלים היותר חשובים בסוריה:

האורנטס או נהר אל-עצי (העז), מקורו אצל בעל־בֶּךָ, שוטף בשאון גדול ועובר מדרום לצפון על פני עיר המס או חמק, יורד ליאור חמק הוא ים קדישא ומשם הוא יורד ועובר על פני העיר חמה היא חמת העתיקה בין חופים תלולים וגבוהים עד ששים־שבעים מטר. מצפון להרי נציריה הוא מתפתל ופונה נגבה־ימה אל עמק אנטיזוכיה, מקבל אליו את שפעת מימי היאור אמוק או אַרְדֵּנִיז הנוזן ממימי האַפְרִיךָ, ואח"כ הוא פוסח ומדלג בזרמו המהיר והעז על כפים וסלעי מגור ונופל אל ים־התיכון.

נהר הליטני יוצא גם הוא מסביבת בעל־בֶּךָ אך נוטה הוא הנגבה. הוא עובר בין שלחות הלבנון, בין נקיקי סדעים וכפים צרים ועמקים עד מאתים ושלוש מאות מטר. בזרמו התחתון הוא סובב ופונה בחפזון הימה, משנה את שמו לנהר־אל קסמיה ומשתפך אל הים התיכון.

(* האי ארוד (יחזקאל כ"ז, ח') מפרסם גם היום כבימי קדם ביושביו "יורעי הים" שמספרם מאלפים עד שלשת אלפים נפש.

נהר-אל-פביר (Eleutherus) מקורו במורד המזרחי של הלבנון, גובל את הרי נציריה ונופל הימה בין טרטוס וטרפולי. העמק המשתרע על ידו הוא הדרך המתקנת היחידה המוליכה מארץ ההוף אל לפנים סוריה.

נהר בְּרָדָה (בְּקָר) או אֶבְנָה הוא נהר האֶמְנָה וגם „נהר הזהב” (Chrysorroas) מקורו במדרון המזרחי של מול הלבנון בעמק וְבְדְנִי הַיִּפָּה אשר כגליל המשק. הנהר הזה עובר נגבה מזרחה, מקבל לתוכו בדרך מרוצתו את נחל עין פיג'ה ועד בואו לדמשק הוא נפרד לשבע זרועות, שחמש מהן יוצאות להשקות את הפרדסים והגנים הנפלאים אשר בעמק דמשק (אל־עושה) ויתר השתים—את העיר. שארית המים אשר בזרועות האמנה נשקעת ביאור הבצה בהר-אל-מרג' נגבה-מזרחה לדמשק.

מהנהרים והנחלים היורדים מהרי הלבנון ראויים להזכר: נהר קדישא או נהר-אבו-עלי הנופל הימה אצל טרפולי; נהר התמוז או אֶבְדְנִס (גם נהר איבריהם), שעליו מספרת האגדה, כי מלפנים נאדמו מימיו כדם בחדש תמוז ונשי הכנענים היו מתאספות ו, מבכות את התמוז—את אליל אדנוס שנהרג ולא כסה דמו. מקורי התמוז בצ'אנין והוא משתפך הימה מהלך שעתים מצפון לברות.

נהר-אל-פלֶבֶק (Lycus). משערים, כי שם הנהר הזה הוא זכר לאליל גבחו (כלב) שעברו לו בני העוים יושבי המחוז הקדמונים. הנהר הזה משקה את העיר בירות ועליו גשר עתיק שבנה אנטיוכוס הגדול. על הסלעים שבסביבות הנהר נמצאות כתבות מצריות עתיקות מימי רעמסס השני, ואשוריות מימי תגלת פלאסר השלישי, אסר חדון וסנחריב, ויוניות-רומיות מימי הקיסר מרכוס אורליוס.

בין הנהרים והנחלים הנופלים לים התיכון ראויים להזכר: נחל-אל-חולה (בְּסֶטְרִנוֹס העתיק) הנופל הימה מהלך עשרים דק צפונה לצידון. הוא משקה ומפרה את כל הגנים והפרדסים הנחמדים אשר מסביב לעיר; נהר נעמן הוא גֶלוֹס (גם שיחור לבנת) היוצא מרגלי תל בְּרָדְנִי ולפני תוצאותיו הימה, קרוב לעכו, הוא בולע את נחל חלזון. החול אשר בקרקע הנהר וגם על שפתו דק וטוב מאד למעשה הזכוכית. לפי דברי פלוניוס עשו הצורים וגם בני שבט זבולון את הזכוכית בחול הזה, ועל פני כל הוף חלזון היו הכנענים מאספים את חלזון-הארגמן.

(* יש אומרים, שפרפר הוא הנחל אל אוג', אבל בפי היהודים יושבי המקום נקרא עין-פיג'ה פרפר ויהודי דמשק כותבים בנט „דיתבא על נהר אמנה ופרפר והוא בכרי ופגיו“.

נגבה לנעמן עובר נחל קישון (נהר אל מקטע), מוצאיו בהרי הגליל והגלבוע, נוטה ויורד צפונה ימה ומתפתל בניא צר מאד בין הרי הגליל, עובר את כר עמק זרעאל וסובב את הכרמל עד שהוא נבלע בתוך הים מצפון לחיפה. בימות הגשמים מאסף הקישון אליו הרבה נחלים ופלגים קטנים היוורדים מהרי שמרון ואפרים והכרמל, ואז יחזק זרמו מאד. וכימי הקיץ בא רוח הקדים וסותם את תוצאות הנהר כחול רב ואז יוצא הנהר מגדותיו ומימיו פורצים צפונה ונגבה על פני העמק, ובהלב המים נשארה סביבת הקישון מִדְּשַׁנַּת ופּוּרְיָה. נגבה לקישון נהר זַכְקָא ולפנים נקרא נהר כרכודיליון, כי בו נמצאים תנינים קטנים רבים כתניני יאור מצרים.

נחל אל-אֶחְדָר נופל הימה מנגב לקיסריה, דרומה לו נהר אבו זבורא ונחל קנה (נהר פאלק) והירקון (אל-עוֹקָה) הנופל הימה מצפון ליפו. נגבה לו—נחל שורק (נהר נְבִי רֵבִין), מקוריו בצפון לירושלם ושם קוראים לו בשם ואדי*, צָרָא, נגבה לו נחל הבשור (ואדי שריעה), מקוריו בהרי יהודה אצל חברון ולבן קוראים לו שמה נְאִדִי אל חליל.

הירדן (אֶשְׁרֵעָה או שְׂרֵיעַת־אל־כְּבוֹד וגם אל־אֶרְדֵן) הוא לפי גדלו הנהר השני בסוריה. מקוריו בשלשה פלגים היוצאים מרגלי ההרמון; המקור הראשון הוא נחל אֶל־הַעֲבָנִי היוצא מואדי אַתִּים (500 מטר מעל פני הים), ממערב־ההרמון; מקורו השני הוא אֶלְדָּאן היוצא נגבה מאל־הַעֲבָנִי מתל אל קַצִּי (דן או ליש לפנים) הגבוה 154 מטר מעל פני הים. המקור השלישי הוא נחל בְּנִים היוצא ממערב פְּמֶס, מורחה לתל אל־קַצִּי בגובה 369 מטר מעל פני הים. כל שלשת הנחלים האלה מתאחדים על יד המבצר שִׁיך יוסף, במרחק י"ב קילומטר מים הולה (מי מרום) צפונה. הירדן יורד דרומה ונופל למי־מרום (הוֹלָה). משם והלאה, הנגבה, הוא יוצא ועובר בניא צר בין סלעי גיר ואבני בזלת, מתרחב במקומות אחרים עד עשרים וחמשה מטר, עובר את שפלת בטיחה ומשתפך אל ים נגרת. בצאת הירדן מים נגרת הוא מתפתל ועובר בשאון את הבקעה בין חופים תכולים והולך ונהם עד קרבו אל ים המות הוא ים המלח, וחדר אז מעט מעט גם קול שאון המים, כמו נכחלו גם הם מהדומיה השוררת פה, ושקטה גם המית הירדן והזמם יגוע ויאסף אל ים המות" (א. בן־יהודה).

אֶרֶךְ נחל הירדן ממקורו הצפוני עד תוצאותיו עולה בקו ישר ל' 189 קילומטר, אך נפתוריו וסבוביו הרבים מאריכים את דרכו כמעט פי שלשה.

(* בשם ואדי קוראים לנו או לפלג העובר בין הרים או בעמק ויוצא אל נהר או אל הים, עפ"י נצמתים ונחרבים מימי הפלגים האלה רבם או כלם כימי הקיץ.

נפלא הירדן גם במפל מימיו העצום המגיע ל 914 מטר לאמר 4.8 מטר על כל קילומטר בחשבון הממצע).

משני עברי הנהר נופלים אליו נחלים רבים, שרבים נצמטים בימי הקיץ. אך ממזרח ישנם גם נחלים המריקים אליו את מימיהם כל ימות השנה. הגדולים בנחלים ההם—נהר ירמוך ונחל יבוק.

נהר הַיֶּרְדֵּן (בערבית: — שַׁעֲרַת אֶלְמִנְאִיְרָה, וביונית: — Hieromax) מקוריו בהרי חיש ובהרי חורן אשר מקדם למישור חורן, פלגיו עוברים את מישור חורן ובשן ומתאחדים אצל הרי הגלעד לנהר אחד הנופל אל הירדן מנגב לים כנרת. מימיו עכורים ודלוחים ורבה הדגה בו.

נחל יבוק (בערבית: אַזְרַקָּא, על תכלת מימיו הזכים) הוא העובר דרך גִּיאַה־הַסְּלַעִים העמק והצר, המבדיל בין הרי הגלעד ובין הרי אלבלקא, ונופל אל הירדן בין ים כנרת ובין ים המלח בַּתְּנֶךְ. בימי החרף עז זרם היבוק ודגתו רבה תמיד. משאר הנחלים הזונים במימיהם את הירדן יזכרו:

מעבר לירדן מזרחה: נחל ערב (ואדי אַלְעַרַב), ואדי אַרְבַּעִין, נחל יבש (ואדי יַאבִּים) ונחל גולן (ואדי עַגְלֹן)—ארבעתם בין הירמוך והיבוק; ומנגב ליבוק—ואדי שַׁעֲיַב או ואדי נַמְרִין (מי נמרים הנזכרים בישעיה ט"ז, ו' ואדי קְפַרְיָן).

ומעבר לירדן מערבה נופלים אלו: נחל בית שאן (בערבית ואדי ג'לות), הירדן מצפון לתל בית שאן מזרחה נגבה ועובר בין הרי הגליל והרי הגלבוּע, וואדי פריע שתוצאותיו הן כמעט מול תוצאות היבוק.

שלושה ימים פנימיים בדרום סוריה או בארץ ישראל, שהם שרידי הימים ים שהציף את כל ארץ הבקעה בתקופת המבול (Pluvial).

ים חולה (בחר אל-חולה) הוא „מי מרום“, ים קטן, שארכו ששה קילומטר ורחבו המשה קילומטר בחשבון הממצע ועמקו שלשה עד המשה מטר. תבנית הים הזה כתבנית אגס, שראשו פונה צפונה. בימות החרף, לתקופת מסת השלג בחרמון, עוברים מי-מרום על כל גדותיהם וגדל הים פי שלשה. ובימי הקיץ יחרב והיה לבצה, וקנה וגמא (פפירוס) עולים בכצה זו ורעה ורביץ בה הכוי, ובין הקנים יקננו צפרי מים רבים, גם חזיר היער, השועל והצבוע ישכנו שם. מי מרום מתוקים ומלאים דגים רבים ממינים שונים. ממזרח הים ומערבו גובלים אותו הרי גולן הגבוהים והשחורים, מצפון ומים—עמק החודה באדמתו

(* כדאי לשים לב להשוואה זו: מפל הריין 1.37, מפל הויכסל 1.04, הפרת—0.66, הרנווי—0.28 מטר בחשבון הממצע.

הפוריה וגם בבצתו הגדולה שאין לעבר בה וההבל העולה ממנה משחית את האויר החם אשר בעמק ובנגב—עמק הירדן הצר.

יִסְטֵבְרִיָה הוא יִסְכְנֵרֵת או יִסְגִינוֹסר (על שם שפלת גינוסר הדשנה והפוריה הגובלת בו ממזרח). הים הזה משתרע בכקעת הירדן כמהלך מאה וחמשה קילומטר צפונה מים המלח. תבניתו סגלגלת גם היא כאגס, כ"מִי־מְרוֹם", פני טימיו נמוכים מפני ים התיכון עד 191 מטר בחשבון הממצע, עמקו 40—50 מטר, ארכו מצפון לדרום 20—21 קילומטר ורחבו ממערב למזרח 8—12.5 קילומטר, ושטחו עולה עד 170.79 קילומטר מרָבֵעַ. „הדגה רבה מאד בו ומיני דגים רבים הנמצאים רק במימי הארצות אשר באזורי־החום. ועל כן היו לפנים דיגים רבים עוברים בים הזה... אך עתה חדל המונם ופורשי מכמרת מעטים מאד. המים טובים לשתיה, אף כי טעם מלח קל להם ונעימים לגוף לרהץ בהם... בראשית האביב תעטף אדמת החוף מעטפת דשא יפה מאד, כי החם השורר בכבר הזה מצמיח צמח נהדר כהדר הצמח שבאזורי החם. ההרים אשר מסביב לכנרת שפלים מההרים אשר מסביב לים־המלח; ונחלים רבים יוצאים מהם ונגרים בשאון דרך העמק. ומפני מי הים הזכים והטהורים יבצבץ עין תכלת השמים וברק קוי השמש כמפני ראי. ואלפי צפרי הים ישחו על פני המים וישמיעו במרום קולם. בערב, בנשות המאור הגדול לערב אחרי אופק השמים ולהקבא מעבר להרים המערבים, יוצק על פני כל שטח המים כצבע ארגמן נהדר מאד; ובלילה, בצאת על פני רקיע השמים כל צבא הכוכבים, יבצבצו מימי הים השוקטים אלפי אורים, וליפי המראה אין עָרָךְ. ולא לחנם אמרו חכמי המדרש, כי משבעה הימים, אשר ברא אלהים בחר לו רק אחד והוא— ים כנרת היפה מכלם. (עפ"י בן־יהודה).

יִסְהַמְלַח (בְּחַר לוֹט או אל־בְּחַר אֶלְמִית) משתרע בקצה ערבת הירדן (לכן קראו לו גם ים הערבה). ארכו כשבעים ושמונה ורחבו מעשרה עד שבעה עשר קילומטר ועמקו הממצע 329 מטר. פני מימיו נמוכים 394 מטר מפני ים התיכון ושטחו עולה בערך 935 קילומטר מרָבֵעַ. העמק היותר גדול המגיע עד 399 מטר הוא צפונה להצִי־אי הַלְשׁוֹן (אֶלְיָשׁוֹן) המתפרץ ממזרח אל תוך ים־המלח. הרומה ללשון זו הודך קרקע הים ומתרוםם בטהירות מפליאה ממאתים עד חמשה מטרים ובקצה דרום הים מגיע העמק ממטר אחד עד 3½ מטר. החם הלוהט השורר בכקעה העמקה הזאת (בחדש סיון עד 43.3° במעלות צלסיוס בצל) מַאֲדָה את המים בכח אדיר ועצום, וכמות האדים אינה כמעט פחותה מכמות המים שמריק הירדן לתוך הים הזה מדי יום ויום (בערך ששת מליונים טון).

כמעט $14\frac{1}{2}$ מילימטר מכל פני מימי הים הנפלא הזה עולים באדים ביום אחד!— המים כבדים מאד (משקל-מינם 1.12) מרב חלקי החמרים המינרליים המבלעים בהם והעולים בערך לעשרים וחמשה אחוזים למאה. ולכן צפים עליהם גופות האדם והחיה ואין נטבעים בהם! השבויים, שהשליך אספסינוס לתוך ים המלח אסורי ידים ורגלים צפו על פני המים ולא טבעו. התיר רבינסון שלא ידע לשחות נוכח, כי במים האלה הוא יכול לשבת, לעמד ולשכב ולשחות. אחר הרחיצה בים המלח מרגישים כאלו נשתפשף העור בשומן או בסבון ויש שמרגישים גם עקיצות בבשר ואבעבועות עולות על כל הגוף. אך לא בכל מקום כבד אחד דמימי ים המלח. כל מה שמתעמק קרקע הים כבד המים הולך ומתרבה. בעמק 300 מטר מכילים המים %27.8 חמרים מינרליים. כמחצית החמרים האלה היא המלח החריף פי ששה מהמלח במימי האוקינוס ושאר החלקים הם: חלור, ברום, נתרון, מגנזיה, קליום ושידן (קלציום). על-כן טעם המים מר וחריף וטבעם להחניק ולהמית ומלבד מְקַרְבִּים שונים אין כל חי וצמח יכלים לחיות בהם. ובאמת אין ביס-המלח כל נפש חיה וכל צמח ולכן קראו לו ים-המות. בכל ים-המלח לא יראה ולא ימצא כל צדף וכל אלמוג, והדגים ששמטיל זרם הירדן הימה נאבקים את המות רק רגעים אחדים ונחנקים.

על קרקע הים יש הרבה חמר או כפר-האדמה, ולכן נקרא גם בשם ים- החמר. ובעת סערה וגם אחרי רעידת הארץ עולים רגבי-החמר וצפים על פני המים. בימי הבינים היו שולחים מא"י את הכפר למדינות שונות ולכן קראו לו הכפר היהודי. הכפר נמצא רב על יד מכרי המלח-הגביש בהרים הגבוהים הגובלים את הים ממערב, וריחו ממלא את כל האוויר בקצה הדרום ובחוף המערבי וביחוד בין תוצאות נחל קדרון ועין-גדי. במקומות אחדים מְבַלְע הכפר באדמת-המְרַגֵל כל-כך, עד שהמרגל בוער בלהבת-אש.

כל כנר ים-המלח הוא מדבר-ישימון ורק על תוצאות הנחלים הנופלים הימה מצמיחה האדמה צמחים שונים בני ארצות החמות. צפרי-שיר ועופות וטורפים וחרקים שונים מבלעים את דממת הישימות. פה ושם מקפצים האילה, הארנבת והשפן וגם עקבות הפנתר והצבוע וחזיר-הבר נמצאות פה.

בין הרי החוף המזרחי היורדים זקופים הימה בוקעים להם דרך גאות ונחלים רבים: ואדי זרקא מעין (נחל תכלת מעון) העובר בזרמו העז בגיא עמק כשלש מאות מטר, בין חופים זקופים עשופים עצי תמר, גפן-סדום (עֶשְׂר), שטה וצפצפת-הפרת (Populus euphratica). והנחל בְּלוּ מְכָסָה קני סוף והדרוף

(אולֵינדר). משני עבריו נובעים מהאדמה מעינות חמים עד 62,80 במעלות צלסיוס. למעינות האלה קראו הרומאים קלירואָה, לאמור מים יפים.

נגבה לוואדי זרקא משתפך הימה ואדי מוג'יב הוא נחל ארנון שהיה הגבול הטבעי בין האמורי ומואב, ואח"כ בין מואב וישראל, והיום הוא מבדיל את פלך בלקא שבצפונו מפלך כרך שבדרומו. הנחל הזה עובר בגי העמוק 580—650 מטר; חופיו מקשטים ועטופים צמחים שונים כצמחי ואדי זרקא. בקיץ נצמתיים רב מימיו.

נגבה להציראי הלשון שבים המלח, שכלו אדמת מרגל וגבס ושכבות מלח, נופל לים המלח נחל זרד הנקרא בפי הערבים ואדי בֶּרֶךְ; מימיו נצמתיים בסוף האביב ועל חפיו גדלים ומשגשגים: הוית, התאנה והרמון וגם הגפן. על פני הנחל הזה שוכנים בדוֹי־הבקעה בא־יבעה כפרים. זהו המושב האחד והיחיד בכל כנרת וים המלח.

אדמת החוף המערבי של ים המלח מכסה אבני חצץ וגיר ובגיאיות הצרים אשר בין ההרים נוזלים מי גפרית ומלח. בנגב החוף הזה מתנשא הר סדום (ג'בל אסדום) שכלו הר גיר ומלח גביש ושני המלח בולטים בכל מקום.

„ומראה ים־המות, הנפֶלֶה מכל הימים בטבעו ובסקָלוֹתיו, יפה מאד ביום שמש ושמים טהורים. מסביב ראשי ההרים הגבוהים, מלמעלה תכלת השמים ומתחת שטה מים זכים ושוקטים תמיד, אישר כר גל לא יראה בהם כי אם בעת רוח סערה, ולפי אשר ישנה עין השמים כן יבצבץ מהמים האלה עין תכלת, ירקרק ואדמדם כמו ממראה הזכוכית.“ (עפ"י בן־יהודה).

מעינות חמים ומינרליים רבים נמצאים בסוריה: על יד אלכסנדריה ובהר אמנוס, במישור מַרְעֵשׁ, בכרמיק ותמור (פלמירה) יש מעיני־מים גפריתיים שחמם עולה עד 42°. ידועים עוד מימי קדם „חמי טבריה“ אשר על שפת ים כנרת, נגבה לעיר טבריה כמהלך רבע שעה ממנה. המים רותחים וחמם כ' 62°; ריח גפרית להם, וטעמם מר, ומכילים מלח וגפרית וחמץ ברזל ומנגנז. אל המעינות האלה מתאספים חולים מכל א"י להתרפא ממחלת השגרון (רֶנְטִיזִים) וגם מחלי הצרעת. גם בגדר אשר מנגב לנהר ירמוך נמצאים כעשרים מעיני־גפרית וטובים הם עוד מהמי טבריה וכאים אליהם וישבי שכם ונצרת לרחץ בהם. ומנגב לנחל־זרקא־מעין, קדמה לים המלח, יש מעינות מינרליים חמים מאד וקראו להם הרומאים קלירואָה והעברים בערת.

האקלים בסוריה ובארץ-ישראל, כמו בכל שאר הארצות השוכנות על חוף הים התיכון, האקלים חם ויבש, זך ומבריא, אך שנויו המקומיים רבים ונמרצים מאד. השנויים האלה תלויים בלחב הגיאוגרפי, במרחק מן הים ובגובה מעל פני הים. אין ארץ רבת השנויים והחליפות באקלימה כסוריה. אך מילים אחדים נעבר בה והנה רגלינו עומדות על ארץ הדישה. פה שלג עולמים רובץ על הררי-עד הנושאים ראשיהם השמימה ופלגי מים נובעים לרגליהם, ופה הרוח בוער כאש, וגפרית ומלח שרפה כל הארץ; פה נושא התמר, עץ המדבר, כפותיו השמימה, ופה עץ האגוז והצנובר ויתר עצי ארצות הקר נותנים פרים" (ד. ילין). בנפות סוריה מוצאים את החזון הנהדר המתאר יפה במשל משוררי ערב, כי ההרים הרמים והנשאים נושאים את קרח החרף על ראשם, האביב משחק ומשתעשע על כתפותיהם והבציר—בחיקם והקיץ נדרם עיף לרגליהם.

במדרון ההרים ובעמקים אשר על פני החוף עולה החם הממצע בקיץ מעשרים וחמשה עד 30 מעלות צלסיוס ובחרף הוא רק וממוג ויורד עד 12° (וגם מ-15 עד 8°) והצמחים העדינים כמו תפוח-הזהב, התמר והמוז עולים אז בשפע רב. בראשי ההרים החם הממצע בקיץ — 22° ובחרף יורד הוא עד 10° ולפעמים עד אפס ולמטה ממנו. ובירושלם הבנויה על הרי יהודה אין החם הממצע עולה במשך כל השנה על 17° ובחרף הקר מרגש בה מאד, הכסף החי יורד לפעמים קרובות למטה מאפס והשלג יורד במשך החרף פעמים אחדות. על דמשק וחלב וגם על המדבר הסורי סוככים ההרים מפאת צפונית-מערבית וחוסמים את הדרך בפני רוח הים, ע"כ גדול שם החם מאד.

האקלים שבערבת הירדן דומה כמעט לאקלים הטָרְפִי. החם הממצע בקיץ עולה עד 30°—40° ולפעמים גם עד 43°, ובכרך ים המלח עולה הכסף החי למעלת העשרים גם בלילות טבת.

החם הממצע בבקעת הירדן בימות החרף — 18° ויורד עד 12°. והחם הממצע בשנה מגיע כמעט עד ל-24°. חם כזה מתאים אל החם הממצע השורר במדבר נַבְיָה.

בלבנון ובמולד-הלבנון שורר החרף מדצמבר עד אפריל (מכסלו עד ניסן) והשלג רב עד שהוא מכסה לימים רבים את מסלת הברזל העוברת מביירות לדמשק. (בדמשק ובחלב כבירושלם רובץ השלג רק יום או יומים ונמס). לעמת זאת רכים ונעימים מאד האביב והקיץ בנפות האלה. ביתר חלקי הארץ נחלקת השנה לשתי תקופות—לימות החמה מחצי מאי עד חצי אקטבר (בערך מאיר עד תשרי) ולימות הגשמים—מחצי אקטבר עד חצי מאי (בערך מתשרי עד איר).

היום הארך בימות החמה הוא בן י"ד שעה וי"ב דק והקצר בימות הגשמים הוא בן ט' שעות ומ"ח דק. קד הלילה מצנן את חם היום בקיץ וחם היום ממוג קצת את צנת הלילה בחרף. רק בנגב הארץ על פני באר שבע יש אשר תחזק הצנה כדילה עד שהכסף החי ירד הרבה מתחת לנקודת הקפאון.

רוחות החרף מביאות גשמים לשפלות ולרמות המישור ושלג לרכסי ההרים. בימי ספטמבר (אלול) מתחילים העננים לכסות את פני השמים. העננים האלה יוצאי מצרים הם העולים בגאות הנילוס ובאים לסוריה לבשר את בוא החרף. בסוף אקטבר (בתשרי—חשוון) בא גשם היורה, המרוה את האדמה הצמאה והיבשה, מרככה ומכשירה להחרש.

אחרי הגשם באים ימים צחים ונעימים ויוצא האכר לחרש ולזרע זרע החרף—השעורה והחטה. אחרי היורה מתעטפת כל הארץ חויז או דשא רך. עלי הצמחים התרחצו והם מתנוצצים ומהיבים ולא תשבע העין להתענג עליהם. נטה השמש מעל קורהיעל והאוויר הולך ומצטנן.

בחדשי דצמבר, ינואר ופברואר (כסלו—שבט) מתגברים הגשמים ע"י הצקלונים שנוצרים על פני החלק המזרחי של הים התיכון, סוערות ובאות רוחות חזקות מצד הרומית-מערבית אל היבשה ומטרות עז נתכות, ופעמים רבות יורדים כשמונים מילימטר גשמים ביום אחד, ויש שיורד המטר ימים אחדים רצופים. בחדש ינואר (טבת) ולפעמים גם בפברואר (בשבט) יורד השלג על ארץ ההרים ונמס כעבור יום או יומים עד הרי יהודה וימים אחדים על ראשי הרי הגליל, וברמת הגולן הצפונית יש שרובץ השלג שבועות אחדים, ראשי החורן עטופים שלג רב ימות החרף ועל ראשי הלבנון והחרמון הגבוהים רובץ השלג רב ימות השנה, כמעט עד חצי הקיץ. בתקופה זו, תעטה הטבע כלה אדרת החרף. נפלו ונשרו העלים מעל האלנות וצמח השדה אינו נשמע גם למלאכי השמש המכים עליו ואינו גָדל. רק מיני פרחים אחדים הקדימו לפתח את נצניהם היפים: הנרקס בעין הכתם וזר הלבן מפיץ ריחו והפֶלְגִית האֶדְמָה, או שושנת המלך, מבצבצת ויוצאת פה ושם מתחת קפתה מבין העשבים והחוחים שסככו בעדה; או יאבלו הבקר והצאן מבלי מרעה, ירעדו מקד וכחש בשרם ועורם יצֶמֶק.

„יש שעונת הגשמים נמשכת עד מרץ (אדר) וגם עד אפריל (ניסן). אך עפ"ר מבשר האביב את בואו בסוף חדש פברואר (שבט): האדמה כלה עטופה ירק מרקם שלל פרחים יפים מרהיבי עין, גדלו השבלים והנצו העצים. השקד עומד באדרתו הלבנה כשלג, גם יתר עצי-פרי הגרעינים החלו לפתח מעט מעט

את נצתם ולהוציא את פרחיהם החנוריים הרכים. עוד מעט וגם פרחי תפוחי-הזהב והלימון יבשמו את האויר וריחם ידך למרחוק". (עפ"י אוהגן).

לעתים רחוקות יורד גם הברד ולפעמים הוא משחית את תבואות השדה ואת העצים. בחדש אפריל (ניסן) יורד הגשם האחרון הוא המלך ויש ומבשיל את תבואת החרף ומכשיר את האדמה לזרעי הקיץ הלא הם: השמשם, הדורה, הטבק, הפול והאבטיח. אחרי המלקוש מתחילים ימי האביב הצחים והנעימים. חדשי מאי ויוני (אייר וסיון) הם ימי הקציר לשעורה ולחטה, וחדשי יולי, אוגוסט וספטמבר (תמוז, אב ואלול) הם החמים בכל ימי השנה.

כמות הגשמים הולכת ופוחתת בה במדה שמתקרבת הארץ דרומה אל גבול מצרים, ומזרחה—אל מדבר סוריה. על גבול חצי אי סיני נעצרים ופוסקים הגשמים לגמרה. בצפון סוריה מרבים הגשמים מדרומה, בגלל רבוי היערות אשר שמה. בכירות יורדים (בחשבון הממצע) 900 מילימטר מעקב מי גשמים, בארץ החוף מ'500 עד מ'600 ובירושלם 647—661.8 מ"מ, בעוד אשר במצרים התחתונה ובארם-נזהרים מגיעה כמות הגשמים רק ממאתים עד 300 מ"מ (כאלכסנדריה). החרב השולט בערבות הירדן דומה לחרב מצרים וכמות הגשמים היוורדים בה פחותה ממאתים מ"מ".

הטל יורד בשפע רב בימי הקיץ בהרים ובעמקים והוא ממרא את חסרון הגשמים, מפרה הוא ומצמיח את תבואות הארץ. הרוחות המנשבות בסוריה קבועות ומסדרות, וטבען ידוע ליושבי הארץ עוד מימי קדם.

(* מענינים המספרים הממצעים ע"ד מזג האויר וכמות הגשמים בכירות ובירושלם.)

מעלות החם בצלסיוס הגשמים			מעלות החם בצלסיוס הגשמים		
11	14.5°	ינואר	11.9	7°	ינואר
11	14.8°	פברואר	10.5	9.1°	פברואר
9	17.4°	מרץ	8.9	10.5°	מרץ
5	19.05°	אפריל	5.1	15.2°	אפריל
2	22.9°	מאי	1.6	18.9°	מאי
1	25.05°	יוני	0.1	21.3°	יוני
0	28.3°	יולי	0	22.9°	יולי
1	28.5°	אוגוסט	0	22.9°	אוגוסט
1	27.5°	ספטמבר	0	21.5°	ספטמבר
3	25.4°	אקטבר	1.6	19.2°	אקטבר
7	19.2°	נובמבר	6.4	13.4°	נובמבר
12	16.4°	דצמבר	9.8	8.8°	דצמבר

מלבד הרוחות היבשות והחמות בקיץ (פֶּסְטִים) והרוחות הלחות והקרורות בחרף, מנשבות בכל סוריה וארץ-ישראל גם רוחות-המְנַסּוּנִים: בקיץ, בזמן שרמת-הגיר הסורית מתחממת, זורמות שכבות-האוויר התחתונות הקרירות מן הים אל היבשה, בעוד שהעליונות, החמות, זורמות מן היבשה הלוהטת אל הים. ובחרף זורמות שכבות האוויר התחתונות, הקרירות, ומן הים באות החמימות אל היבשה. ומפני שהיבשה מתחממת ביום ומצטננת בלילה יותר ממימי הים, לכן מביאה חליפת היום והלילה את נשיבת הרוחות בסדר הנ"ל. ובבקעת הירדן אין הוחות המזרח והים מתחלפות. לעֲמַת זאת משליט פה ים המלח רוחות הצפון והדרום: בקיץ מנשבת רוח הנגב אל פני צפון הבקעה, ובחרף מנשבת רוח צפון אל פני דרום הבקעה.

בחדשי הקיץ מאי—אקטבר (איר—תשרי בערך) מנשבות עפי"ר רוחות צפוניות-מערביות, מערביות וגם צפוניות (הרוחות המזרחיות מעשות אז מאד) והן מצננות את החם; בחדשי אוגוסט וספטמבר (אב ואלול) הולכות ופוסקות הרוחות הצפוניות-המערביות והמערביות ושולטת כמעט רק הרוח הצפונית המחיה בערב כל נפש עיפה.

בחרף מנשבות הרוחות המערביות, והדרומיות מרטיבות את האוויר ומביאות את הגשמים והשלג. קרות מאד בחרף הרוחות הצפוניות וביחוד הרוחות הצפוניות-המערביות.

בסוף החרף, בחדשי מרץ ואפריל וגם במאי ויוני (אדר—סיון) בא התור לרוחות המדבר. הרוחות האלה מצויות גם בחדשי איר וסיון. אלו הן הרוחות השרקיה או החמסין, הבאות מנגב ומקרן דרומית-מערבית וגם מקרן דרומית מזרחית ומביאות את חום הסהרה ומדבר ערב. הרוחות האלה יש שהן מנשבות שנים—ארבעה ימים רצופים, ואז יעלה המדהם חיש מהרה עד לארבעים מעלה, האוויר ייבש ויכביד את הנשימה, השמש תאסף את אורה והשמים יתקדרו בעבים. אבק דק מן הדק ממלא את האוויר, עלי העצים והדשאים נובלים, הפרחים מתכמשים ונושרים וכל החי עיף וחסר-אונים. רק לפעמים רחוקות מאד יש שרוח השרקיה (הקָדִים) תהיה לסערה ולסופה בצפון הארץ ובעמקים אשר מים להחרים, סערה הנושאת עבי חול ואבק, משברת ועוקרת עצים, מכה ומפילה כל אדם וחי אשר בדרך.

אין ספק, שמעוט היערות בסוריה משפיע לרעה על אקלימה. יושבי הארץ לא הבינו את ערך היערות ויקצצו ויכרתו את העצים לבנין ולהסקה במשך דורות הרבה. בימינו התחילו ליער מעט את הארץ וחורשות העצים הולכות

ומתרכות מדרום לצפון. בגליל מְכָסִים יערות 13% משטח האדמה וההרים אשר בקצה הצפון המשלבים בהרי הטוירוס מְכָסִים עד היום יערות-עצים. בכלל נחשב אקלים סוריה למבריא. האוויר זך ומחיה. רק במקומות אחדים הסמוכים אל הבצות והאגמים המעלים הבל שוררות הקדחת והמְלָרְיָה. נזכיר פה את גדות האורְנַטס, בצות המלח של ג'פול, אגמי טִיכָה, בצת חולה ואת הבצות הקטנות אשר בעמקי יזרעאל וזבולון ובשפלת גינוסר אצל מג'דל, בצפון ים טבריה, במקום שנופל אליו הירדן, וגם מדרום לכנרת קרוב לבית שאן, ואת בצות הדרה ותַנְרָת ונהר אלפלק ועוד בצות קטנות אחדות הנמצאות בא".

פרק ב.

הַמְחִיָּה הַיְבֵלִיתָהּ.

עבודת האדמה ארץ סוריה, המשתרעת על גבול מדבריות-חול לוחט, שאדמתם כנְחֻשָּׁה ושמהם כברזל, — היא ארץ פוריה ומברכת מאד, ותבואות הארץ. טובה ומסגלה להרישה, לזריעה ולנטיעה. עמקי אנטיוכיה וטרפולי, בקעות הדבנון וערבות הירדן, שפלת גינוסר ועמק יזרעאל, השרון והשפלה — כלם מקורות עשר וברכה הם, ועליהם יאמר בצדק גם היום: „ארץ זבת חלב ודבש“, „ארץ חטה ושעורה וגפן ותאנה ורמון, ארץ זית שמן ודבש“, ארץ הנותנת כחה הפורה לעובדיה החרוצים המעטים; כי רק חלק קטן מיושבי הארץ עובדים את האדמה בחריצות כפיים ובשטה מְשַׁכְלֶלֶת. דרכי העבודה כמעט לא נשתנו מימי קדם ומעשה ההשקאה אינו נהוג ומתקן די־צרכנו בכל רחבי המדינה. רב ההרים חשופי יערות הם וגשמי החרף סוהפים וגורפים את שכבות העפר מעל ראשיהם ומורדיהם, מי הפלגים והנהלים מְתַאֲדִים מחם השמש ואין שם אל לב.

ובכל זאת נותנת האדמה את יכולה בשפע רב, המספק לא רק צרכי הישוב כִּי־אם גם משתלח לארצות אחרות.

החשובה בכל תבואות השדה היא החטה, וראשי מיניה היפים והטובים הם חטי בְּלָקָא, שכם וחברון. מישור חורן הוא האסם לחלק גדול של סוריה ולכל צפון ערב. משבחת מאד גם חטת דלִיִּיקָא, רמת-המישור בין התבור וים כנרת. טובות מאד גם החטים בבקעת כותא (עוּטָה) אשר על פני דמשק, בבקעת הלכנון, במישור אשר בין הַמֵּץ וחלב ועל יד אנטיוכיה. — מהלך כשיש שעות קדמה לעיר חמה גדלה חטת סלימיגה על שדה עשירים כפר.

החטה נשלחת כמעט מכל ערי החוף לארצות שונות. יושבי הארץ עושים מהחטה קמח, קלי וכרמל. וזה מעשה הכרמל: מבשלים את החטה במים עד שתרך, מְבַשֵּׁים וגורסים אותה (גרש כרמל) ומבשלים את הגרש עם עדשים ושאר מיני קטניות והיה למאכל ערב ומזין לכל אכרי סוריה הקוראים לו גֶרְעָל.

גם השעורה, הדורה הלבנה והכתמה גדלות לרב בסוריה. הארו, שהוא מאכל מצוי מאד בכל סוריה, בא לרב ממצרים.

גם הטפח או הדחן (*Holcus sorghum*) נזרע בארץ (בבקעת הלבנון). וצמחייה מסחר רבים ושונים בארץ:

לפנים היו זורעים את הארו לרב במקומות בצה שונים שבסוריה, ביחוד בשפלת גינוסר ובחולה. והסופר הערבי אוסדשי שחי לפני תשע מאות שנה מעיד, כי הארו שבסביבות בית שאן היה מספיק לא רק לכלכלת כל מחוזי הירדן אלא גם לכל א"י. אך בשנים האחרונות חדל מזרע הארו בארץ, כי אינו מביא עשר לבעליו*).

צמר גפן אינו נזרע אלא בצמצום גדול בצפון סוריה, ביחוד בסביבות המת, גם אצל שכס, בשפלת גינוסר, בבית שאן ובעמק יזרעאל וסמוך לחיפה, עכו, צור וצידון. בשנים האחרונות נסו לגדל צ"ג כמושבה, פתחתקוה" והנסיון עלה יפה מאד.

גדול הטבק, שהיה לפניו מקור עשר לסנג'ק לְדִקְיָא (היא, לודקיא" הנזכרת בתלמוד) וללבנון, נתמעט מאד בשנים האחרונות, ומסחר הטבק נהרב מהמסים המעיקים עליו. בדרום סוריה, בא"י, אין האכרים מגדלים את הטבק למסחר אלא כדי צרכם. צמחייה הברית (*Kalikraut, Plantes alkalines* *), בערבית ע'סול או אושן, רבים בארץ ומצויים הרבה בחורן, בג'בל עג'לון, ומים המלח ונגבה ומשתמשים בהם בני הכפרים לרחיצה ולכביסה, ויש כפרים שיושביהם שורפים את הצמחים האלה בבורות ומוציאים מהם אפר הקלי (Sode), ובאפר זה משתמשים בבתי מלאכת הסבון בשכס ובערי סוריה הגדולות.

השוש (Reglisse, Süssholz) רב בסביבות שכס ויפו ובערבות הירדן. ובעמק ע'זטה אשר על פני דמשק רב השוש מאד ונשלח הרבה לחו"ל.

(* האגרונום המלמד מר א. אהרונזון שהואיל לעבר על הפרק הזה של הספר ולתקן בו דברים אחרים מעיד, כי לפני תשע שנים ראה בפעם האחרונה את הארו בשפלת גינוסר (בארמת מגידל השיכת כעת ליהודים).

(**) את המלה Kali קחו האירפאים מערבית אשר בה הוראתה כמו בערבית "קלי". ובתלמוד "אפר-מקלה".

החֲנִטֶּל (Coloquinte), רב מאד בשפלה, פריו כאבטיח וטעמו מר, ותמציתו משמשת לרפואה ומוצא לרב לחו"ל, החנטל העזתי משבב מאד. גם החרדל צומח בסוריה ומוצא לחו"ל.

השָׁשֶׁם המשבב רב מאד בארץ ומוציאים ממנו שמן שטעמו ערב משמן הזית ושולחים ממנו הרבה לחו"ל. ביחוד ידוע ומשבב בשוקי גרמניה השמשם הבא מחיפא, לאמר הגדל בעמק יזרעאל ובמסחה.

מלבד כל אלה רבים בארץ: העדשה, הבִּקְיָה (Wicke), הכרשינה (Kamellinse), הפול, החמצה, (Poischiche, Kiercherbse), התרמס (Lupin Feigbohne) והאפונים (Haricot, Bohne).

כמו כן רבים מאד הירקות: הדלעת (Calebasse, Flaschenkürbiss), האבטיח, הקשוא (Concombre, Gurke), הקשות (Kürbes, Cougre), העגבנית (Tomate). הכרוב, הבִּמְיָה (Corme, Spierling), הקציל (Eierfrucht), הבצל, השום, הפלפל הרטוב הירוק והאדום, הכרפס (Cellerie), החסא (Laitue, Lattich), המלפוף (Chou, Kohl), הצנון, הלפת, הַגִּזְר (Carotte, Möhre) והסֶלֶק (Poirée, Mangold) והקֶרְשֶׁף (Artichaut, Artischocke) ועוד הרבה מיני ירקות.

כמעט כל מיני עצי פרי נמצאים בסוריה והחשובים בהם הם: המשמש (Abricot, Abrikose), האפרסק, התפוח, האגס, החבוש, הרמון, התאנה, הלימון, תפוח־הזהב, האתרוג, האגוז, העוזרד (Weisdorn), הערמון, הבטן, השזיף והתות, החרוב והתמר, המון, הצִבְר (Cactus), ועל כולם עולים הגפן והזית והשקד ילידי הארץ. נודעים לשם טוב כרמי יהודה והלבנון ויינותיהם המשבחים. ענבי הגפן נאכלים רטובים, וגם מתיבשים לצמוקים, ויש מקומות, כמו חברון, שעושים מהם גם דבש ומרקחת; והזיתים נאכלים כבושים כמלח ומוציאים מהם שמן למאכל ולמאור ולמעשי הסבון. משבחים הם הזיתים הבאים מסביבות דמשק כגדלם וטעמם הטוב. נודעים לשם גם פרדסי המשמש אשר במסבי דמשק והבטנים שבצפון סוריה, ביחוד אלה שבסביבות חלב, וגם רבבות אלפי עצי התות אשר בנפת הלבנון שעליהם מזון הם לתועי המשי.

מלבד עצי הפרי השונים גִּדְדִים בסוריה עצי־יער רבים, עצי־עלים ומחטים ושיחים שונים, כמו: אלוֹן־התולעת (Quercus coccifera), אלוֹן הבלוטים (Q. Jlex L), המֶלָה (Q. Malul), אלוֹן העפצים (Q. infectoria) האלה או הבִּטְנָה (Pistacia Terebintus), ממנו מוציאים שרף הַטְּרָפְנִתִין ופרותיו־הבטנים, הארְיֵן־החֶלְבִי (Pinus Halapensis), הַתְּרִנִית (Pinus Pinea), האֶשֶׁל (Tamarix manifera), הלוֹז או המֶסְטִיבָה (Mastixbaum), הַלְבְנָה (Stirax officinalis)

רב מאד בכל סוריה ובא"י, השטה, הצפצפה, הערבה, התרוה (Linde), הברוש, הארו, האוג (Sumachbaum), הערער (Wachholder), האשוח (Tanne), התדקך (Esche, Fraxinus lentiscifolia), השקמה, הדלֶבָה (Platanus orientalis), האלנוס (Alnus obovata); האוֹדֶרֶת—בערבית: וְגוֹלְחָת (Melia Azedarach), והאקלפטוס— עצים עֲנָפִים וחזקים הגדלים במושבות היהודים והגרמנים, הדפנה, ההדס, ההרדוף (Oleandr), הלפר (Henna), הורד, הצרי, שושנת-יריהו, האטד (Lycium veuropaeum) הלתם, שיח הנֶבֶק (Zizyphus Spina Christi), גפן-סדום, הקיקיון (Ricinus), הגמא (Papyrus antiquorum)—על מי מרום, ועוד עצים ושיחים שונים הצומחים בשלשת האזורים שבכדור הארץ.

עולם הצמחים בסוריה דומה לעולם הצמחים המיוחד לכל הארצות השוכנות

לחוף הים התיכון. סוריה הצפונית עשירה ומגוונה בצמחיה מסוריה הדרומית.

גדול
בהמות-הבית

יושבי סוריה מרבים לגדל בהמות הבית. אך מפני שאין מרעה ילק בארץ הזאת בלתי אם כארבעה-חמשה חדשים בשנה, בימות הגשמים, ובכל שאר ימות השנה מתיבש העשב לקוצים וברקנים וקש יבש, לכן מרבים וטובים מאד כר מיני בהמות הבית שמאכלם יבש כמו הסוס והפרד, החמור והגמל. פחותים מהם הכבשים והעזים העומדים לחליבה ודורשים מספוא ירק, והפחות שבכלם הוא הבקר: השור והפרה קטנים ורזים מחסרון נאות דשא ומרעה שמן ברב ימות השנה. התאו גדול באגמים ובנצאות ואינו מצוי כי אם בכר הירדן ועליד הנחלים שבשפלה, ובשרו שמן מאד.

מקום חשוב בגדול המקנה נטלו שבטי הבידוים הנודדים בעדרי צאנם ושפעת גמליהם.

חית הארץ.
בכל סוריה נמצאים חיות ועופות, רמשים וחרקים בני אזורים שונים. בכלל אפשר לחלק את כל העולם החי בארץ הזאת לשתי נפות, והגבול בנייהן יהיה קו מדמה אשר יעבר מדרום הכרמל עד דרום יב-כנרת. בצפון נמצאות הרבה חיות המיוחדות לאזורים הקרים ובדרום—המיוחדות להצייא-סיני, למצרים ולנביה ומקצתן גם להצייא-ערב, לארם נהרים ולהדו.

בין חיות הארץ נמצאים: הלב החום (בלבנון ובמול הלבנון), התחש, התול-הנצה (Felix Chaus), התול-יבר ממינים שונים, הפנתר (נמצא לפעמים במקומות הסלעים ובקרבת הרי הכרמל), שועל הנילוס, האי, הזאב, הצבוע החברבר, חזיר-הבר (מצוי לרב בכל הארץ ובפרט בערבות הירדן וים המלח), החפרפר (Spalax typhlus), החלד, האשות, העטלף, חזיר-הסמר, הקפוד, יֶשֶׁן-השֶׁבֶעָה (Myoxus glis)

הַיִּשְׁנָנִי וְהַיִּשְׁנָעִי, הארנבת, עכברי הבית והשדה, העכבר הנובר, עכבר השלג (בחרמון), הַיִּבְנֵעַ, הַמְּסָטֵר וְהַדְּלָק (Iltis) נמית-הסלע, היחמור (Cervus Dama), האיל (Cervus copreolus), הצבי (Gazella dorcas) והַבָּדֵן (Capra beden).

בין עופות הבר הרבים והשונים נמצאים. האנקור, הדרור (מינים אחדים), העורב (שבעה מינים), יונת-הבר, החוגה, הנחילאלי, הזמיר, הקבלה, הזמיר-הקמר (קיבישץ), הַגְּזוּזִי (Parus), הַחֶרְפִּי (פינק), הַגְּדָרוֹן (צוֹקְאֵנִיג), הַגְּבִתוֹן (Emberesia), הקורא והשלו והקוקיה, הַרְחָס, הזרזיר, הדוכיפת, עוף-הקרח ומיני שכוי שונים.— מְרַבִּים הם העופות הדרוסים, וביניהם נמצא את: הדיה המצרית (Neophron perenopterus), נשר-החתול, הַפְּרִס (Gypaetus barbatus), הַעֲזֵינָה (לְאָמְמַעַר גִּיעִיר), התחמס (Falco), הַגֵּץ, הַיִּנְשׁוּף וְהַכּוּס.— העופות השוחים ועופות הבצה רבים מאד בסוריה, בפרט במי מרום ובעמק יזרעאל ומהם: החסידה (הלבנה והשחורה), הקאת, הַכּוֹחֵלְנָה (פראמינגא), השלך והשחף, אוז הבר וברוז-הבר, החרטומן (שנעפפע), העגור והשקנאי (טראפפע, Otis).

ממפלגת הזוחלים נמצאים שלשה ושלשים מיני נחשים רק בא"י ביבשה ובאים וארבעה וארבעים מיני לטאות, הזקית (פִּמְלִיוֹן), התנין האפריקאי (מהמין הקטן) נמצא בנחל זרקא הוא פרופודיליון מנגב לכרמל.

ממפלגת החרקים: הצרעה, הגזה והדבורה, הזבוב והיתוש ועוד מינים רבים. הארבה בא לפעמים מערב מחנה כבד מאד ואכל את יבול הארץ *). והעקרב נמצא במקומות רבים מתחת לאבנים, בפרט בסביבות ים המלח.

ציד הדגים והספוג
הדגה רבה מאד * בכל הנהרות והנחלים הגדולים והקטנים, ביחוד בירדן, במי-מרום, בים כנרת ובים התיכון, והדיגה מביאה שכר טוב לבעליה. גם ציד הספוג הקטן והלבן, הידוע בשוקי אירופה בשם הספוג הסורי, רב בבירות, טרפולי, אנטיוכיה וְלִדְקִיא ומכנים לארץ כשלשה מיליונים פרנק מדי שנה בשנה.

מחצבי הארץ
סוריה אינה עשירה במחצביה. אבני הארץ הן אבני השיד והגיר. במקומות רבים נמצאת שכבת אבן-החול, ובארץ הגולן והבשן וגם ממערב לים כנרת רבה מאד אבן הבולת השחורה המכילה כעשרים למאה חלקי ברזל. האבן הזאת טובה לאבני הריחים, ובחורן משמשת היא למעשה שערים ודלתות, שלחנות וכסאות. גם מין אבן-שיש יש בארץ והיא לבנה או שחורה, מבריקה ומרצפים בה את הבתים. שיש אדום מצוי בפלך

(* הכרויים מאספים ואוכלים את הארבה מבשל וצלי אש.
**) במימי איי מצאו עד היום ארבעים וארבעה מיני דגים.

דמשק ושיש ורדי, צהוב ושחור — בפלך חלב. שיש מצין ביפיו, ירוק ואדום, נמצא בסביבת הכפר בית סחקה (בית סחור) על דרך ירושלים חברון ומשתשים בו לפאר את בתי הכנסיות ושאר בנינים נהדרים.

עפרות נחשת וניקל ועופרת-כספית גנוזים בג'בל עקרה וגם נגבה-מזרחה לים המלח.

בהרים שבגליל חלב הסמוכים למפרץ אלכסנדריה נמצאים: שרף אנטיון, קרום, ברום וכלור, בורקית (Natrium boracicum) ופפר-אדמה.

שכבות פחם נמצאים בגליל חלב. פחם-שחום (ליגניט) חוצבים בלבנון במחוז ג'זן, מזרחה לצידון, ומשתמשים בו קצת בבתי המטוה והאריגה.

בלבנון מוצאים גם את כדלח-הסלע, ואת הפסודה (Turquoise) בקרבת מרעש, ואת הענבר (Ambre) השחור והצהוב במחוז צידון, במערב הלבנון.

אולם מין הענבר הזה לא יצליח לכל חלשת.

גם מוצאים בחלב, בטרפולי ובלבנון.

משרפות מלח ישנן בסביבות לדיקא, חלב, דמשק ותדמור, ומכרות מלח גביש רבים בהר-סדום ועל חופי ים המלח. מלח ברוד (סלפתר) נמצא על שפת ים המלח צפונה-מערבה ושם מוצאים גם גפרית. הברוד נמצא גם בהרי חורן. מכרות זרחן (פספור) נמצאים במקסי סלט וגם במדבר יהודה. התמר או כפר-האדמה רב מאד על קרקע ים המלח ורגביו צפים לפעמים על פני המים. בארות חמר-נוזל נמצאות לרב גם בהרי הלבנון, בנחל חצביה. מלבד התמר מכיל ים המלח מינרלים שונים (ראה בפרק הקודם).

בחרון נמצא חול מצין שהוא טוב למעשה הזוכית.

כל ממלכת הדוממים אשר בסוריה עוד לא נחקרה היטב ולב אוצרותיה עזובים ואינם מנצלים בלתי אם מעט מזעיר.

חסרון פחמי-אבן, העוזבה הרבה בנצול מחצבי הארץ, וקלקול-הדרכים התעשייה הם המעצורים הכי-נכבדים על דרך התפתחותם של חלשת המעשה והמסחר בסוריה, למרות קרבתה אל הים ומשא-הזומתנה הקל עם אירפה. ירידה נוראה באה לכך ענפי מסחרה וחרשתה גם ע"י פתיחת שוקיה לתוצאות ארצות אירפה. ומן העת שנפתחה תעלת סואץ נשמו כמעט הדרכים העתיקים של אלכסנדריה, חלב ובגדד, שבהם עברו סחורות אירפה אל ארצות פרס והרו, ובתי חלשת הרבה לא עצרו כח לעמד בפני ההתחרות ונסגרו. במדרגה הראשונה סבלה החרשת בחלב, ובשניה—חרשת דמשק, המה וחסר. חרשת כלי-

הזין, שנשתבחה בה דמשק עוד מימי קדם ("תְּרֻבּוֹת דְּמִשְׁק"), ירדה גם היא פלאים ע"י התפתחות החרשת הזאת בחורסן אשר בפרס.

התעשייה הראשית בסוריה היא אריגת המשי, צמר־הגפן וצמר הצאן ומרכיזה הם: חלב, דמשק, המה וחמץ, אנטימוניה, לדקיא ובירות; ומהלבנון מוציאים מדי שנה בשנה הרבה פקועות־משי לצרפת ולשאר ארצות אירופה.

מעשה שמן־הזית וחרשת הסבון תופסים גם הם מקום חשוב בתעשייה הסורית. מעשה הזין וההלה רב בלבנון ובא"י (במושבות היהודים והגרמנים). בערים הגדולות, ביהוד בדמשק, רבה חרשת רהיט־עץ יקרים, הטובים ומקשטים בדר (פערלמוטטער). הרהיטים האלה נשלחים לכל ארצות המזרח וגם לאירופה. בערים ובכפרים רבים עוסקים התושבים באריגת השטיחים היקרים ובעבוד עורות. בירושלם רבה חרשת כלי עציזית ודר (החרשת בדר מפתחה הרבה בבית־לחם). בהרבה כפרים ובעזה רבים יוצרי־חרס.

בסוריה מוצאים עוד היום עקבות תעשייה עתיקה. בחלב בדמשק ישנם הרבה בתי־חרשת למעשה עמילן, המוצא לרב למצרים ולשאר ארצות המזרח. בדמשק מכינים גם מעשי־מרקחה, מיץ פרחים ופרות, חבלי פשתים והוטים לתפירה. בלדקיא, אנטימוניה וחלב מכינים הרבה דגים מלוחים מן הדגים הפרים באורנטס וסחורה זו נשלחת עד לאלג'יר. בדמשק ומרעש יש בתי־חרשת לא רק לכלי־נשק אלא גם לכל מיני כלי־נחשה מקשטים בציורים ובפסוקים מן הקראן. בחלב ישנם בתי־חרשת למעשה כלי זכוכית שונים והיא נחשבת לעיר היחידה במזרח, שמכינה אבק־שרפה מסלֶפֶטר.

חבור הדרכים המסחר בפנים המדינה לא התפתח ראשית, כמו שאמרנו למעלה, ומסלות הברזל מחסרון דרכים מתקנות ושנית, מפני שדב התושבים הם אכרים ורועים המספיקים לעצמם כל צרכיהם. המסחר הפנימי עובר בדרכי־האורחות והעגלות וגם במסלות־הברזל המעטות. הסחורות הבאות לחלב מוצאות מנמל אלכסנדריה בדרכי האורחות העוברות מזרחה או נגבה. הדרך אל המזרח מגיעה עד לפרת ועוברת אותו עפ"ר אצל בירג'יק, ומשם היא מסתעפת ופונה מזרחה־צפונה אל אסיה הקטנה או דרומה — באפיק הנהר אל בגדד. והדרך אל הדרום מוליכה מחלב אל בקעת האורנטס, עוברת על פני המה וחמץ, משם היא פונה מזרחה, סובבת את קצה מול־הלבנון הצפוני ונמשכת הנגבה עד לדמשק. ומהעיר הזאת נוטה הדרך הלאה לפאת הנגב, עוברת את החורן, מזרחה לבקעת הירדן ולים המלה, ואת המדבר ומגיעה לוילית חינ'אז,

אל מדינה ומכה. זו היא הדרך הגדולה שעוברים בה עולי-הרגל המחמריים אל עריהם הקדושות אשר בערב.

עוד דרך-אורחות אחת חשובה מאד הולכת מדמשק מזרחה-צפונה על פני חרבות תדמור (פלמירה) העתיקה, פונה כמעט ישר מזרחה, עוברת את המדבר ואת נהר פרת ומגיעה עד לבגדד. ועוד דרך אחרת מוליכה מדמשק דרומה, אל החורן, עוברת את צפון בקעת הירדן, מגיעה לשכם, ומשם היא נוטה דרומה—אל השרון ובאה אל הים התיכון אצל יפו.

בשנים האחרונות החלו לסל דרכים לעגלות. רב הערים אשר בפנים הארץ כבר מקברות עם ערי החוף, ויש גם דרכים המחברות גם ערי-החוף אחדות. אין ספק, שהתפתחות הדרכים האלה תביא ברכה מרבה למסחר ולחרשת.

מסלת-ברזל עוברת מדמשק (331 קילומטר) לחלב דרך חֶמֶץ וחמה ועתידה להמשך עד בִּירְג'יק. ומסלת-ברזל שנבנתה על ידי הממשלה עוברת מדמשק עד למדינה ומכה (1700—1800 ק"מ).

המסלה הזאת הנקראת המסלה החיג'אזית עוברת על פני כל עבר הירדן, מזרחה ומערבה למדבר ערב וליס-האדום. כל הדרך היא דרך האורחות העתיקה, המלאה ערבות חול צמאות ויבשות והמסלה נוטה מן הדרך הזאת רק במקומות ההרים ונגעות החול הגדולות. התחנות בנויות על בארות המים אשר שם הונים בני הארחות. ערך המסלה החיג'אזית רב מאד: היא תקד ל"מאמינים" לבוא אל ערי קדשם ותועיל הרבה להתפתחות הישוב והמסחר בעבר לירדן מזרחה. אך כנגד זה היא מרבה להפיץ את החולירה בסוריה, כי מקדם באו החוגגים באניות באניות למצרים ושם נגזר עליהם הסגר, ועתה הם באים ברכבת עד תוך סוריה. נעלה מעד כל ספק, שערך המסלה החיג'אזית עוד יגדל אחרי שתתחבר המסלה הבגדדית עם מסלת חלב-דמשק, אז תוכל הממשלה דחוק את שלטונה בערב, להגדיל את המסחר בכל מדינותיה שבאסיה ולקשר את בירת הכליפיים עם ערי הקדש של המשלימים.

בקו מאָן למסלת דמשק-מכה עוברות עוד שתי מסלות: האחת מבירות לדמשק (146 קילומטר) והשנית מחיפא לִדְרְעָא (אדרעי) 152 קילומטר. האחרונה עוברת על פני עמק יזרעאל, מגיעה עד בית-שאן נגבה לים כנרת ומשם היא פונה קדמה לים כנרת, עוברת את מְזִרְיָב, ובדרעא היא מתחברת עם מסלת דמשק-מכה. ממזריב עוברת מסלת ברזל (מאה קילומטר) צפונה עד לדמשק. המסלה הזאת ידועה בשם המסלה החורנית. מסלת ברזל קצרה (87 קילומטר) מחברת את יפו עם ירושלים, ואת טרפולי עם חֶמֶץ.

מסלות-הברזל המעטות האלה כבר הספיקו להביא תועלת רבה להפרחת המסחר והחרשת בסוריה. עוד בשנת 1894, כשעברו מסלות הברזל רק בקו בירות-דמשק-חורן כבר עלה המסחר המוצא למאתים ושמונים מליון פרנק והמסחר המובא—לחמשה ועשרים מליון פרנק.

כמעט כל המסחר הסורי יוצא ונכנס דרך הנמלים: אלכסנדריה, לָדְקִיא, טרפולי, בירות, עכו, חיפא, יפו ועזה. רב תוצאות הארץ נשלחות לאנגליה, צרפת וגרמניה. רב הסחורות היוצאות הן: פקעות משי, דגן, שמשם, צמר שמן-זית, תפוחי-זהב, לימונים, שרשי שוש, סבון, צמר-גפן, טבק, עפצים (מצפון סוריה), שטיחים ואריגים שונים, רהיטי עץ, וכלי-נהשת יקרים, דָר וספוג. והסחורות הנכנסות לארץ מאירפה: אריגי צ"ג ומשי, בגדי-בד מוכנים, כלי חרס וזכוכית, עצי בנין, רעפים, ניר, נפט, ברזל ונחשת, פחם וברזל ושאר מתכות, כל מיני מלל: סָכר, טה וקהה ועוד.

פרק ג.

דבריי-סוריה וא"י וקורות היהודים במדינות האלה.

(סקירה קצרה).

השם "סוריה" מוצאו מהשם "אשור". לפנים קראו בשם הזה את כל הארץ המשתרעת מהים התיכון מזרחה עד מעבר לנהר פרת. הערבים קוראים לסוריה בשם "בִּרְאֶשֶׁם", לאמר ארץ השמאל או הצפון בנגוד ל"אַל-יָקֵן"—ארץ הימין היא תימן שבדרום חצי-אי-ערב. והתרכים קוראים לסוריה סְרִיסְטָאן או ערפיסתאן ומסמנים את גבולותיה: בדרום—ערב ומצרים, במערב—ים-התיכון, במזרח—הפרת ומדבר סוריה ובצפון-רכסי הטוירוס.

עוד למן הימים הקדמונים תפסה סוריה מקום חשוב ורב-ערך בדברי ימי העולם. אמנם מעולם לא היה לארץ הזאת כל ערך גדול בתור ממלכה אדירה ותקיפה. לפי טבעה לא היתה מסגלת ריצירת שלטון מדיני אחד שלם ותרבות מקימת מיוחדת. במשך אלפים שנה היתה סוריה ארץ-מעבר, מבוא מפלש לממלכות האדירות, כובשות הארצות—למצרים, אשור ובבל העתיקות. העמים האלה קרעו להם את סוריה זה מידי זה ויביאו בה מהומות ומהפכות כפעם בפעם. עוד כאלפים שנה לפני התאריך הנהוג כבר משלה בבל העתיקה בסוריה מזמן לזמן והשפעתה העצומה היתה על כל התרבויות העתיקות של עמי סוריה. בין שנות 1500—1750 לפני התאריך הנהוג התנהלו הכנענים (הפניקים) בגבול הלבנון. ובשנת 1458 או 1470 בא תְּדָמָס השלישי, מלך מצרים, ויכר

את כל דרום סוריה ויעמיד מצב חיל במגדו. במאה הי"ד פרצו החתים והארמים לסוריה, החתים התפשטו על פני כל הארץ ויהיו רשתי ממלכות: ממלכת חת הקטנה בנגב וממלכת חת הגדולה והעצומה בצפון הארץ ובירת ממלכת הצפון קדש עד נהר האוֹרְנַטִּס. בחצי המאה הי"ג עלה רעמסס השני (1288—1322) על סוריה וישבר את גאון החתים ויצב לו מצבה על נהר-אל-כלב וישם נציבים בקדש, בבית שאן, בתענך ובמגדו. ואגרות הנציבים אל מלכי מצרים חרותות על לוחות נמצאו בימינו בהפירות תל-עמרנא אשר במצרים.

במאה העשירית החלו מלכי אשור להרגיז את סוריה. הראשון במלכי אשור שעלה עם חילו על סוריה היה תגלת פלאסר הראשון, ואחריו בא אָסוּר-נְסִיר-פּוּל (בשנת 876) ויכבש את ארץ הכנענים. שלמנאסר השני (860—884) הכניע את החתים וישם את יהוא מלך ישראל למס עובד. כשפרצו האשורים בסוריה, כבר היתה הארץ נחלקת לממלכות אחדות: דמשק היא ארם, קדש, צור או צידון (פניקיה), ישראל ויהודה ופלשת—מעבר לירדן מערבה, ועמון, מואב ואדום—מעבר לירדן מזרחה ונגבה לים המלח.

הצורים כבר היו עם מסדר ומנמס, ארצם היתה גברת סחר-הים ורוכלת עמים ועריהם הראשיות: צור, צידון, בירותא, גבל היא כבלוס, טרפולי ואדום. יושבי ערי החוף כוננו על חוף הים התיכון מושבות גדולות וכיניהן קרתגה באפריקה ותרשיש בספרד ואניות מסחרם הגיעו עד גבולות ערב, אפריקה והדו. כשנכנסו בני-ישראל לארץ כנען (בשנת 1360 לערך) הצליחו לכבש רק את הנפות אשר מדן ועד באר-שבע, אך את יושבי החוף לא יכלו להוריש. ממלכת העברים היתה סגורה בין רמות יהודה ושמרון והריהן, ולכן יכלו לשמר ולהגן על הפשתם המדינית יותר משאר עמי כנען. ולא עוד אלא שבימי דוד גדלה ורחבה ממלכת היהודים עד מבוא חמת אשר על האוֹרְנַטִּס ועד תפסח (טַפְסָקוּס) אשר על נהר פרת וגבולה הדרומי—עד ים-סיף.

בהמאה השמינית החלו מלכי מצרים, אשור ובבל להרגיז את סוריה כפעם בפעם. תגלת פלאסר השלישי ושלמנאסר הרביעי תפסו חלק גדול מסוריה וא"י, וסרגון (705—722) כבד את כרכמיש, עיר החתים אשר על החוף המערבי של נהר פרת, ובשנת 721 החריב את שמרון, ויגל את ישראל אשרה". מקץ 133 שנה הרס נבוכדנצר מלך בבל את ירושלים ויכבש את כל סוריה. לא ארכו הימים ובבל נפלה לפני כרש וסוריה באה בידי הפרסים. ברשיון כרש שבו גולי יהודה לארץ מולדתם השוממה והעזובה. בשנת 332 נלכדה סוריה בידי אלכסנדר

מוקדן. אחרי מות אלכסנדר נספחה א"י כממלכות מצרים וכעבר מאה שנה נסבה למלכי סוריה (בשנת 201 לערך). בימי אנטיוכוס אפיפנוס פרצה מרידת החשמונאים (167) וא"י יצאה משעבוד היונים־הסורים ותהי ממלכה חפשית יותר ממאה שנה. בשנת 63 לפני התאריך הנהוג התערב קיוס פּמפיוס, נציב רומא במערב אסיה, בריב האחים החשמונאים, הורקנוס וארסתבול, ויבוא הקץ לחרות היהודים. בשנת השבעים לתאריך הנהוג החריבו הרומאים את ירושלים, בית־המקדש נשרף וחלק גדול מעם ישראל הלך בגולה. בשנת 135 השקיטו הרומאים את מרד בר־כוכבא ויכבו את הזיק האחרון של חרות ישראל המדינית.

ונשר רומא פרש את כנפיו על ארץ ישראל האבלה והשוממה. רק בגליל עוד ישבו שרידי ישראל וגם לפניהם היו שערי ירושלים סגורים. על חרבות מרכז האמה הקים אדרינוס עיר חדשה אֵלִיָּה קפיטולינה (135) וליהודים אסור היה לקרב אליה ולבנות את אסונם הלא־מדינית.

כשש מאות שנה ארכה תקופת השלטון הרומאי בסוריה. בתקופה הזאת התפתחה במדינה השכלה מזהירה שהתחרתה בהשכלה היוונית, ומהימים ההם נשאר עד היום שרידי הבנינים המפליאים אשר בבעל־בך ותדמור.

בין המאה הרביעית והשביעית היתה ביצנין גברת סוריה. אנטיוכיה, שנוסדה ע"י סליקוס ניקטור, היתה העיר הראשית, בדמשק פרח מסחר האורחות וגם תדמור שנבנתה ע"י שלמה עלתה לגדולה (ראה סנג'ק זור). בימים ההם מלאו הנוצרים את סוריה וא"י בתי נזירים ונזירות ויגזרו גזרות קשות על היהודים ועריהם טבריה, צפורי ולוד שלחו באש. בימי תודוס השני אבד ליהודים הזכר האחרון לשלטונם המדיני: בטלה הנשיאות (בש'425). בשנת 474 התנפלו היונים על היהודים יושבי אנטיוכיה וישרפו את בית־תפלתם ואת חלליהם הרבים השליכו באש. וכבוא השמועה להקיסר זֶנוֹן אמר: "אמנם אשמים היונים, אשר שרפו את חללי היהודים ולא העלו אותם על המוקד חיים". בימי הקיסר העריץ פוקס לא יכלו יהודי אנטיוכיה לשאת ולסבל עוד את על הגזרות ויתקוממו ויתנפלו על היונים וישרפו את חלליהם באש, ככל אשר עשו היונים ליהודים לפני מאה שנה.

בשנת 614 כבש כורז מלך פרס את א"י. לחיל פרס נספחו כששה ועשרים אלף איש מהיהודים יושבי הגליל ודמשק, אך כעבר ארבע עשרה שנה שבה הארץ להרקליוס קיסר ביצנין.

בראשית המאה השביעית התאחדו שבטי הערבים תחת דגל האשלם ותקם מהפכה גדולה באסיה ותעבר עד קצות אפריקה ואירפה. ובשנת 634 כבר עמד

חיל אבו-בכר הכליף הראשון על נחל ירמוך ושר צבאו עמר בן אלחטאב הניס את חיל הרקליוס. בשנת 637 לכדו הערבים את בצרה, דמשק חמה וחמץ ובעל-בך ואת קיסריה העיר הראשית ביהודה ובגליל ומקום מושב נציב ביצנץ. וגם שערי ירושלים נפתחו לפני עמר ותהי מאז לנחלה למאמיני מחמד. במלחמות האלה היו היהודים והשמרונים בעצה אחת לעזר את הערבים בכבוש הארץ למען המש את צוארם מעל ביצנץ העריצה. ועמר, אשר מלך תחת אבו-בכר אחרי מלחמת ירמוך, הקים על מקום היכל ה' (בשנת 638) שני מסגדים נהדרים: מִסְגַּד אֶלְאֶקְצָא (המסגד הקיצוני) ומסגד אצ'רא (מסגד-הסלע), העומדים עד היום הזה. כן כבשו הערבים את כל ארץ הצפון, המזרח והנגב, מהים התיכון עד נהר פרת ועד בואך הרי הטורוס—וישימו את דמשק לעיר בירתם. הנוצרים עזבו את הארץ ורבים מהם קבלו את דת האשלים. גם היהודים סבלו הרבה בכל ימי המלחמות האלה.

וותר משלש מאות שנה משלו המישלימים הערבים בסוריה עד שנפלה בידי המשלימים הפאטמים אשר במצרים (משנת 689). אחריהם משלו בסוריה התרכים הסלג'וקים (1092—1072) וימשלו בדמשק ובחלב ובכל ערי סוריה. בשנת 1096 נלכדה הארץ בידי הכליף המצרי אַלְמַסְתַּעֲלִי בָאֵלֵה. בימיו החלו מסעי הצלב. בשנת 1099 לכדו הנוצרים את ירושלים ומלכים מבית גוטפריד הכולוני משלו בא"י ובסוריה. הצִלְפִּינִים שפכו את דמי היהודים כמים וחמתם נתכה על כל קהלות היהודים בא"י. היהודים בקשו מפלט להם בערי ממשלת המשלימים בסוריה ומצרים וישובם הגדול נעתק לדמשק. כשך חמת הנוצרים שבו יהודים מעטים לארץ אבותם ויחיו בה בדחק ובצער ומסבלים במסים כבדים. בשנת 1170 מצא ר' בנימין בעל המסעות בדמשק ג' אלפים יהודים, באנטיוכיה כשבעים יהודים, בלדקיא—כמאתים, כנבל (בבלוס) כמאה וחמשים, בבירות כעשרה יהודים ומאתים שמרונים, בלוד יהודי אחד צובע, בשכם — מאתים שמרונים, בבית-גוברין—שלשה יהודים, כנוב—שנים, ברמלה—שלשים, ביפו אחד, באשקלון כמאתים יהודים וכשלש מאות שמרונים, ביזרעאל יהודי אחד, בשונם שלש מאות יהודים, בטבריה—כחמשים, בגושי-הלב—שלשים ובירושלים כמאתים יהודים צובעי עור, שקנו להם זכות ישיבתם ומלאכתם בכסף מלא.

ממשלת הנוצרים בסוריה לא ארכה גם מאה שנה ותפל (בשנת 1187) לפני צלח-אדין (סלדין) יוסף בן איוב מלך מצרים. המשלימים הישיבו את מצב היהודים, ויעלו לא"י יהודים רבים מכל ארצות הגולה ובהם רבנים מצרפת, חכמים ורופאים מספרד ואפריקה. בפקודת מלך שאה מלך מצרים פשטו בשנות 1259—1244 גדודי

התּוֹרִיזִים, שְׁנִרְשׁוּ מֵאֶרֶץ הַתְּתִירִים, וַיֵּאָחֲזוּ בַצִּפּוֹן סוּרִיָּה וְגַם בְּכָל דְרוֹם הָאֶרֶץ וַיִּלְכְּדוּ אֶת יְרוּשָׁלַם וַיִּבְנוּ אֶת עִיר הָאֶרֶץ וַיּוֹשְׁבֶיהָ. וְתֵהִי הָאֶרֶץ לְמַלְכֵי מִצְרַיִם הַמְּשָׁלִימִים וְרַק עִיר הַחוּף נִשְׂאָרוּ לְנוֹצְרִים. בִּשְׁנַת 1260 פָּרְצוּ הַמְּנַגּוּלִים לְסוּרִיָּה וַיִּלְכְּדוּ אֶת חֵלֶב וְדַמְשֶׁק וַיַּעֲבְרוּ הַנִּגְבָּה עַד גְּבוּל מִצְרַיִם עֵבֶר וְהָרֵג וּבִזּוּ. וְתֵהִי הָעֵת הַזֹּאת עַת קֶשֶׁה לְכָל יוֹשְׁבֵי הָאֶרֶץ, וְרַבִּים מֵהַיְהוּדִים אֲשֶׁר בִּירוּשָׁלַם נִהְרְגוּ וְרַבִּים בָּרְחוּ אֶל יֵתֶר עִיר הָאֶרֶץ וּכְפָרְיָה וַיִּצִלּוּ וַיִּבְיֵאוּ אֶת סִפְרֵי הַתּוֹרָה שֶׁכָּתוּבָה. וּבִשְׁנַת 1197 לְחֻבְהָ"שׁ בִּירְחָה אֱלוּל כִּשְׁבָא ר' מֹשֶׁה בֶן נַחֲמָן (הַרְמַ"ב"ן) יְרוּשָׁלַיִם מִצָּא בִירוּשָׁלַם רַק שְׁנֵי יְהוּדִים צוֹבְעִים וַיִּשְׁתַּדֵּל לְהַגְדִּיל אֶת יוֹשֵׁב הַיְהוּדִים בְּעִיר הַקְּדוּשָׁה. בִּימֵי הַהֵם הַצְּלִיחוּ הַמְּמַלְכִים (הַמָּה הָעֵבֶדִים הַתְּרַכִּים שֶׁמָּרְדוּ בַאֲדוֹנֵיהֶם מַלְכֵי מִצְרַיִם וַיִּלְכְּדוּ אֶת הַמְּלוּכָה) לַגְרֹשׁ אֶת הַמְּנַגּוּלִים מִגְּבוּל מִצְרַיִם וּמִסוּרִיָּה וַיִּכְבְּשׁוּ אֶת קִיסְרִיָּה, אֲרוּזָף, צִפְתָּ, יָפוֹ וְאַנְטִיּוֹכְיָה. וּבִשְׁנַת 1291 הִכְרִיתוּ הַמְּמַלְכִים כָּל זָכֵר גַּם לְמַלְכֵת הַנוֹצְרִים בְּסוּרִיָּה וַיִּקְחוּ אֶת עֵכוֹ, צוּר וַצִּידוֹן וּבִירוֹת.

בִּימֵי מַמְשַׁלַת הַמְּמַלְכִים בְּסוּרִיָּה וְאִ"י הִחְלוּ הַיְהוּדִים לְכַוֵּן יוֹשֵׁב בְּעִירֵים וּבְכַפְרֵים וּקְהֵלוּתֵיהֶם הָיוּ יְרוּשָׁלַם, חֶבְרוֹן, יָפוֹ וְרַמְלָה, שֶׁכֶם, צִפְתָּ, טַבְרִיָּה וְעֵכוֹ וְחִיפָא, דַּמְשֶׁק וְאַרְס צוֹבָה הָיָא חֵלֶב. וַיְהִי בֵהֶם תְּלִמְיָדֵי חֲכָמִים, סוּחָרִים וְרוֹפְאִים וְרוֹקְחִים וְנַגְרִים וְחִיטִּים וְרַצְעָנִים וְצוֹרְפִים וְעוֹשֵׂי זְכוּכִית. וּמִדֵּי שָׁנָה בִּשְׁנָה עָלוּ יְהוּדִים רַבִּים מְכַל הָאֲרָצוֹת וְהָעִירִים הַסְּמוּכוֹת לְאֶרֶץ יִשְׂרָאֵל לְחַג אֶת מוֹעֲדֵי ה' בִּירוּשָׁלַם (*). וְמֵהִישִׁיבוֹת הַרְבּוֹת אֲשֶׁר בָּאִ"י יָצָא דְבַר ה' לְכָל הָאֲרָצוֹת הָאֵלֶּה. רַב הַיְהוּדִים יוֹשְׁבֵי הָאֶרֶץ הָיוּ סַפְרָדִים, וְמֵהַאֲשַׁכְנַזִּים לֹא נִמְצְאוּ רַק מִתִּי־מִסְפָּר בְּאֶרֶץ. מִקֵּץ מֵאָה שָׁנָה לְמַמְשַׁלַת הַמְּמַלְכִים בְּסוּרִיָּה עָבַר תִּימּוֹר־לֶנֶק וְצָבָא הַמְּנַגּוּלִי וַיִּרְחֲצוּ הַלִּיכּוּתֵיהֶם בְּדָם (בִּשְׁנַת 1400) וַיִּרְבַּ הַחֶרֶבֶן מְאֹד. וְאַחֲרָי שֶׁהִחְרִיב תִּימּוֹר־לֶנֶק אֶת הַהֵיכָל הַנִּפְלָא בְּכַעַל־בְּנֵי, מֵהָר לְבֹא לְאַסִּיָּה הַקְּטָנָה לְהַלְחֵם בְּתַרְכִּים, וְסוּרִיָּה שֶׁקָּטָה מִמֵּהוּמוֹת הַמַּלְחָמָה כִּמְאֹה שָׁנָה. כְּדוֹר הַהוּא גָּדַל וְרַב יוֹשֵׁב הַיְהוּדִים בְּכָל א"י וְגַם אֲשַׁכְנַזִּים רַבִּים הִחְלוּ לְעֵלּוֹת יְרוּשָׁלַמָּה וְהֵם עֹשִׂירִים וְחֲכָמִים וְנִבְחָם כִּשְׂרֵשׁ מְאוֹת רַבָּנִים מִצְרַפְתָּ וּמְאַנְגְלִיָּה. בִּשְׁנַת 1488 עָלָה לְא"י הַרֵב עוֹבְדֵיָה מְבַרְטוֹרָא וַיִּסַּד בִּירוּשָׁלַם יְשִׁיבָה גְּדוּלָּה. בִּשְׁנֹת 1495—1492 נִאֲחֲזוּ אֲלֵפֵי יְהוּדִים מְגוּלֵי סַפְרָד וּפְרַטּוּגָל בְּאֲרָצוֹת הַתְּרַכִּים, וְרַבִּים מֵהֶם עָלוּ לְא"י וְלַדְמְשֶׁק וְלְאַרְס־צוֹבָה (חֵלֶב) וַיִּתְיַשְׁבוּ שָׁם. וּמֵאֵז נִפְרְדוּ הַיְהוּדִים לְעַדּוּתֵיהֶם: עַדֵת הַסַּפְרָדִים, שְׁמוּצָאָם מִסַּפְרָד וּפְרַטּוּגָל, עַדֵת הָאֲשַׁכְנַזִּים, שְׁמוּצָאָם

(* כֵּן הָעֵת הָיָא הַתְּפִשֵׁת הַמְּנַחֵג אֲצֵל אַחֲיֵנוּ בְּאֲרָצוֹת הַמּוֹרָה. כִּי כָּל אִישׁ יַעֲלֶה לְמַצְעַר פַּעַם אַחַת בִּימֵי חַיָּיו לְא"י. וַיֵּשׁ שְׁמִכְתָּתִים רַגְלֵיהֶם וְעוֹלָם בְּרַגְלָם מִמֶּשׁ מִבְּבֵל, מִקְרִיִּסְתָּאן וּמְאַרְס—צוֹבָה לְחַג אֶת אֶחָד הַחֲגִים בְּא"י. עֲלִיחַ זֶה נִקְרָאת בְּשֵׁם "זִיאָרָא" לְאַמּוֹר סִיּוֹר.

מאשכנז, צרפת ואנגליה; עדת המערבים — אלה היהודים שכאו מארצות המערב (בברבריה) עדת המורסקים — היהודים תושבי הארץ, וגם בדמשק היו היהודים לשלש עדות: ספרדים, מורסקים וסיציליים.

בשנת 1516—1517 כבש סלים הראשון מבית עתמן את כל סוריה מידי הממלכים וסולימאן בנו, הוא סולימאן הגדול, בנה את חומת ירושלים העומדת עד היום הזה ואת הברכה התחתונה ויביא מים העירה בצנורות.

בימים ההם הוטב מצב הקהלות היהודיות בכל סוריה ומספר היהודים הבאים לא"י רב מאד. בשנת 1504 בערך עלה הרב יצחק שולאל נגיד מצרים ירושלמה ויכונן בה שתי ישיבות גדלות ויאספו אליהם חכמים מהגליל וממצרים. אז נוסדה החלוקה והעדות החלו לשלוח שד"רים לאחיהם בכל תפוצות הגולה לאסף נדבות לטובת תלמידי-החכמים העניים. אחרי מות הנגיד אמר הרב יעקב בירב בצפת 1528 לחדש את כה הסמיכה בישראל, שהיתה נהוגה בימי המשנה והתלמוד, למען תהיה נקודת האחדות ומרכז רוחני לכל בני הגולה. אך הרלב"ח (ר' לוי בן חביב), רב וראש בי"ד בירושלם, וישאר רבני ישראל התקוממו כנגדו ומחשבתו הגדולה לא קמה. בעת ההיא גדלה עדת היהודים בצפת ובה ישבו הרב יוסף קארו ורב יצחק לוריא הלוי (האר"י) ותלמידיו המקבילים. גם בחברון הלך הישוב הלך ורב. רק בירושלם לחצו הפחות את היהודים וישימו עליהם מסים כבדים, וכל האשכנזים עזבו את העיר וימלטו צפתה וחברונה, אחרי שהתרוששה עדתם ותמשכן את כל בניניה ביד המשלימים. ויחדל ישוב היהודים האשכנזים בירושלם למאה שנה ויעתק לערי הגליל.

בשנת ה"ח שכ"ד (1563) נגש ר' יוסף נ' אדריש בפקודת דון יוסף הנשיא* לקומם ולבנות את העיר טבריה. ותשלם מלאכת הבנין בחדש כסלו שנת ה"א שכ"ה (1564). דון יוסף חפץ לכונן בטבריה קכוץ מדיני יהודי, שיתפרנס מיגיע כפיים. אך מעטים מאד מן היהודים באו לקול הקורא ששלח הנשיא לתפוצות הגולה שיעלו לא"י, אנשים יהודים בעלי מלאכות ועובדי עבודה כדי לתקן את הארץ בישובה—ומשאת נפשו נכזבה.

בשנת 1798—99 עלה נפוליון בונפרט וחילו ממצרים וילכדו את עזה ויפו ויצר על עכו (1799), אך לא יכל לעמד נגד חיל הֶתְרִכִים והאנגלים ויצלץ לעזב את סוריה. בשנת 1832 נפלה כל סוריה בידי אברהים-פחה בן מחמד עלי פחת מצרים וימשל בה כשבע שנים, אך ממלכות אירפה הכריחו אותו לעלות מן הארץ ולהשיב את סוריה לתרכיה (בשנת 1840). בשנת

(* עיין להלן בפרק דברי ימי תרכיה האירפאית.

1840 קמו הנזירים הקתולים ובראשם הקנסול הצרפתי ויעלילו עלילת-דם על יהודי דמשק וסכנה גדולה נשקפה לכל הישוב העברי אשר בסוריה ובארץ-ישראל. ויתעוררו אז גדולי עמנו בארצות המערב ובראשם יצחק (אדולף) כרמיה ומשה מנטפיורי ולא נחו ולא שקטו עד שהצליחו לבטל את עלילת-הדם.

בשנת 1860 קמו הדרוזים אשר בלבנון ומול הלבנון ויכריעו לטבח אלפי נוצרים מרונים (מֶרְנִי). ותשלח צרפת חיל כבוד לסוריה אשר חנה בסוריה ימים רבים ותתערבנה גם שאר הממשלות האדירות אשר באירופה ותכריחנה את השלטן לתת שלטון בית לנוצרים וישובי הלבנון ולשים עליהם פחה נוצרי (בשנת 1864). מן החצי השני של המאה ה"ט הרבו היהודים לעלות לארץ אבותיהם מכל קצוי הארץ. גם ספרדים רבים עלו מערי תרכיה, ומערבים ממארוקו ומאלג'יר, וגוזרים מקוקו ובוכרה. ומשנת 1883 החלו גם יהודי תימן, פרס וקריסטאן להתישב בארץ. ביהוד גדל הישוב העברי בא"י מימי הפרעות ביהודי רוסיה. במשך שלשים השנים האחרונות נתרבה מספר היהודים בא"י ובסוריה והוא עולה כעת עד מאה ושלשים אלף נפש. רב היהודים מן הישוב החדש באו להחיות את ארץ אבותיהם וייסדו מושבות ביהודה ובגליל ויאחזו בערים הגדולות לעסק במלאכה ובמסחר.

פרק ד.

הישוב בסוריה ובא"י בזמן הזה.

לפי החקירות החדשות שחקר החכם סָפֵן עולה מספר התושבים בסוריה ובא"י לשלשת מיליונים נפש בערך, אך אחרים משערים, כי הישוב בכל סוריה עולה לערך שלשת מיליונים וחצי נפש, לאמור כארבע עשרה נפש על כל ק"מ²). המספר הממצע הזה רחוק משלמותו בגליל סוריה (8 נפשות לכר ק"מ), אך הוא מוסיף והולך בוילית בירות (33 נפש לכל ק"מ), וביחוד בפלך הלבנון (65 נפש לכל ק"מ). במשך השנים האחרונות, מימי מלחמת רוסיה ותרכיה (משנת 1877-78), הולך הישוב ומתרבה בשעור נָפֵר. אחרי המלחמה הזאת החלו הלאִמים המְשֻׁלְּמִים השונים לעזב את תרכיה האירפאית ולהאָחוּז בסוריה. ביחוד נכר רבוי הישוב בערי החוף, בסביבות דמשק, הלבנון, בירות, ירושלם ויפו. יסוד הישוב החדש בפלך ירושלם הם אחינו גולי רוסיה ורומניה. בצפון סוריה

(* בְּנֵה מעריך את מספר התושבים בסוריה 2,400,000 נפש ולפי זה יוצאים 12.8 איש לכל קילומטר מרבע.

אין הכניסה נכרת ובולטת בגלל היציאה מן הארץ ההולכת ונמשכת זה כעשרים שנה. רב היוצאים מן הארץ הם ערבים נוצרים. בזמן הראשון נדדו למצרים, אך בזמן האחרון נודדים הם המונים המונים לארצות הברית שבאמריקה, לברזיליה ולשאר ארצות „העולם החדש“*.

שתי תקופות חשובות עברו על יושבי סוריה: כבוש הארץ ע"י אלכסנדר מוקדן וממשלת בית סליקוס שנמשכה ע"י רומא וביצניק, וכבוש הארץ ע"י הערבים המשלימים במאה השביעית.

השפעתה ורשומיה של התקופה הראשונה כבר נמחו ובטלו כמעט. לא כן התקופה השנייה: השפעתה הנמרצה עוד נכרת ובולטת: השפה הערבית הביאה כליון חרוץ על כל השפות שהתהלכו בארץ, והיא השפה היחידה השלטת עד היום מגבול מצרים עד לרגלי הטורוס. ושפת הממשלה, השפה התרכית, לא הצליחה במשך ארבע מאות שנה לתפס לה מקום בחיי העמים השונים היושבים בסוריה ונשארה רק בפי הפקידים הנשלחים מעיר הבירה לכל מדינות הממלכה. והשפה הסורית, שפת יושבי הארץ בימי קדם, כבר חדלה להיות מדוברת ותמצא לה מקלט רק בתפלות ובעבודת-האלהים אצל המרונים והיעקביים.

כמעט כל יושבי סוריה, גם המשלימים גם הנוצרים, מתיחסים לגזע שם. רב הערבים הם בלי ספק מזרע הערבים-הנודדים הקדמונים שבא מארצות ערב; והנוצרים הם ודאי צאצאי הערבים או הארמים העתיקים עוד יותר. ובכל זאת מכנים בשם ערבים „טהורים“ רק את שבטי הבידוים ויושבי האהלים ואנשי המקנה. בכלל חושבים, שכל היסודות הזרים העתיקים שלא מגזע שם נטמעו בתוך יושבי סוריה כליכך, עד שלא היתה להם אלא השפעה קלושה מאד על הטפוס הערבי הכללי.

אם יש עוד אחדות השפה בין תושבי סוריה ללאמייהם ולגזעיהם השונים, גדולה רעמת זה חלוקתם לפי אמונותיהם. כחמישים וששה אחוזים למאה מן הישוב הסורי—משדימים הם, כשלישים אחוזים למאה—נוצרים והנשארים—נצירים, דרוזים, יהודים וכו'.

המשלימים (מספרם כ' 1,800,000 נפש) הם סורים, שהתבוללו בצפון הארץ בתרכים, בקרדים ובצ'רקסים: רב התושבים במזרח ובנגב ערבים הם, כלם סונים, חוץ מהמטנילים שהם שיעים קנאים.

* עפ"י השערת הקנסול האנגלי ברמשק עובו את הארץ בעשר השנים האחרונות כשלישים אלף איש, ורבים ממפלגת האכרים שהלכו לאמריקה.

הבידוים לערבים הטהורים מתיחסים רק הבידוים (מספרם בסוריה כמאתים אלף נפש), רבם שבטים נודדים בעדרי צאנם וגמליהם, יושבי אהלים עבודת האדמה בזויה לבידוים, כי „על יד המחרשה הולכת החרפה“, ורק שבטים קטנים אחדים מהם יושבים ישיבת קבע ועוסקים בעבודת האדמה בנגב א“, בחורן, בבקעת הלבנון ובצפון סוריה. הבידוים נחשבים למחמדים, אבל באמת אין להם כל משג ברור מדת האשלם. רבם נבערים ומתגאים בבערותם, רמאים, אוהבי בצע, גנבים ולסטים, גואלי־דם ומכניסי אורחים ואוהבי החפשי. שבטי הבידוים הנודדים מצויים עפ"ר בבקעת הירדן, בעמק יזרעאל, כשרון ובנגב בעבר לירדן מזרחה ובארץ מואב. העזים והתקפים בשבטי הבידוים הם בני ענינה הנפרדים לארבעה שבטים: גֻלְד־עֲלִי, חֶסְנָה, הַלְלָה וּבִישָׁר, כלם נודדים וחורפים בערב התיכונה. בראש כל שבט עומד נשיא (שיך). שבטי הבידוים נלחמים כל הימים זה בזה *).

המתוילים (כארבעים אלף נפש) יושבים בגליל העליון במחוז ביל־ד־בְּשָׁרָה הסמוך לצור, בדרום הלבנון (במחוז־אֶתְפָּח ועל ג'בל־מְגִיתָרָא (מערכה לבעל־בֶּךָ) וגם במסבי בעל־בֶּךָ, חמץ וחמה. המתוילים הם שיעים קנאים השונאים ומתעבים לא רק את הנוצרים והיהודים אלא גם את המשלימים הסנים: כל נגיעה בסני מטמאה ולאסור המור יהשב לסעד אתו על שלחן אחד, וכלי שאכל ממנו סני אין לו כל תקנה אלא שבירה.

האישמעאילים האישמעאילים (הישמעאלים) הם ג'כ כתה דתית שיעית אך מבדלים הם מהמתוילים. מספרם עולה עד שלשים אלף נפש ומפזרים הם בהרי נְצִירִיה ובעיר סְלֶמְיָה ונקראים הם אישמעאילים על שם האימם ישמעאל הששי מיורשי ערי.

הנוצרים מספר הנוצרים שבסוריה עולה בערך למיליון (980.000) נפש, ונחלקים הם לכתות רבות, השונות זו מזו בפרטי תורתן ובשדטונן הדתי. מספר הקתולים הוא בערך 575.000 נפש, ומספר היוונים־הארתודקסים („רום“—רומאים)—250 אלף נפש, והנשארים הם ארמנים־גריגוריים (20 אלף נפש), יעקביים (45 אלף) ופרוטסטנטים (פחות מעשרים אלף).

המרונים המרונים (מֶרְנִי) תופסים מקום בראש בישוב הנוצרי לפי מספרם המגיע עד כדי 300.000 נפש. המרונים היו לגוף לאמי בסוף המאה השביעית. הם נאחזו במורדות המערבים של הלבנון, ואעפ"י שסבלו לא מעט משכניהם המתוילים והדרוזים, בכל זאת ידעו לשמר על חרותם. בימי

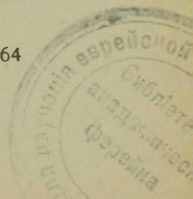
(* עור על הבידוים ראה להלן ב„ארם נהרים“.

מסעי הצלב נספחו המרונים לגדודי הלוחמים הלטינים, ומראשית המאה ה'ז עמדו תחת חסות צרפת.

בני האמה הקטנה הזאת הנקראים על שם קדושם מורן שחי במאה העשירית — משכילים, חרוצים ואוהבי שלום. בכפריהם ובעירותיהם הקטנות עוסקים הם בעבודת האדמה, בגדול המשי, בתעשייה הביתית ובמסחר. הישוב בארצם צפוף מאד, ולכן רבה היציאה ממנה לכל ערי סוריה ומצרים, לאפריקה המערבית ולשאר הערים היושבות על חוף הים התיכון. ביהוד מרבנים המהגרים המרונים באמריקה הצפונית והדרומית, מאספים שם כסף ורבים מהם שבים אח"כ לארץ מולדתם. המרונים קרובים הם לקתולים ומעריצים את האפיפיור שברומא. כהניהם עשירים וכדיהם מסורים כל עניני החנוך וההשכלה. המרונים מרבים לבנות בתי נזירים ונזירות. שפת תפלתם היא סורית (ארמית) עתיקה.

הנְצִירִים (יודעים באירפה בשם אנצארים) נחשבים לכתה דתית בין המשלימים. למראית עין הם אמנם שומרים את דת מחמד כדי להמלט מרדיפות המשלימים, אך באמת אין אמונתם אלא אליליות גסה מערבת מתורות האישלם, הנצרות והיהדות. רב הנצירים עוסקים בעבודת האדמה ויושבים בכפרים אשר בהרים המשתרעים בצפון הלבנון והנקראים על שם יושביהם, גבד-אר נציריה". רק באנטיוכיה נמצאת קהלת נצירים חשובה ובה כארבעת אלפים איש העוסקים בחרשת המעשה. קהלות פחות חשובות נמצאות באדנה, מסינה וטרסוס. לפני המשים שנה היו נצירים רבים בנגב ההר, אך המרונים הסיגו את גבולם. וכחל מי מרום, סמוך למתולה נשארו עד היום שלשה כפרים נציריים (עין פיט, צעורה ואלגדיאר). מספר הנצירים אינו ידוע בדיוק, אך עפ"י הידיעות הרשמיות נמצאים הם כמאה ושלישים אלף בסוריה, וכעשרים אלף באנטוליה.—כל בני הכת נחלקים לארבע כתות, וכלם נשמעים לנשיאים מספר. הנצירים נבערים מדעת ורק נזיריהם או קדושיהם יודעים קרא וכתב. בתי-תפלה כמובן בעלי אמונות היחוד אין לנצירים, אך יש להם קובה או זירה או אהל מועד כמנהג הצורים הקדמונים, שבנו בתי מקדש לאצר בהם את כלי הקדש, ובימי מועד וחג היה העם מתאסף מסביב למקדשים תחת כפת השמים.

למרות כל המהומות והמהפכות שעברו על הארץ, הצליחו הנצירים להגן על חרותם ולשמרה עד לאמצע המאה ה'ט וישארו נאמנים לדתם עד היום הזה: בכל חבל ארץ הנצירים לא נמצא כל הרבות בתי-תפלה בסגנון ביצניץ בזמן שהן נמצאות בשאר חלקי סוריה.

מוצא הנצירים נעלם מקוראי הדורות. יש אומרים שהם תערבת יושבי הארץ הקדמונים, ויש אומרים שהם נקראים על שם מחמד אבן נַצְאִיר מִיִּסְד כַּתָּם בִּסּוֹף הַמָּאָה הַתְּשִׁיעִית. אולם החכם René Dussaut מוכיח, כי כתת הנצירים עתיקה מאד ומוצאה קדום לנצרות ושם נזכר עוד אצל פליניוס. יש גם דעה, שהנצירים הם ממקור ישראל ומעיד על זה רבוי השמות העברים במסתוריהם ובאגדותיהם הרבות על שלמה המלך.

ביסוד תורת כל הכתות הנציריות מונה הספר „כתאב אל מג'ווע", קבץ קטן של פרשיות הדומות לפרשיות הקראן.

הנצירים מחלקים את העת לשבעה מחזורים כמספר שבעה כוכבי-הלכת. בכל מחזור מתגלה אלוה חדש ובמחזור השביעי יופיע עלי אבן-אבן-טליב משרת מחמד. עלי הוא אור האלהים, קדוש עליון, אשר לפניו לא היה כמוהו ואחריו אין דומה לו בכך יורשי מחמד. הוא נתגלה וחי בצורת מחמד ואח"כ בצורת שלימן, גלגול מחמד. בקדושה המשלשת הזאת נכרים עקרי אמונת השלוש. שלימן יצר גם הוא חמשה בני עליה, בוראי העולם, וחמשה כוכבי לכת, שלהם נערכו חמש תפלות היום של המחמדים. התגלות האלהות בחמשה הפנים מתאימה לפילוסופיה היוונית הרואה בעולם חמשה כחות ראשוניים: השכל הכללי, הנפש הכללית, החמר הקדמון, המקום והזמן.

השפעת הפילוסופיה היוונית וספר דניאל נכרת באמונת הנצירים האומרת, כי כאשר יתם פשע אחרי שבעה ערנים ישובו המאמינים, הם הנפילים, להיות מזהירים ככוכבים ועד הימים ההם נמצא שבע התגלויות האלהות בשני עולמות: בעולם התחתון, אשר בו ימשל השטן, ובעליון, בו שבע מעלות המתאימות לשבעה הרקיעים וכל רקיע הוא רמז להתגלות האלהות. —אמונה מעין זו מצויה גם אצל הדרוזים וכת הישמעאלים. האחרונים ג"כ מחליטים, כי ישנם שבעה מחזורים, כי בכל מחזור יופיע נביא עליון, אשר יגלה דת חדשה בעולם ואחריו יקומו שבעה נביאים קטנים בשם אָזו, שיבשרו תורת הנביא העליון לכל באי עולם. שבעה המחזורים הם: אדם, נח, אברהם, משה, ישוע ומחמד והשביעי יהיה מהדי הוא מלך המשיח.

הנצירים מאמינים בנצחיות העולם, כופרים בתחית המתים (בניהנם וגן-עדן), מתפללים חמש פעמים ביום, ואינם טובכים לפני התפלה, אינם צמים ושותים יין לשכרה. האמונה בגלגול-נשמות תקיפה אצל הכת: הצדיקים מתגלגלים אחרי מותם לכוכבים מזהירים והרשעים—ליהודים, למשרימים ולנוצרים, והכופרים

שלא ידעו את עלי מתגדגלים ונהפכים לגמלים וחמורים ולצאן טבחה. הענש היותר חמור הוא לשוב לארץ בצורת המט.

ארבע כתות הנצירים הן: החידרית, השמלית, הקלזית והעיבית. החידרית מוסיפים על עקרי הדת הנ"ל, כי מחמד הוא השמש ושלימן הירח, ועובדים לשמש ולירח.

השמלים מאמינים, כי עלי הוא השמים ומחמד הוא אלהי השמש ועובדים לצבא השמים. מקור השם שמלי הוא שמאל (השמש), אלהי החורנים לפנים, שאליו היו חוגגים ביום ג' אלול בלב הדר. ושמאל הוא סמאל באגדה העברית, אשר נפל משמים ארצה ויהי לשד בעיני בעלי החוד. השמלים חוגגים את הגיהם בענפי זית והדם, מקדשים ומנסכים על היין, מלים את בניהם, מאמינים בשדים ומלאכים ובכוכבים שהם מעונות הצדיקים.

הקלזים עובדים לירח, מנסכים לו יין. הירח הוא גלוי שלימן, שהתנגלל בנשים רבות, כמו במלכת שבא ואשת פוטיפר. כדאי להזכיר, כי בעלי הכת הזאת עושים בתפלתם סימן דומה למגל הירח כמעשה כהנות אפרודיטא לפנים. יש לחשב, שמוצא השם קלזי הוא משם השיך אבן קלזי מיסד הכת.

העיבים עובדים לאויר העולם ומאמינים, כי האלהים מלא כל האויר כבודו. מוצא שמם לא נתברר עדין.

הנצירים שומרים את דתם בסוד גדול. רק הקדושים זוכים לדעת סתרי אמונתם. כל הרוצה להתקדש צריך להיות דוקא בן אבות נצירים ולא בן נשואי תערובות. אין מתקדשים אלא מבני ט"ו שנה ומעלה. אבי המתקדש מוסר את בנו אל אחד השיכים, והמתקדש נשבע בפני שני עדים שלא יבגד בכרית ולא יגלה סוד העבודה הקדושה. אחר השבועה עורכים ישיבה גדולה מבני ברית והמתקדש חובש לאות הכנעה תרכושי כל המסבים, שותה יין נסך לאלהים, המסבים מברכים אותו והוא מתקדש עמם ברוח. מקץ ארבעים יום עורכים חג גדול ומגלים למתקדש דברי מסתורין וסוד אותיות. וכעבר שבועה חדשים מתקבל החניך בתכונה רבה במעמד גדולי הכהונה, והעם משתחוה בחרדת קדש להקדוש החדש.

מרכז הקדושה של הנצירים הוא המנזר מ־ג' ג' י הסמוך למעין שבת (סמבטיון?), אשר לפי האגדה הקדומה הוא נח יום אחד בשבוע. ואע"פ שהמנזר הזה כבר היה למקדש נוצרי, בכל זאת נוהרים אליו הנצירים. בימי נשואיהם נותנים הנצירים כופר לנזירים, כמו שנהגו לפנים לתת לכהני העכו"ם.

בעלי הכת הוגגים חגים שונים המיוחדים לעלי ולמחמד, וביניהם גם חג העשורה וחג חצי שעפן, אשר בו הם מהללים ומברכים את היין או עבד אל-נורה בלשונם.

האשה בזויה אצל הנצירים ואומרים עליה שאין לה נפש משכלת. הדרוזים (מספרם כ'150 אלף), יושבים בלבנון ובמורדות החרמון, בהרי חורן (ג'בל-אל-דרוז), במסבי דמשק, חמה וחלב, צפת, עכו ובהרי הכרמל. הדרוזים הם גבורים, חרוצים, מנמסים ונדיבי לב, אוהבי נקיון, אבל גם נוקמים ונושאים, ערומים ומפירי-ברית. הכנסת-אורחים וגאולת-דם קדושות להם כמו לבידויים. וכמו הבידויים נחלקים גם הם לשבטים שבטים ובראש כל שבט—שיך. העם הקטן והגבור הזה התנחל בהר הלבנון בזמן מאַחר. משערים, שהדרוזים הם מזרע הערבים הדרומיים ונכנסו אל הארץ בחצי השני של המאה השמינית. בראשית המאה האחת עשרה הביא אליהם מחמד אבן ישמעאל דְרוּזי, אחד ממעריציו של הכליף האכזר אַלְחַאכְס־בְּאֶמְר־אַלְלַה, תורה חדשה מרכבת מיסודות אמונות הפרסים, המחמדים והנוצרים. לפי התורה הזאת נתגלה אלהים באישיות שונות ולבסוף — בכליף אלחאכס הוא האימאם האחרון, לומר גלגול עלי. וחאכס זה עדין עתיד להופיע ולהתגלות בקץ הימים וישב על כסא משפט לדון את כל באי עולם ולהפיץ את הצדיקים והישרים בכל העולם. אל הדרוזים אחד הוא, בלי ראשית ובלי סוף, ומשלם בכל המדות והמעלות. הוא ברא את העולם ואת האדם בהרף עין. מספר בני האדם לא נוסף ולא נגרע מאז ועד היום. כיון שמת בן-אדם מיד מתגלגלת נשמתו ליליד אשה חדש. כל אלה הדרוזים שמתו במגפות ובמלחמות בסוריה לא אכדו, ולא עברו ובטלו מן העולם, אלא שבו ונולדו בארץ הסינים. בארץ הזאת יבוא ויופיע האפס ויעלה בחילו הרב והעצום ממזרח שמש להנקם במחמדים ובנוצרים. — אלמלא נתגלה אלהים בכל הדורות ובכל התקופות לא היו מאמינים בישותו. עשר פעמים נתגלה ובפעם האחרונה—בחאכס. וכשנעלם האפס ננעלו „שערי האמונה“: רק אלה שקבלו אז את תורתו וזרעם אחרים דרוזים הם.

הדרוזים אינם מקבלים גרים. זה אך למותר: כמות הדרוזים אינה מוסיפה ואינה פוחתת. כל המתגיר ונלוה עליהם יבדל מתוך המחנה בימי גלוי האפס, אבל דרוזי, אעפ"י שחטא ובגד באמונתו וקבל דת האונגליון או הקראן, יכנס על כרחו בעור הדרוזי.

ומאמינים הדרוזים, כי לא רק ארץ סין אלא גם אנגליה מלאה בני דתם, ולכן מקבלים הדרוזים את האנגלים בסבר פנים יפות.

כהנים אין לדרוזים ונחלקים הם לחכמים או „יודעים“ (עֶקְלִים) ול„עמי־אריץ“ או „לא יודעים“ (גְ'הֵלִים). האחרונים הם רב העם הרחוק מכל משגי אמונה. והעקלים בקיאים בכל עקרי האמונה ובכר יסודות החיים שעליהם עומדת הכתה. אבל החכמים האלה מעטים מאד והם כמעט יחידים סגולה. הגברים והנשים מבני המש עשרה שנה ומעלה מקבלים בבתי ספר מיוחדים הכנה להכנס לתוך מפלגת החכמים. במשך ימים רבים צריכים הם לעמד בנסיון ולהזהר בשבע המצוות האלה: לשון אמת, הגנת אחים, חרטה על מעשי הבל ושקר, פרישות משרים ומכפירה, הכרת אחדות הבורא (חאפס), אהבה לכל מעשיו ושמירת מצוותיו בכל עת.

שבע המצוות הללו מקבילות לשבעת עקרי הדת האשלמית שהם: צום, תפלה, עליה למִקְהָה, צדקה, קרבנות, דבקות באלהים וקבורת מתים. לדרוזים אין בתי מסגד גדולים מפארים, אלא בתי תפלה קטנים—„חִלְוָה“, אך אינם מתפללים, אינם מעשנים, נזירים הם מכל יין ושכר, וצנועים מאד.—נשי הדרוזים בישניות וצנועות מאד. מצבן שונה מאד ממצב נשי הקדם. הרבה מהן יודעות לקרא ולכתב, כמו כן רב מאד, לערך, מספר הנשים המשתתפות יחד עם ה„חכמים“ בעבודת אלהים. אסור לאשה „חכמה“ להנשא ל„עם האריץ“, אלא כתנאי שתתחייב ל„החכימו“. לא עלה הדבר בידה אסור לה לדבר עם בעלה בעניני דת, וצריכה להסתיר ממנו ספריה הדתיים. ככל שאר העניים זכות אחת לאיש ולאשה. אין הבעל רשאי לחשב את אשתו לקנינו, ולהטיל עליה עבודה שלא לפי כחה. הדרוזי מצוה לתת חֶפְשָׁה לאשתו שתבקר את עבודת האלהים. אסור לו לדרוזי להרבות לו נשים והחמירו עליו מאד לגרש את אשתו. ומשבחים הדרוזים שאפילו בשעת מלחמה אינם נוגעים בנשי אויביהם ואינם מוליכים אותן בשביה.

אספותיהם הדתיות קבועות באור ליום הששי. וקורא מיוחד קורא ומכאן לפני הנאספים פרקים ולקוטים מספרי דתם (מספרם שבעה). אחר הקריאה שרים כלם „שיר הנצחון“, שינחלו לעתיד לבוא במלחמתם עם הנוצרים והמחמדים. סיום האספה—סעודה שבה הם נהנים מפרות יבשים (תאנים צמוקים ואגוזים וכדומה). במסעיהם מכירים הם איש את רעהו עפ"י סממאות מיוחדות. רוצה הנוסע לדעת מי בן־דתו, שואל הוא: „הזורעים האכרים בארצו את האֶלִיגְ? ובאה התשובה: „כן, נזרעים הם בלב המאמינים“.

הדרוזים שומרים את דתם וספרי קדשם בסוד גדול, ומי שנכנס לכתת העקלים משביעים אותו שבועה חמורה. ואין פלא, שאין איש מגלה מה שמדבר

ונעשה בתוך אספות הכתה, ועד היום כמעט עוד לא עלתה לתירים לגלות את כל סודות העם הדרוזי הקטן, שהוא בלי ספק חזיון בודד בעולם האשלם. הדרוזים בעצמם מבארים את שמירת דתם בסוד בדברים האלה: „צריך להסתיר את האבן היקרה מאדם שאינו יודע את ערכה“.

הדרוזים והמרונים הם תושבי הלבנון היותר ידועים והמקבים. עד סוף המאה השש עשרה חיו הדרוזים כבני חורים על הריהם הבטוחים, ולרב בעמק ואדיראל-תים, בין החרמון ומול-הלבנון, וכפעם בפעם היו מתנפלים על תושבי נפות הלבנון לשלל שלל ולבזו בו. בראשית המאה הי"ז התאחדו הדרוזים תחת דגל האמיר פחר-אלדין ולכדו את כל חבל הארץ מעכו עד דמשק והכרמל עד תלֶב, ואז נאנסו התרכים להכניע את גאון הדרוזים, ולשפך את ממשלתם גם על המרונים. אך המהומות והמריבות בין הדרוזים והמרונים לא חדלו והמשטמה ביניהם הלכה הלך והתגבר עד ימי הרציחות בשנת 1860. אז נמלטו הדרוזים המונים המונים לחורן מפחד הענש, ושם חיים הם כמעט חיי חפש ואינם תלויים בדעת הממשלה התרכית.

היהודים היהודים. מספרים מדיקים על הישוב העברי בסוריה חסרים לגמרה. משערים, שמספר היהודים בא"י נתרבה במשך שלשים שנה האחרונות עד כדי שמונים ארף איש, מלבד כתשעת אלפים עובדי האדמה שהתנהלו בשלשים המושבות שביהודה והגליל. ומספר היהודים הסורים נערך לחמשים אלף איש. יהודי סוריה מתרכזים בדמשק, בחלב ובבירות. הישובים העברים בדמשק ובחלב קימים עוד מזמן קדום, והישוב בבירות יותר חדש הוא. בערי השדה קטן ורל מאד הישוב העברי. הישובים העברים בחבל הלבנון נחרבו ובטלו בימי המהומות בשנות הארבעים והששים.

רב היהודים הסורים יושבים בארץ עוד מזמן קדום והם נקראים בשם „ערבים“ או „מזרחים“. היהודים האלה דומים הרבה במנהגיהם ובסדרי חייהם לשכניהם הערבים, משגם ע"ד היהדות צר וקדוש מאד, שפתם המדברת היא הערבית והשפה העברית כמעט מזוהה להם.

מספר „הספרדים“ האמתים מצער מאד בסוריה. הספרדים באו לארץ בזמן יותר מאחר ונבדלים הם מאחיהם המזרחים. הם לא הגיעו לידי התבוללות מרבה כל-כך בתוך הסניבה הערבית; משגיהם ע"ד היהדות יותר רחבים וצרופים. שפתם המדברת—אישפנלית, אך השפה הערבית מובנה וידועה להם פחות או יותר. יהודים אשכנזים ישנם בסוריה רק בבירות, רבם באו מהגליל וביחוד מצפת. בבירות יש גם כשלשים משפחות מגולי רוסיה.

עוד לפני עשרות שנים תפסו היהודים הסורים מקום חשוב מאד בכל ענפי המסחר והמלאכה, אך בשנים האחרונות הורע מצבם החמרי והעניות הולכת ומתגברת ביניהם. החזיון המעציב הזה מרגש ונכר ביחוד בדמשק ובחלב. בין יהודי דמשק ישנם אלפי משפחות עניות, המכרחות לשלח את ילדיהן הקטנים מבני שש—ושבע לבתי מלאכה שונים בשכר פרוטות אחדות ליום. העניות הנוראה מעבירה הרבה אבות על דעתם ומביאתם לידי פריצות המדות... בחלב רב ועצום מאד מספר העניים בין היהודים. רב המלאכות שיכולות לפרנס את בעליהן בכבוד הן בידי הנוצרים ההולכים וכובשים בידיהם את כל ענפי המסחר והמלאכות החשובות.

וכן הוא גם מצבם החמרי של היהודים בעירות הקטנות. גם במצבם הרוחני והצבורי אין יהודי סוריה מצינים. מכל קניני הלאום נשארה להם רק הדת המקשרת אותם עם כל האמה, אך הבנתם הדתית אינה עמקה ובמשך הרבה דורות לא הקימו מקרבם אנשי־שם ויודעי־תורה. ככל שאר יהודי המזרח מעריצים היהודים הסורים את ספר הזהר ומאמינים בכל מיני אמונות טפלות, בכשוף, ברוחות ושרים, בקמיעות ובהשבעות.

יהודי סוריה מתיחסים בשוויון נפש לכל דבר ורעיון היוצא מגבול העינים החמרים וכל רעיון לאמי זר להם. מלבד אי־אלו חברות של בקור־חולים וצדקה לעניים אין אצלם זכר למיני החברות, שבהן מתרכזים החיים הצבוריים של היהודים בכל שאר הארצות (כגון חברות לומדי ש"ס, משניות, סומכי נופלים וכו'). גם בתי הכנסיות אינם ממלאים אצלם תפקיד מרכזים צבוריים.

גם מצב החנוך פרוע מאד. רב הילדים מתחנכים בחדרים ו"תלמוד־תורה" המסורים בידי "חכמים" נבערים מתורה והשכלה המקנים את תורתם—את הקריאה העברית וקריאת הטעמים—במקד הובלים. ובתי־הספר של חברת כי"ח (בדמשק, חלב, בירות, צידון, צפת, טבריה, חיפה, יפו, ירושלים) מרביצים השכלה ריקה ושטחית בצרפתית ומרחיקים את חניכיהם מכל הקנינים הלאמיים. התלמידים הגומרים את בתי־הספר האלה שואפים לאסף כסף ולעזוב את הארץ.

גדולה ועצומה היתה השפעת התנועה הציונית על הטבת החנוך ותחית השפה העברית ברב בתי־הספר הקימים בערים ובמושבות. בשנים האחרונות החלה חברת "העזרה" הברלוינית לפתח גני ילדים ובתי־ספר נמוכים ובינונים בסוריה. אין ספק, שהחברה הזאת, המתחשבת עם הדרישות הלאומיות בארץ־ישראל תועיל הרבה לעיני החנוך ומוסדותיה ולישוב העברי בסוריה.

ה ת ר כ י ם מעטים מאד בסוריה ורבה פקירי הממשלה. בצפון הארץ תופס הגזע התרכי חלק נפר בישוב. שבטים נודדים אחרים, הנקראים ת ר כ מ נ י ם והרבה קורדים יושבים בסוריה במקומות שונים, בצפון נמצאים גם ע ת מ נ ל י ם, צאצאי החתים, המדברים תרכית. בעבר לירדן מזרחה, בג'ולן נמצאים גם צ'רקסים שבאו מבלגריה אחרי ש' 1878. בוילית חלב ישנם גם כשמונה אלפים יזידים. מלבד אלה מפורים בארץ גם מ'ג'רבים מאלג'יר, מצריים, נביים, כושים, פרסים והודיים וגם צוענים. הפרנקים—אירפאיים—מעטים אך השפעתם רבה מאד.

פרק ה'

החלוקה המדינית של סוריה.

סוריה ופלשתינה נחלקות לשלש וילות: חלב (ארם צובה), סוריה ובירות ולשלשה סנג'קים: זור, לבנון וירושלם.

(א) וילית חלב (אָלפּוֹ).

שטח הגליל הזה עולה ל' 86.600 קילומטר מרבע ומספר תושביו — 996.000 נפש, לאמור י"א נפש לכל ק"מ. כל הויליה היא ארץ הרים ומישורים, המשתרעת בקצה צפון סוריה. גבולותיה הם: הרי הטוירוס בצפון, וילית סוריה בנגב, הפרת—במזרח והים התיכון במערב. חלק הויליה, סנג'ק מ'רעש, אשר בפאת צפונית-מערבית, שייך לפי מצבו הגיאוגרפי לאסיה הקטנה: הנחלים העוברים בו נופלים אל נהר ג'יהון והרי הפלך מחברים בטוירוס. על חוף מפרץ אלכסנדרתה מתנשא האלמא-דג הוא האמנוס ההולך ונמשך ער האורננטוס. מההר הזה מתבלט הקף ראס אל חניור. הפרת עובר במישורי המזרח, המסתעפים ממשור ארס-נהרים, ובלוע את נחל ק'ליק. כל חבל הארץ אשר במרכז הויליה מתרוה מנחלים ופלגים, שאין להם תוצאות הימה. נהר הק'ניק, המשקה את חלב הולך ואובד בכצאות. מימי האָפּרין מתאדים ביאור אָמוק ורק חלק קטן מהם משתפך אל האורנטוס.

בוילית חלב נמצאים הרבה אוצרות מלח, אך רק אחד מהם, יאור ג'פול, נעבד והממשלה מוציאה מבצותיו ששה-שבעה מיליון קילו מלח מדי שנה בשנה. עשירה הויליה גם במעינות מינרליים וידועים הם המעינות אשר בעמק אָמוק, בג'סר אָשעור (על האורנטוס), בכינ'ק ואַלביסטן. ישנם בהרי הויליה גם מחצבי

סוריה

1
 3600000

- גבולות ויז'ה
- " סג'ה
- ממלת-ברזל

5 יר א. חיזנשטי

קרום. אוצרות הפחם, העופרת, החמר (כפר האדמה), האנטימון ובורקית עוד לא נחקרו היטב. כמעט כל ההרים אשר בויליה מכסים חורשות גדולות וקטנות. שטח עבודת-האדמה עתיקה היא כמו בכל שאר חלקי סוריה, אך האדמה הפוריה נותנת את יבולה בשפע רב; חטה, שעורה ושבלת-שועל וארז (במקומות הסמוכים לבצאות); והשמשם, צמר-הגפן, הטבק והזית רבים מאד בכפרים אשר במסבי עין-טב, והבטנים—במסבי חלב וארפה. בעמק אָמוק מאספים כשני מיליונים קילו שרשי שיש מדי שנה בשנה. הצאן רב מאד בויליה ומונים בה כמיליון וחצי כבשים וכמיליון עזים. השור והפרה משמשים לעבודה ולמשא ומתחרים עם הגמל.

לפנים פרוחה התעשייה בחלב, אנטיוכיה, פילים, עין-טב מרעש וארפה, אך מן העת, שהמסחר הארפאי עם פרס ובגדר חדל לעבר דרך נמל אלכסנדרתה והחל לעבר דרך תעלת סואץ, הולכת התעשייה הלוך ופחות ומחירי הסחורות ירדו פלאים. בחלב ובשאר הערים הגדולות עוסקים הרבה ברקמת זהב וכסף, באריגת „בד דמשק“, משי, מלמלה (מוסקלין) ושטיחים, בחלשת כלי נשק, רהיטים וכלי מתכת יפים. בעין-טב ומרעש עוסקים עפ"ר בעבוד עורות מאדמים; חלב מפרסמת בקליעת חבלים ואנטיוכיה—במעשה הסבון.

בכל הויליה אין דרכים מתקנים וכבושים מלבד הדרנים המחברים את חלב ואנטיוכיה עם אלכסנדרתה. מסלת הברזל העוברת מרמשק לחלב עומדת להבנות עד בירג'יק. את רב הסחורות מוכיכים על דבשת גמלים. כמעט כל המסחר עובר דרך נמל אלכסנדרתה ודרך הנמל הקטן סְוִדְיָה אשר על תוצאות האורנטס. הסחורות הכי-נכבדות המשתלחות חו"ל הן; חטה ושעורה, שרשי-שוש, צמר, עצי בנין ופירות שונים. והסחורות הנכנסות לויליה הן עפ"ר: אריגי בד ומשי, נפט, מתכות וכלי מתכת שונים.

וילית חלב נחלקת לשלשה סנג'קים: חלב, מרעש וארפה.
הערים הראשיות בויליה הן:

חלב (אַלֶפּוֹ) הלא היא לפי המסורת ארם-צובה העתיקה. חלב היא עיר הגליל והרביעית לפי גדלה בכל ערי תרכיה האסית. העיר עומדת על אס כר דרכי המסחר אשר בין הים התיכון ובין הארצות שמעבר לנהר פרת. מצבה זה הכשירה להיות שוק גדול ורב-ערך למסחר הארחות בימי קדם ובימי הבינים. וגם בזמן הזה נחשבת חלב למרכז חשוב מאד למסחר ורתעשייה.

בשנת 1908 הוציאו מחלב: דגן, צמר, המאת-צאן, שמן-זית עורות-צאן, אריגים שונים, פרות מיבשים, עפצים, שרשי שוש—במחיר עשרים מיליון פרנק; והובאו אליה: צמר גפן, אריגי-צמר ומשי, מיני מכלת ומשקאות שונים—במחיר

58¹/₂ מיליון פרנק. ועתיד מזהיר עוד צפון לחלב כשתהיה מחברת אל מסלת-הברזל הבגדדית.

העיר בנויה על גבול המדבר בתוך עמק, ותלים וגבעות פורים מסביב לה; צפונה מערבה לה עובר נחל קניק ומזרחה ודרומה-מזרחה—אגמי המלח של ג'פול. במרכז העיר, על תל גבוה, עומדת מצודה עתיקה מאד ובמערב העיר ובדרומה נמצאים שרידי החומה העתיקה. בתי-העיר גדולים ויפים, רחובותיה ושוקיה מרצפים ונקיים. אקלים העיר נח ונעים בקיץ וקר בחרף. השלג הוא הזון לא יקר בחלב ובסביבותיה.

בחלב מצויה מחלת-העור הידועה בשם, "שחין-חלב" (בערבית: חב'חלב או חב'אֶסְנָה, בצרפתית: Bouton d'Alep ובגרמנית: Alepobeule). השחין הזה פורח בעור האדם (וגם בעור החתול והכלב) ומשאיר בו בהרות לבננות עמקות. סבת המחלה אינה ידועה וגם תרופה עדין לא נמצאה לה. המחלה הזאת מצויה גם בערב, בפרס ובמצרים.

מספר התושבים בחלב מגיע בערך ממאתים עד מאתים וחמשים אלף נפש, מהם—כשני שלישים משלימים, כחמשה עשר אלף יהודים והנשארים—נוצרים בני כתות שונות.

לב יהודי חלב הם מקהל המסתערים. ברבע היהודים יש בית-כנסת עתיק מאד, שנוסד לפי המסורת לפני אלפים שנה ויותר (בשנת קמ"א למנין שטרות בערך 171 ש' לספה"ג) בכתל הצפוני של ביהכ"ג הרבה כוכין, אשר לפי האגדה היו היהודים מקברים בהם את מתייהם בעת מצור.

מן הראוי להעיר, שחלב היא הגבול בין השפה הערבית והתרכית. אמנם בחלב עוד שלטת השפה הערבית, אך בכל הכפרים והעירות הסמוכים לחלב כבר מושלת השפה התרכית.

הנמל של חלב היא אלכסנדרתה, (אסכנדרונה) עירה קטנה ועתיקה, שנוסדה ע"י הכנענים ונודעה ליונים בשם מיריאנדרוס ואלכסנדר הגדול קרא אותה בשמו. מספר יושביה כשנים עשר אלף נפש ומהם כאלף יהודים.

אך לב, מספר יושביה כ"ג אלף נפש, רבם עוסקים במעשה שמן זית וסבון ובטווית צמר-גפן.

אנטיוכיה או אנטקיה עומדת במישור פורה על החוף השמאלי של האורנטס (אל-עצי), מספר תושביה כ-28 אלף נפש ומהם כאלף יהודים. העיר העתיקה הזאת, שנוסדה ע"י סריקוס ניקטור לזכר אנטיוכוס אביו, נחרבה פעמים

אחדות מרעידות הארץ (ביחוד בשנות 1822 ו 1830) ומהמלחמות התכופות. עוד בימי מסעי הצלב הגיע מספר יושביה למאת אלף נפש. בדרך מאלכסנדריה לחלב, רחוקה כשני קילומטרים משערי סוריה *) או גי בילאן, עומדת בילאן, עיר מחוז בנויה על צלע הר ומלאה גנים וכרמים. מספר יושביה — כ 7500 איש. בחדשי הקיץ באים אליה עשירי אלכסנדריה, חלב ואנטיוכיה לנוח ולהתענג על אקלימה המבריא. רב התושבים עוסקים באריגת המשי.

ביליס, מספר יושביה כעשרים אלף איש, יש בה גם קהלת יהודים קטנה. בין ערי המדינה היפות נחשבת עין-טב, המקפת קלה כרמי גפן וחורשות זית. מספר יושביה כארבעים ושלושה אלף איש. רב בעלי המלאכה והסוחרים הם נוצרים. מספר היהודים—כאלף וחמש מאות איש, כולם עניים; רבא, עירה קטנה (בה כאלפים נפש) עומדת על החוף השמאלי של הפרת ער תוצאות הבליק. כל העירה היא ערבוביה שר בתי חמר ולבנה ואהלי בידויים. ישובה חציו קבוע וחציו—נעודג; ארפה היא לפי מסורת היהודים והערבים אור כשדים העתיקה (וגם ארפה ה בימי מסעי הצלב), עיר הפלך, עומדת על גבעה בתוך גנים יפים, צפונה לחורן ומזרחה לפרת. בתוך העיר עובר נחל עזו הוא נחל קרקזיון המתפרץ ויוצא בועף מנמרודג. בעיר ובסביבותיה נמצאות חרבות מימי הרומאים ומימי מסעי הצלב. מספר התושבים בארפה כארבעים וחמשה אלף איש, רבם משלימים וכרבע הישוב—ארמנים וסורים נוצרים. מספר היהודים עולה בערך לאלף איש, רבם רוכלים עניים החוזרים בכפרים למכר כל מיני אריג ובשם. מסביב לעיר על פני ההרים חונים שבטי קרדים בבתי חמר.

לרגלי גבעת טפידג, שעליה בנויים בתי העיר, מפכים שני מעינות זכים המשתפכים אל שתי-ברכות המלאות דגי שבוטא גדולים וקטנים. הדגים האלה קרושים הם למשלימים ואסור לגעת בהם. הדגים כבר הסכינו לבני האדם הבאים להאכיל את „הקדושים“ פרורי לחם. האגדה הערבית מספרת, כי בשעה שהשליך נמרוד את אברהם לתוך כבשן האש נדונה לשרפה גם בת נמרוד שהלכה אחרי תורת אברהם. כיון שהשליכו את שניהם לתוך הכבשן שאצל הגבעה ונגעה שלהבת האש בגופם, מיד נבראו שני המעינות שהשקיעו את האש. — לרגלי הגבעה עומד מסגד ובו מערה, שמעין זך נוול מתוכה. במערה זו תלויה עריסה

(*) „שערי סוריה“ או גי בולאן (Portae Syriae) היא הדרך העתיקה שבה היו עוברות אורחות המסחר מארץ החוף ומאסיה הקטנה לאנטיוכיה ולעמק פרת העליון. בולאן מפורסם גם ע"י מעבר חיל אלכסנדר מוקדן למלחמה עם דרוש הראשון.

מְטַלְטֶלֶת מִכֶּסֶה שְׂמִיכַת־מְשֵׁי יְרוּק, לְפִי הַמְסַרְת הָעֵרְבִית, הִיָּה הֵילֵד אַבְרָהָם מִטַּל
 בְּעֵרִיסָה זֹה, וְשֵׁם הַחֲבִיאָתוֹ אִמּוֹ מַעֲיִנִי נִמְרָד, שֶׁגִּזְרָה לְהַעֲבִיר מִן הָעוֹלָם אֶת כָּל
 הַיְלֻדִים בְּעִיר חָרָן הָעֵתִידִים, לְפִי דְבַרֵי מַכְשָׁפָיו, לְהוֹרִידוֹ מִכֶּסֶה מַלְכוּתוֹ.
 הָעִיר בְּיַרְגְ' יִק עוֹמֶדֶת עַל הַחֹף הַשְּׂמָאֲלִי שֶׁל הַפֶּרֶת; מִסְפַּר תּוֹשְׁבֵיהָ—
 כַּעֲשָׂרֵת אֲלָפִים אִישׁ הָעוֹסְקִים עִפְ"ר בְּמַעֲשֵׂה שֶׁמֶן זֵית וְשִׁמְשָׁם, בְּאֵרִיגַת צ"ג
 וּבִמְסַחַר הַצֶּאֱן וּבְמַעֲשֵׂה אָפִיוֹם.—מֶרְעֵשׁ, מִפְּרַסְמַת בְּשַׁפְעֵי מִימֵיהָ וּבִאֵוִירָה הַטּוֹב
 וְהַמְבְּרִיא, אַעֲפ"י שְׁדוּמָה הִיא בְּרַחֲבוּתֶיהָ וְשׁוֹקִיָה הַמְרַפְּשִׁים וּבְכַלְבֵּיהָ הָרַבִּים כָּל
 יֵתֵר עֵרֵי הַקְּדָם. בַּחֲלוֹנוֹת הַבָּתִּים אֵין שִׁמְשׁוֹת וְרַב הַתּוֹשְׁבִים אֵינָם מִבְּעִירִים אִשׁ
 וְאֵינָם מְדַלְּקִים נְרוֹת. מֵאֲכַלֶּם הוּא עִפְ"ר רִיפּוֹת חֲטִים בְּלוּלוֹת וּמְרַכְכוֹת בַּחֲלָב
 חֲמוּץ וּבִמְעַט בֶּשֶׂר מְיֻבֵּשׁ וּמְלוּחַ. כָּל הַבְּלִיל הַזֶּה מְתַבֵּל גַּם בִּיַּיִן־שֶׁרָף חֲרִיף.
 לְמֵרוֹת מִיָּנִי הַמֵּאֲכָלִים הָאֵלֶּה מְצִינִים הֵם יוֹשְׁבֵי הָעִיר בְּבִרְיָאוּתָם וְכַחֶם הָרַעֲנָן.
 מִסְפַּר הַתּוֹשְׁבִים כַּחֲמִשִּׁים וּשְׁנַיִם אֲלָף. מִסְפַּר הַיְהוּדִים בְּמַרְעֵשׁ אֵינוֹ יָדוּעַ. רַב
 הַתּוֹשְׁבִים עוֹסְקִים בְּעַבּוֹד עוֹרוֹת מְאֹדָּמִים, בְּמַעֲשֵׂה אָכָפִים, בְּאֵרִיגַת צֶמֶר כְּבִשִּׁים
 וְגוֹת עִזִּים.—קְּבָאָן, עִיר־מַחֲזוֹ קַמְנָה שֶׁמְסַפֵּר יוֹשְׁבֵיהָ מְגִיעַ בְּעֶרְךְ לְאֲלָף וַחֲמֵשׁ מֵאוֹת
 נַפְשׁ; מִפְּרַסְמַת בְּשִׁטְחֶיהָ (שִׁטְחֵיהָ כְּכֶאֱזָן). לְפָנִים הִיָּתָה בִּירַת, אֲרַמְנִיָה הַקְּטַנָּה.
 יֵיָתוּן, עִיר מַחֲזוֹ, מִסְפַּר תּוֹשְׁבֵיהָ כַּחֲמֵשֶׁת אֲלָפִים אִישׁ, רַבִּים אֲרַמְנִים; יָדוּעָה
 בְּעִירוֹתֶיהָ אִשְׁרֵי בְּמִסְבִּיָּה; אֶל־בְּקֶטֶן עוֹמֶדֶת עַל נַחַל גִּיָּהוּן, בְּסִבִּיבָה יִפָּה וּמְקַסְמַת;
 מִסְפַּר תּוֹשְׁבֵיהָ כְּשִׁבְעַת אֲלָפִים אִישׁ.

סַנְגִּיק זֹרֵר הוּא חֶלֶק וְיֵלִית חֲלָב, אֶךְ מְטַעֲמִים מִשְׁטַרְיִים פְּנִימִים
פֶּלֶךְ זֹרֵר נִבְדַּל לְפֶלֶךְ מִיַּחַד שֶׁהַפְּחָה שֶׁלּוֹ תְלוּי בֶּאֱפָן יִשְׂר בְּדַעַת הַזֹּוֹרֵר
 לְעֵינֵי הַפְּנִים. שֶׁטַח הַפֶּלֶךְ עוֹלָה לְשִׁבְעִים וְשֵׁשׁ אֲלָף קִידוּמְטֵר מְרַבַּע וּמִסְפַּר
 יוֹשְׁבָיו—כִּמְאֹת אֲלָף נַפְשׁ, לְאֹמֵר נַפְשׁ אַחַת לְכָל ק"מ.—כָּל חֶבֶל הָאָרֶץ הַזֶּה סָגוּר
 בֵּין אֲרַם־נְהָרִים וּבֵין סוּרִיָּה, בֵּין הַוֵּיִלּוֹת דְּמִשְׁק־וְחֲלָב וּבֵין הַוֵּיִלּוֹת בְּגֵדָד וּמוֹצֵל,
 וְהַנְהַר פֶּרֶת מַחֲלֵק אוֹתוֹ לְשְׁנֵי חֲלָקִים לֹא שׁוּיִם. טַבַּע הַחֲלֵק הַגְּדוֹל הוּא כְּטַבַּע
 אָרֶץ סוּרִיָּה. לְאָרֶךְ פֶּרֶת עוֹד צוֹמַחֹת חוֹרְשׁוֹת מִסְפַּר וּבְהֵן מְצִאוּ לָהֶם מִפְּלַט
 חֵיּוֹת וְעוֹפּוֹת בַּר כְּמוֹ: חֲזִירֵי הָעִיר, תְּנִים, צִבּוּעִים, זֹאבִים, שׁוּעֵלִים וּשְׁקָנָאִים.
 גַּם הַבֶּקֶר וְהַצֶּאֱן, הַחֲמוֹר וְהַגְּמֵל רַבִּים בְּפֶלֶךְ הַזֶּה בְּעֶרְךְ לְמִסְפַּר הַתּוֹשְׁבִים.
 תְּבוּאוֹת הַשְּׂדֵה (הַחֲטָה, הַשְּׁעוּרָה וְהַקִּיָּם) מִסְפִּיקוֹת רַק אֶת צִרְכֵי הַיֹּשֵׁב וְרַק אֶת
 הַשְּׂמֵשׁ זוֹרְעִים לְמַסְחָר. בַּהֲמַת הַמַּסַּע וְהַמְשָׂא הוּא רַק הַגְּמֵל.

כָּל הַפֶּלֶךְ נַחֲלֵק לְאַרְבַּע קְצוֹת (מַחֲזוּיִם).—הַקְּצָה הָרֵאשִׁית הִיא זֹרֵר וְבָהּ
 עִיר מוֹשֵׁב הַפְּחָה דְּיֶרֶ־אֶל־זֹרֵר, מִסְפַּר תּוֹשְׁבֵיהָ כַּעֲשָׂרִים אֲלָף אִישׁ. הָעִיר
 עוֹמֶדֶת עַל הַחֹף הַיָּמִנִי שֶׁל פֶּרֶת בְּמִרְכּוֹ הַפֶּלֶךְ בֵּין אֲרַם נְהָרִים וּבֵין סוּרִיָּה;

בתיה—אבן ורחובותיה ישרים ומרצפים. עוד לפני ארבעים שנה היה המקום הזה עיר-ערבית חפשית, ממלכה בתוך ממלכה" בין סוריה וארם נהרים, בעמל רבו ואחרי מלחמות קשות וארכות עלה ביד הממשלה התרכית לכבש את העיר ולהכניע את יושביה. לפי מצבה נשקף עתיד מזהיר למסחרה ההולך ומתפתח משנה לשנה ועולה כבר עד כדי שמונת מיליונים פרנק לשנה. העיר מוציאה דרך חלב ודמשק אל נמלי סוריה כבשים, חמאה, צמר ושמשם.

למחוז זור נחשבת המודיריה של תדמור עם העיר תדמור (מספר יושביה—ג' אלפים נפש).

תדמור היא פלמירה המפרסמת בחרבותיה הנפלאות. העיר נבנתה על ידי שלמה והוא הושיב בה עבדיו מבני הנכר. תדמור נחרבה ע"י נבוכדנצר ושבה והוקמה מהרה מהריסותיה. בימי הסילייקים נקרא שמה פלמירה, תרגום מדיק של המכה תדמור (עיר התמרים). בימי אדרינוס, בעת שיצאה משפחת אדנות לבמת ההיסטוריה, נחשבה תדמור למדינה רומאית, חפשית במדה ידועה. אדנות השני, הידוע בדבריו ימי ישראל (בחרבן נהרדעא) בשם פפא בר נצר, ואשתו צנוביה יפו ויפארו את עיר בירתם בגנים ופרדסים, בכנינים-ענקיים נהדרים, בבתי חמדה והיכלי ענג, בשערי-הוד ומקדשי אלילים, שחרבותיהם מפליאות עין רואן גם היום. אחרי מות אדנות נסתה צנוביה לפרק על רומא מעל ארצה ויבואו חילות ארלינים ויכבשו את תדמור (בשנת 272 לסה"נ). המלכה הלכה בשבי לרומא והעיר היתה למשסה (בשנת 273). כמאה הששית, בימי יוסטיניאן קיסר ביצנץ שבה העיר לתחיה והוקפה חומה ששרידיה נכרים היום בצפון העיר ובדרומה. אך מן העת שגדודי תימור לינק החריבו את העיר ויהרסוה עד היסוד נשכחה תדמור מן הארץ. רק בשנת 1691 עלו חרבות תדמור מתהום הנשיה ע"י סוחרים אנגלים שעברו אז בארץ, אך לפרסום גדול זכו החרבות רק משנת 1718, אחרי שפרסם התיר המלמד נלגי את תאוריה. מאז החלו תירים שונים לבקר את תדמור. חרבות תדמור עתיקות מאד ויש מהן שמוצאן עוד מימי נבוכדנצר. בין שרידי הבנינים המפליאים ביפים נחשבות חרבות היכל השמש. מתחלה היתה תדמור קנייה חשובה לארחות המסחר שהיו הולכות מפרס, הרו וארם נהרים דרך מדבר סוריה אל הים התיכון ודרך סלע-ערב אל מצרים, ואח"כ, אחרי מפלת צנוביה, ירד כבוד תדמור וארחות המסחר נטו צפונה דרך חלב ואנטיוכיה.

הקצה השניה היא עשרה. עיר מחוזה היא מ'אדון העומדת על נהר פרת, מספר יושביה — 17.000 נפש. הקצה השלישית — ראס-אל-מ'אין

1500 נפש) העומדת ג"כ על נהר פרת, והקצ'ה הרביעית היא בו-קמאל (בה אלף נפש) עומדת על שני עברי נהר פרת.

בפלך זור נמצאות מלבד חרבות תדמור עוד חרבות עתיקות מאד. כך, למשל, משתרעות על פני הכפר בְּסִינְה, לארך חוף פרת, חרבות סְרְסִיסִיִּים העתיקה שלשים בארך וארבעה קילומטרים ברחב. בפלך זור נמצאים הרבה מעינות חמים גפריתיים שיוצרים נחל לא קטן היוצא להבִּלַע בתוך חולות המדבר.

(ב) וילית סוריה.

שטחה עולה 95.900 ק"מ ומספר יושביה — ל720.000 איש, לאמר, 8 נפשות לכל ק"מ. בצפון היא גובלת את וילית חלב, במערב—את הרי נְצִירִיה והלבנון ואת הירדן וים המלח, ובמזרח את הסנג'ק זור אשר על פני מדבר סוריה. הויליה מכילה את הרי הלבנה החורנים, שלשלת מול-הלבנון ובקעת ארם. נהר הברדה עובר בה ומרוה את עמק־דמשק ונבלע באגמי הבצות, האקלים בויליה מלא חליפות ושנויים נמרצים אך בכלל הוא טוב ומבריא. ביערים המעטים הצומחים בגליל הזה נמצאים האלון והצפצפה. בחורן ישנם אוצרות פחם, אשר עוד לא נגעה בהם יד האדם. מכרות המלח נמצאים ונעבדים במחוז תדמור ובג'רוד (צפונה־מזרחה לדמשק). ובחורן, בעמק הירמוק ובהרי מואב נמצאים מעינות פושרים ומינרליים. בקעת ארם, עמק דמשק ומישור חורן דשנים ופורים עד מאד.

בוילית סוריה זורעים שתי שנים רצופות חטה, שעורה, שפון ודורה, פול וחמצה, שמשב, צ"ג וטבק ודשאים למספוא, ובשנה השלישית מבירים את האדמה. השדות מביאים חמשה עשר שערים, ואחרי נכיון כל המסים וההוצאות נשארים לאכר עפ"ר תשעה שערים. מישור חורן ידוע בחטתו הקשה הנשלחת לכל חלקי סוריה וגם חו"ל דרך מפרץ עכו. משבחים יינות חֲטֻרָה וקֶסְרָה אשר במול-הלבנון.

יושבי הויליה עוסקים בגדול הבקר (1.600.000 שור ותאוו) והצאן (1.750.000 כבש ועז). גדול הסוס והגמל רב בכל הויליה. — בפלך דמשק רב מאד גדול תולעי המשי.

עוד מימי קדם קנו להם הערים הגדולות—דמשק, חמה (היא חמת) וחמץ שם טוב בתעשיותיהן השונות, ועוד היום נמצאים גם בכפרים הקטנים הסמוכים לשלש הערים האלה אומנים חרוצים ונבונים מאד. בעת האחרונה עוברת על התעשייה הסורית תקופה קשה מאד; המסים מעיקים עליה עד מאד וקשה לה

לעמד בפני ההתחרות הגדולה עם תוצאות התעשייה האירפאית, ההולכת וכובשת את שוקי הארץ.

בכל הויליה הסורית רבים ענפי העבודה האלה: מלאכת הטוויה והאריגה בצמר־גפן ובמשי, שזירת חוטי זהב וכסף לקשוט הבגדים, עשית רהיטים וצעצועים יקרים ומהדרים משבצים בדר, רקימת שטיחים, עבוד עורות־עזים מאדמים, מעשי כלי עשת ונשק. גם כלי־החרס הלבן הנעשים בדמשק ובלבנון יפים מאד. ודמשק מפרסמת גם בשמן הורד היקר היוצא ממנה לכל ארצות הקדם ומדינות אירפה.

הויליה הסורית נחלקת לארבעה סג'קים: שאם (היא דמשק), חמה, חורן וכרן (היא קיר מואב).

בירת סוריה היא דמשק, המהללה כפי כל בני הקדם ונחשבת אצלם ל"גן־העדן התחתון", ל"מרגלית המזרח", ל"ענק היפי" ול"שער הכעבה".

בין שלחות מול הלבנון אשר בצפון ובצפונות־מערבית ובין סעיפי הרי־חורן אשר מנגב שוכנת דמשק בקעת אל־עוטה (כותא) הדשנה והפוריה, שמשתרעת מהלך שתי שעות הנגבה ומהלך שרש שעות קרמה וצפונה לעיר. ומרהיבה בקעת דמשק את עין רואיה בשדות בר, יערי זית, רמון, אגוז אפרסק, שזוף ותאנה, בכרמי גפניה המטפסות בשריגיהן הענקים מעץ לעץ; ועצי ההדס ופרחי הורד כוללים את הדר אל־עוטה. ולא חנם ענד הדמיון הערבי את המקום הנפלא הזה באגדה המספרת, כי בראות מחמד מראש מול הלבנון את בקעת דמשק התרגש ויקרא: לא רק גן־עדן אחד נתן למאמינים! בגן העדן (התחתון) הזה איני רוצה ובוחר בגן־העדן העליון! ויפן וילך לו והגליו לא דרכו על אדמת דמשק.

נהר ברדה הוא אמנה יוצא ממול־הלבנון ומשקה ומפרה בשבע זרועותיו את "גן אלהים" זה ושפעת מימיו נמשכת דרך תעלות וצנורות אל תוך העיר וממלאה כשמונה מאות וחמשים בארות־מזנקות אשר ברחובות דמשק וגם בורות אין מספר החצובים בחצרות הבתים. משלש החומות הצנורות העתיקות שהקיפו את העיר לא נותרו בימינו כי אם אבנים מנפצות, ועל יסודותיהן בנויה חומה חדשה בתבנית מרבע אך היא אינה בצורה ומלאה פרצים. הקף החומה החדשה כמהלך שתי שעות ובה שמונה עשר שערים. כל העיר נחלקת לשלשה רבעים: רבע המשלימים, רבע היהודים ורבע הנוצרים. הרחוב הראשי הוא הרחוב הישר (ג'רב אל מסתקים) העובר כמעט את כל העיר ממערב למזרח בארך חמשה קילומטרים; בו יושבים רב עשירי העיר.

מראה העיר פנימה אינו מציין ביפיו. רב הרחובות צרים ומרפשים ורק הרחובות הקרובים לבתי העשירים רחבים, מרצפים ונקיים. רב הבתים בנויים עץ או לבנה, נמוכים וחסרי הלונות הם; בבתים כאלה יושבים גם עשירים ופנימה מפארים ומקשטים הם בפתוחי אבן, בכלי זהב וכסף, ביריעות מרקמות ובכל סגלות הקדם. הצרות הבתים מרצפות באבני שיש ונטועות עצי למון, תפוחי־זהב, רמון ותאנה ופרח־חן, ובין הנטיעות חצובות בארות מים.

בדמשק רבות מאד החרבות, אך על ידן רבים גם ההיכלים הנהדרים. תפארת העיר הם: השנקים המקרים, מסגד האומים (נ'מ'עדאל־אומי), שהוא באמת אחד מפלאי האמנות הערבית, המבצר (אל־קלעה) שנבנה במאה הי"ג, הפנדקים (חאן), שבהם מתאספות ארחות המסחר. המפאר בבתים האלה הוא החאן של אֶסֶד־פשא שהוקם באמצע המאה הי"ח בטוב טעם ויפי מציץ. לבנינים הנהדרים שבדמשק נחשבים גם המון המסגדים (כמאתים וחמשים), שרבים מהם היו לפנים בת־תפלה לנוצרים שנבנו בימי ממשלת ביציץ.

מרכז החיים ושאונם הוא ברחובות העיר ובשוקיה ההומים כל היום מבני עמים ולאמים השונים והמזורים בטפוסיהם ובמלבושיהם. מספר תושבי העיר ופרבריה מגיע עד מאתים ועשרים וחמשה אלף איש*, ומהם כעשרים אלף נוצרים וכחמשה עשר אלף יהודים ולהם שמונה בתי כנסיות גדולים.

דמשק היא מרכז מסחרי גדול לסוריה ולערב. המסחר מפתח בה מאד, אעפ"י שירד פלאים מן העת שנפתחה תעלת סואץ. ענפי העבודה וחרשת־המעשה הפורחים עוד כעת בדמשק הם: גדול תולעת המשי, אריגת המשי והשטיחים, עבוד עורות מאדמים, חרשת עץ (רהיטים יקרים), חרשת כלי נחשת ושאר כלי מתכת מהדרים, אומנות האכפות, הסנדלרות והגדלנות, מעשה ממתקים (עפי"ר פרות מסכרים ומטגנים ועוד). בין יהודי דמשק ישנם הרבה חרשי נחשת, נגרים, סוחרים וחנונים וחלפנים.

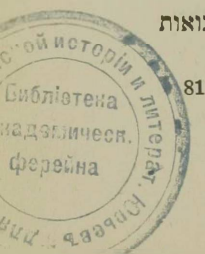
בימי החג, לאמור בזמן העליה למכה נערך בדמשק שוק גדול מאד שאין כמוהו בכל ערי המסחר אשר בארצות הקדם. מדי שנה בשנה מתאספים בדמשק מחמשים עד מאת אלף איש מכל צפון סוריה ללות את "עולי הרגל", וביום החמישי אחרי חג רִמְצָאן (הוא החדש הקדוש למשלימים, שבו קוראים לצום, לתפלה ולשנה ביום ולאכילה, לשתיה ולבקורי כבוד בלילה) חוגגת דמשק את החג. מרכז האורחה הוא ה"מַחְמֵל", אהל משי מרקם זהב פרוש על מוטות כסף. האהל טעון על גמר בעל שתי דבשות ובו שמורות הפרכת החדשה ויתר

(* לפי ברקר—300.000 נפש.)

המתנות היקרות—נדבת השלטן לכעבה הקדושה. בראש האורחה עובר האמיר אל הג', הנשיא המפקד מטעם השלטן על האורחה. בחגיגה משתתפים שר הוויליה, כל גדולי המלוכה ופקידיה, הכהנים וגדודי הצנא. כלם לבושים בגדי שרד ורוכבים ער סוסים אבירים. גדודי בדוים מלוים את האורחה. מחנה עולי הרגל עולה בערך לעשרת אלפים איש ובהם גם המון רוכבים על גמלים, סוסים ופרדות ומאות נזירים.—החזיון הזה נשנה בדמשק גם ביום שוב עולי הרגל מִמְּכָה כעבר ארבעה חדשים, עפ"ר ביום החמשה עשר לחדש קֶפֶר. בעלות האורחה מדמשק היא חונה במזריב, שהיא כעת גם תחנה במסללת-הברזל העוברת מחיפא לדרעא, ימים אחדים, ואז יהיה בעירה הזאת שוק גדול והמונים המונים נוהרים ונלוים אל האורחה. הדרך מדמשק למדינה היא מהלך כ"ז יום ומדינה למכה י"א יום. אין ספק, שמסלת הברזל שנבנתה מדמשק למכה תמעיט את מספר החללים הרבים שנפלו בדרך הארכה והקשה הזאת.

צפונה-מערבה לדמשק מתנשא ג'בל קסיום העתיק והגבוה (כשש מאות מטר מעל פני דמשק). הר זה קרח הוא וכלו בנוי אבנים אדמדמות והמשלמים-הערבים ענדוהו באגדות וסגויות. פה מראים הם את „מערת הדם" אשר בה הרג קין את הבל אחיו, פה הכיר אברהם את בורא העולם ומחמד ירד על ההר הזה מהרקיע התשיעי, ששם קבל את ה„קראן". ומראה נהדר ומקסים מתגלה לעיני העומד על ג'בל קסיום: מצפון וממערב נשקפת שלשלת מול-הלבנון המלבין משלג; מנגב משתרע פרכר דמשק אֶ-סְלִיִ'הֶ שבו יושבים מהגרים קרדים וצ'רקסים ופליטי בולגריה וכרית, ומרחוק נשקפים הרי חורן ובשן מכסים צעיף תכלת; מדרומית-מערבית נגדה הרהשיבה הוא החרמון, ובמזרח הולכת ונעלמת לאט לאט ארץ הגנים ואובדת בתוך מדבר סוריה האדמדם-הצהוב.

הערים החשובות בסנג'ק דמשק הן: דומה, עיר מחוז, מספר יושביה כשמונת אלפים; סמוך לדומה יש כפר אחד גוֹבָר, שבו נמצא בית-תפלה עתיק מאד ובו מערה קדושה ונכבדה מאד להיהודים ולישמעאלים, כי לפי המסורת הסתתר בה אליהו בברחו מפני חמת בן הדד מלך ארם על משחו את חזאל למלך. במערה דולקים תמיד נרות לכבוד הנביא. והאגדה העברית מוסיפה, שבבית התפלה הזה נגזזו ספרי הקדש שהצילו אבותינו מבית-המקדש.—חֶצְבָּה עיר מחוז, שוכנת על נחל הצבני בתוך כרמי גפן זית ותאנה, מספר יושביה כחמשת אלפים; רֶשֶׁה—עיר מחוז לרגלי החרמון מקפה גנים, מספר יושביה—כשלושת אלפים; מַעְלָקָה—חמשת אלפים תושבים; עיר המחוז אֶל-בֶּקְעָה (תחנה במסלת-הברזל בירות-דמשק) — מספר תושביה 3500 ובה רב המסחר בתבואות

השדה, עשירה בגני ירקות השקויים מנחל ברֶדְנִי; אֶזְדֶּנִי, תחנת מסלת הברזל דמשק-חיפא, עיר מחוז ובה כ'6500 נפש מקפה גנים וכרמים ומפרסמה בתפוחיה. בעל-בֶּךְ-עיר מחוז בבקעת הלבנון, מספר יושביה כחמשת אלפים. בימי קדם היתה בעל-בֶּךְ עיר עבודת הבעל וכהני און* (הליפולים) הקימו בה היכל גדול ומפאר לאיל השמש. חרבות ההיכל הזה וכמו כן חרבות היכל יִפְיֵטֶר והיכל קטן וחומות מבצר עתיק נשארו עד היום והן היפות בכל שרידי המצבות והבנינים העתיקים שבסוריה. בין חרבות בעל-בֶּךְ נמצאות שלש אבנים גדולות (טריליתונים), אך כל אבן כעשרים מטר, עביה—כארבעה מטרים ורחבה ארבעה מטרים. בחצר ההיכל הגדול עוד נמצאים נדבכים, שרידי הארמון שבנה תודוס קיסר. באבני החרבות העתיקות בנו אח"כ הערבים מבצר גדול. על יסודות ההיכלים העתיקים בנה אנטוניוס החסיד בתי-תפלה שנחרבו בראשית המאה הי"ג. מורחה לבעל-בֶּךְ על יד ראס-אל עין נמצאות חרבות נהדרות של היכל רומאי ומסגד מְשֻׁלִּימי שהוקם בשנת 1271 ע"י מֶלֶךְ-אֶל-אֶסְד. לפי מסרת המתילים נמצא בבעל-בֶּךְ קבר שת בן אדום.

בבקעה, על חוף האורנטס, עומדות על תלן שתי הערים העתיקות חֶמֶץ וחמה (חמת).

חֶמֶץ היא אָמֶס העתיקה בירת ממלכת סוריה ובה היה היכל בעל אלהי ארם. העיר מקפת גנים נחמדים, אך מראה זועם, כי בתיה בנויים אבני בזלת שחורה. המץ היא עיר מחוז ומספר תושביה — כששים אלף איש, רבם משלימים העוסקים בשויה ואריגה ובמסמר. העיר מְצִינָה באקלימה המבריא, כי הרוח המנשב מים-קדישא מצנן ומנעים בה את חם הקיץ. העיר מחברת עם טרפלי בכביש וגם במסלת-ברזל.

חֶמָה היא חמת (אֶפְסִינָה העתיקה) עומדת על שני עברי האורנטס בדרך החשובה שבה עוברות הארחות מדמשק למכה. גלגלי-אנטולה היותר גדולים בעולם דולים ומעלים יומם ולידה מים מהאורנטס, הנמשכים בצנורות לכד חלקי העיר. המים נוזלים ומפכים בכל העיר ומשקים בשפע רב את הגנים אשר במסבי מעונות הקיץ של הסוחרים העשירים. חֶמָה היא עיר הפלך, ומספר תושביה, מלבד שבטי הברזיים התוקעים אהליהם בה, מגיע עד שמונים אלף נפש, רבם משלימים אורגים וסוחרים. חמה מפרסמת בסריגת הבד, מפות, סדינים וטליות (עבאיות). גם חרשת-העור (פרוות ונעלים) רבה בה. אוריה חם ואינו מבריא.

(* משערים שבעמוס נזכרה העיר הזאת בשם און.

מהלך שעתים נגבה לחמץ—תל-נבי-מינדס. פה נמצאות חרבות קדש, שעל ידה נצח רעמסס השני את החתים. פרשת הנצחון הזה כתובה על קירות קרנך ואפסמבול.

כארבעים קילומטר מדרום חמץ, בעמק האורנטס, נשאר זכרון עיר רבלה העתיקה (רבלִי), שבה נעשו שפטים בשני מלכי יהודה האחרונים, כי שם לקח פרעה נכה את יהואחז בשבי ונבוכדנצר נטל אור עיני צדקיהו, אחרי שראה שני בניו נשחטים לפניו.

שתי העירות סְלִמְיָה (עיר מחוז, י' אלפים נפש) וְחַמְדִּיָה (עיר מחוז, ה' אלפים נפש) העומדות לרגלי ג'בל נְצִירִיָה שיכות לסנג'ק חמה.

בשני הסנג'קים חורן וכרך המשתרעים נגבה לרמשק עד סלע ערב אין ערים גדולות. הישוב מצער הוא ומפזר מאד. הַמְתַצְרִיף החורני יושב בְּנַיִ-אֵיֻב, עירה קטנה הסמוכה לְשִׁיף-סַעַד (כפר קטן ובו מצאו כתבות עתיקות וביניהן גם עבריות). סְנִיךָ, עיר מחוז בחורן, מספר תושביה כחמשת אלפים נפש. בְּקַסְבֵּיָה נמצאות הרבה חרבות יפות. צֶלְכָד היא סלכה העתיקה, עיר מחוז גדולה בכשן; בה הרבה בתים ומגדלים עתיקים הטובים לדירות גם היום; גם מבצר עתיק והרבה שרידים קדומים נמצאים בה. קְגִי־סֶרְהָה (קְנַת העתיקה), עיר מחוז (בה כאלפים נפש), שוכנת בעמק בין שני ראשי ג'בל-חיש. למחוז הזה יחשבו בְּנֵי־סַם היא בעל גדר ותל-אל-קאדי. בסוף ימי הבית השני היתה בניאס עיר גדולה וכעת היא כפר קטן ובה חרבות יפות מתקופת הרומאים הערבים והצלבנים. ותל-אל-קאדי הוא תל שעליו עמדה לִישְׁדֵן ובו מקור אחד משלשת פלגי הירדן; בְּצָר־אֶל-חֶרֶרִי, עיר מחוז, ומספר יושביה כששת אלפים נפש, עומדת על ואדי קְנַת. דְרַעַת היא אדרעי, עיר מחוז, ותחנה במסלת הברזל דמשק-מכה; מספר יושביה כשבעת אלפים נפש. אָם-קֵיס היא גדר העתיקה אשר בקרבת הירמוק; תחנת מסה"ב חיפא-דמשק. בה מעינות גפריתיים חמים והיא מראה בנינים עתיקים מפליאים עם שערים ועמודים מחטבים. בקרבת העיר נמצאות מערות רבות, שבהן יושבים עוד היום עניי הערבים. צפונה לה—חמת על הירמוק היא אֶמְתֻּם הרומאית הנזכרת אצל יוספון, בה שלשה מעינות תרופה; מהמגדל שבנו הרומאים על המעינות האלה נשארו עד היום רק חרבות. בין העיר סלכה ואדרעי נמצאים שרידי בְּצָרָה העתיקה—חרבות עתיקות נפלאות. בחרבות האלה מצאו כתבות עתיקות בינונית, רומית ושפת בני נְבִיזַת. עגלוֹן, עיר מחוז עומדת במורד ג'בל עגלוֹן, מספר יושביה כ'2500 נפש.

כרך (קיר מואב העתיקה) עומדת בקצה ים המלח נגבה, מקפת חומה בצורה עוד מימי מסעי הצלב; עיר הפלך, מספר תושביה כחמשה עשר אלף. סלֵט היא רמות גלעד או רמות מצפה (היתה עיר מקלט ועיר הלויים) עומדת בסביבה יפה עד מאד. מספר יושביה—כשמונת אלפים. בקרבת העיר נמצא הר הושע (ג'בל נבי הושע). לפי המסורה הערבית נקבר בו הנביא הושע וקברו קדוש למשלימים ולשבטי הבדויים. למחוז סלֵט נחשבות: עֶפְנָן היא רבת בני עמון, יושביה צרקסים, מסביב לה הרבה חרבות עתיקות, ודיֶפְנָן היא דיבון, בה מצא חוקר הקדמוניות קלרמונט גנו את עמוד הנצחון של משע מלך מואב עם כתבת עברית־כנענית שחקקה בימי אחוזה מלך ישראל, כשמונה מאות ושלושים ושש שנה לפחב"ש.

סנג'קי חורן וכרך עשירים בשרידי מצבות עתיקות, אך היפות בהרבות הן חרבות פֶּטְרָא (ושם עיר הסלע). בעיר הסלע ישבו החורים הקדמונים, אח"כ היתה בירת שבט נביות מבני ישמעאל. במאה הרביעית לפח"בש מרדו בני נביות באדומים ויכבשו את סלע ערב. בימי טרינוס נספחה ארץ נביות לרומא. כעת נמצאות בעיר הסלע רק חרבות היכלים, בתי־חזיון וארמונות עם הרבה כתבות יוניות ורומיות.

בקרבת עיר הסלע—עֶפְנָן, עיר מחוז תחנת מסלת הברזל החיג'אזית, בה כחמשת אלפים תושבים, רכס צ'רקסים.

שטחו עולה ל-6500 קילומטר מרבע ומספר יושביו ל-400.000
פלך (מצטרפית) איש לאמור 60 נפש לכל ק"מ. הפלך מכיל את ההרים המערבים
הלבנון. של סוריה המרכזית. במזרח גובלת אותו וילית דמשק לכל ארך

הבקעה, בקעת ארם, בצפון ובדרום גובלת אותו וילית בירות, ובמערב — כל חוף הים אשר מטרפולי עד צידון, מלבד העיר בירות. אחרי מלחמת־הדם בין הדרוזים והמרונים נבדל הלבנון בשנת 1862 מוילית דמשק והיה לפלך בפני עצמו. בראשו עומד שר־פלך נוצרי הנמנה ע"י השלטן ונאשר ע"י צירי שלש הממשלות: צרפת, אנגליה ורוסיה. שר הפלך הנכתר בתאר מושיר (מְרַשֵּׁל) אינו תלוי בדעת שרי מדינות סוריה והוא בא במשא ומתן ישר עם השער העליון. על יד שר הפלך—מועצה (מג'ליס) ובה משתתפים י"ב חברים הנבחרים על ידי תושבי הלבנון. יושבי הלבנון זכו באופן זה לשלטון־בית (אבסונומיה) גמור. יש להם צבא מיוחד ובתי דינים מיוחדים. כל המתצרפיה נחלקת לשבע קצ'ות (מחוזים) ולמודריה אחת. בראש כל עירה או כפר עומד שייך שהוא גם השופט הנבחר ע"י התושבים ונאשר מטעם שר הפלך.

גדול תולעי המשי תופס מקום בראש במשק הכפר, ולכן מריבים מאד עצי התות בהר הלבנון, ועבורת האדמה עומדת רק במדרגה השניה. הגפן וכל מיני עצי פרי עולים יפה מאד בחבל הלבנון וממנו יוצא "יין הזהב", שקנה לו שם טוב בכל העולם. התעשייה וכל משק הכפר מצמצמים רק בגדול תולעי המשי ובמעשה שמן הזית והיין.

בקצה צפון הפלך עומדת עיר פְּטְרוֹן על חוף הים בין טרפולי וגבל, עיר מחוז ובה נמל קטן. יושבי העיר, שמספרם כחמשת אלפים נפש, עוסקים בציד הספוג הנשלח בכמות גדולה לחו"ל. בְּשָׂרָה, אצל קבוצת הארזים העתיקים, מספר יושביה כחמשת אלפים נפש; גְּבֵל (ג'ביל, היא ביבלוס העתיקה), על חוף הים צפונה לבירות, בין ג'וניא ובטרוון, ובה כאלפים נפש; בֵּיר-אֶל-קְמָר, עיר יפה מאד במרכז נוף הדרוזים ובה כשמונת אלפים נפש; בֵּית-אֶל-דִּין, מספר יושביה כארבעת אלפים ובה מעוין-קיץ של שר הפלך; גְּזִיר, יושביה כשמונת אלפים נפש, מחברת עם הנמל של ג'וניא בכביש מתקן; ג'וניא, עיר-נמל קטן ומחברת עם בירות במסלת הטרמון, מספר יושביה כשמונת אלפים נפש; בֵּית שְׂבָאב, בה כשמונת אלפים איש והתעשייה מפתחה בה מאד. הגדולה בכל ערי הלבנון היא זְחֵלָה, בה כחמשה עשר נפש. כלה מקפת כרמי גפן ובתיה היפים בנויים כעין זירה במורדות הגבעות, וברחובותיה עובר נהר בְּרָדְגִי. אויר העיר צח ומבריא ובימי הקיץ נוהרים אליה המוני אנשים מכל קצות סוריה לנוח ולהחליף כח. זחלה סמוכה לתחנת מועלקה אשר במסלת הברזל העוברת מבירות לדמשק. המסחר רב מאד בעיר הזאת וביחוד מסחר היין. עֵלִי-כַפֵּר נחמד ונוה קיץ לבני הארץ ולעשירי מצרים, רחוקה מבירות 21 קילומטר במסלת הברזל העוברת לדמשק. מספר תושביו — כ 2500 נפש. נגבה לבירות עומדת העירה שְׁנֵי פֶּאֶת, מספר יושביה כחשעת אלפים נפש.

ג וילית בירות.

שטח הויליה הזאת עולה ל' 16000 קילומטר מרבע ומספר יושביה עולה ל' 530.000 נפש, לאמר 33 נפש לכל ק"מ. הויליה משתרעת בין הים ובין הירדן וסעיפי הרי נציריה. ההרים האלה יחד עם הרי הגליל ואפרים המסתעפים מהרי הלבנון מכסים את כל הנוף, מלבד עמק יזרעאל ורצועות שפלה וגיאות מעטים. כל הנוף הזה מברך בנפשע מעינות, פלגים ונחלים. העצומים במים האלה הם: נהר-אל-כביר ונהר אל-קסמיה, העוברים בו ממזרח למערב,

וגר הירדן המבדילה מהויליה הסורית. הויליה עניה במכרות מלח, אך עשירה במעינות חמים. המצנינים בהם חמי טברי ה, שאולי יחידים הם במינם וראשונים ככל מעינות העולם לרפא תחלואים שונים, כמו מחלת השגרון והצרעת. היערים המעטירים את ההרים זעיר שם זעיר שם מכשירים את חבל הארץ הזה למטעי עצי פרי שונים: הגפן והזית, תפוח הזהב, הלימון והתות צומחים פה ושם מערבים עם הצנובר, האלה והאלון ושאר עצי מחט. החטה והשעורה והשמשם, הטבק וצמר-הגפן והמשי הם תוצאות המשק הכפרי; קנה הסכר והתמר, שעד עתה עוד לא הרבו התושבים להתעסק בגדולם, עולים יפה בארץ החוף הרומה. בוילית בירות רבה מאד טוית המשי וצמר הגפן; טרפולי מצטינת בהרשת הסבון ובאריגת כל מיני משי ומלמלה (מוסלין) ושאר אריגים דקים וקלים.

חבור הדרכים מתקן בויליה הזאת יותר מכל שאר מדינות תרכיה: כבישים טובים מחברים את שני הנמלים הראשיים, טרפולי ובירות, עם שלש הערים הגדולות: חמה, חמץ ודמשק. ומסלות-ברזל עוברות מבירות לדמשק ומחיפה לדרעא. המסחר המובא והמוצא דרך שני הנמלים הנ"ל ודרך הנמלים הקטנים של לודקיה, צידה (צידון), צור, עכו וחיפא עולה למאה ושלישים מיליון פרנק לשנה. הסחורות הנשלחות חו"ל הן עפ"ר: שורים, כבשים ועזים, פקועות משי, חטה ושאר תבואות השרה, שרשי שוש ופירות שונים.

וילית בירות נחלקת לחמשה סנג'קים: בירות, לודקיה, טרפולי או טרבולוס, עכו ובלקא או נבלוס (שכס).

הערים החשובות בויליה הן: בירות היא בריטום העתיקה, נזכרת בכתובת הנצחון החקוקות על קירות קרנק (ראה לעיל) וגם בשבלאות תל-עמרנה. בירות— עיר מושב הואלי, מספר יושביה כמאה ועשרים אלף נפש, רבם נוצרים בני כתות שונות, ורק החלק הרביעי מהתושבים (36,000) משלימים הם. מספר היהודים כששת-כשבעת אלפים, רבם ספרדים. העיר בנויה על סלע כעין זיה ומראה מרחוק, מצד הים, יפה מאד. חוף בירות הוא הטוב שבנמלים אשר בדרום אלכסנדרתה והשני לפי סחרו הגדול אחרי אומיר בין כל חופי אסיה המערבית. מפרץ גיאורג הקדוש, שהעיר בנויה עליו, הוא מחסה טבעי לאניות מן הסערות והסופות והנמל המלאכותי, שנבנה לפני שנים אחדות ע"י חברה צרפתית, הוא חסות בטוחה לאניות הרבה. כאלפים אניות באות אל בירות מדי שנה בשנה. ערך בירות רב גם בתור שער למסחר דמשק והלבנון. דרך בירות מוציאים כל שנה הרבה פקועות משי, שמשם, קמה סובין, צמר צאן וצמר גפן, שמן, חטה, זיתים, ותמרים, טבק, אוג (סומאק), אפרסקים מגבשים, שבת,

המאה וגבינה, כבשים ועמילן, ונכנסים: סכר, קהוה, אריגי צמר ומשי, שישי, נפט, סממנים שונים, כלי פלדה, מתכות ברזל, עופרת וכלי נשק. מלבד מסלת הברזל המחברת את העיר עם המשק, חורן, ברג'יק, חמץ וחמה מחברת העיר עם הלבנון ע"י טרמוי.

בבירות נמצאים שני בתי-ספר גבוהים: האחד נוסד ע"י חברת נדיבים פרוטסטנטיים שבנוי-יורק ונקרא בשם «Syrian Protestant College» והשני נוסד ע"י הישועיים הצרפתיים בשם «Université de St. Joseph». בשניהם פתוחות מחלקות לתורת הרפואה והבקחות ובאמריקאי יש גם מחלקות למסחר ולהוראה. בבירות נוסד ומתקים בית הדפוס הערבי הראשון בסוריה. כעת נמצאים בה בתי דפוס רבים ערביים ועתונים יומיים רבים מופיעים בה.

הערים החשובות בוילת בירות הן:

דודקיה—עיר פלך, עשירה במעינות מים, משבחת בטבק שלה, ומספר יושביה — כ"ב אלף איש. רב התושבים בסנג'ק הלודקי — נוצרים ואסמאעלים. ככל הפלך עוד עומדים על תלם מצודות ומצורים מימי מסעי הצלב. נגבה ללודקיה וצפונה לבירות עומדת טרפז' לי העתיקה, רחוקה כקילומטר אחד מחוף הים ונמלה הוא אל-מינה, ובשניהם כחמשה וארבעים אלף תושבים, מהם כעשרת אלפים נוצרים ומשפחות יהודים אחדות. דרך נמל טרפולי מוציאים כל שנה הרבה פקעות משי, סבון, תפוחי זהב, בצלים וביצים. המסחר המוצא עודה בערך לי"א-י"ב מיליון פרנק לשנה. ומכניסים דרך הנמל שר טרפולי: אריגי צ"ג ומשי, ארוז, סכר, שמנים, עצים, נפט, עורות, סממנים שונים, כלי נשק. המסחר המובא מגיע עד כדי 18-20 מיליון פרנק בשנה. בקיץ שנת תרע"א נגמרה מסלת הברזל המחברת את טרפודי עם חמץ. נגבה לבירות עומדת צידון, עיר מחוז, (מ"ז אלף תושבים רבם משלימים ומתואלים וכשבע מאות יהודים). כסביבה פוריה, מלאה שדות ופרדסים וגנים נחמדים, המצמיחים הרבה תמרים, תפוחי זהב, לימונים, תאנים, וזיתים. שסקים (מיספעלן) שקדים, אפרסקים, משמשים ובננים. כל הגנים והפרדסים האלה מתרוים ע"י תעלות הנמשכות מנחל אל-חולף הנופל הימה מהלך עשרים דק צפונה לעיר. דרך נמל צידון משתלחים חו"כ דגן חורן, פירות העיר, שמן זית ומשי מנגב הלבנון. צידון מקהברת בכביש עם בירות.

צור (ו' אלפים נפש, יותר ממחציתם מתוילים). חלק מצור העתיקה נבנה בשנת 2750 לפני המנין הרגיל על אי קטן הרחוק מהחוף כאלף ושש מאות צעד. בשנת 332 כבש אלכסנדר מוקדן את העיר וישפך סוללה רחבה ששים

מטר, שחברה את האי עם היבשה. חרבות צור מקצתן מוצאן מימי קיסרי רומא ומקצתן מימי מסעי הצלב. צפונה לצור חרבות צרפת (מלכים י"ז, ט') הנודעת היום בשם כפר צרפנד. — עכו עיר בצורה, מספר יושביה כחמשה עשר אלף איש רבם משלימים ובהם רק משפחות יהודים אחדות.

חיפא עומדת לרגלי הר הכרמל צפונה, בה נמל קטן עם מפרץ גדול. מספר יושביה כעשרים אלף איש משלימים ונוצרים, מספר היהודים כאלפים נפש. בשנים האחרונות הולכת ומתפתחת העיר ועתיד מזהיר נשקף למסחרה ורישובה. ממערבה לעיר יש מושבה גרמנית גדולה מבני עדת ההיכל. למחוז חיפא נחשבות המושבות העבריות: „זכרון יעקב“ ובנותיה שפיה ואס-אלג'מל וגם המושבה „חדרה“. — נצרת, בגליל באמצע הדרך בין ים התיכון ובין ים כנרת, מספר יושביה כעשרת אלפים נפש, מהם כשבעה אלפים נוצרים והנשארים—משלימים. אעפ"י שנצרת סמוכה לטבריה בכל זאת עומד מחוזה תחת פקודת הפחה הירושלמי. — טבריה, עיר מחוז, עומדת במישור צר בין ים כנרת ובין הר המגביל אותה מפאת מערב והיא מקפת משלשת רוחותיה חומה גבוהה. ע"י רעש הארץ בשנת תקצ"ז נפרצו בחומה פרצות רבות ונכחן וכן דרך השער האחד של החומה באים העירה. העיר מפרסמת במעינותיה החמים הנמצאים לרגלי ההר אשר במזרח העיר. מספר יושביה כתשעת אלפים איש, מהם כשבעת אלפים יהודים, 1500 משלימים וחמש מאות נוצרים. בטבריה נמצא קבר ר' מאיר בעל נס ועליו בנוים שני בתי כנסיות גדולים ויפים, האחד לאשכנזים והשני לספרדים.

צפת, עיר מחוז, עומדת על גבול בקעת הירדן, על אחד מהרי הגליל הגבוהים (828 מטר). אוירה זך ומבריא ומעינות רבים מכל עבריה. מספר יושביה 24.300 איש, מהם 12.500 יהודים, 9800 משלימים ו 2000 נוצרים.

בסביבות העיר מערות וקברים רבים אשר לפי המסרת הם קברות התנאים והאמוראים, ויהודי צפת הולכים בימים קבועים בשנה להשתטח ולהתפלל על כל אחד מהקברים האלה.

מהלך שעה מצפת עומד כפר מירון ובו נמצאים לפי המסרה קברי ר' שמעון בן יוחאי ור' אליעזר בנו. על מערת הקברים בנוי בית-כנסת. מדי שנה בשנה נוהרים המונים מאחינו יושבי סוריה וא"י מקרוב ומרחוק אל מירון, לחג ברב פאר והדר את חג הלולא דרשב"י ביום פטירתו הוא יום ח"י אייר (ל"ג בעמר). מושבות הגליל הן: ראש פנה, יסוד המעלה, משמר הירדן, מחנים, מטלה, סג'רה, ימה, קסחה, מלחמיה, כנרת, מרחביה, דגניה, פוריה, מצפה.

מחיפא דרומה עד ליפו אין ערים גדולות וחשובות במסחר ובתעשייה. נגבה לחיפא נמצאות חרבות העיר העתיקה קַסְרֵיָה, שנבנתה ע"י הורדוס לכבוד אוגוסטוס-קיסר ובה ישבו נציבי רומה. כעת היא כפר קטן שרב יושביו הם צרקסים. העיר הראשית בסנג'ק בלקא היא נבלוס, שכם העתיקה. מספר יושביה 24.830 איש (רבם משלימים) ומהם כמהה ותשעים שמרונים. שכם עומדת בין ההרים גרזים ועיבל בעמק פורה מאד. שפע המים מחיה את כל העמק בצמחים וכל הדר הפלורה הסבטקפית שפוך עליו. פה משגשגים ופורחים השקד והרמון, התאנה והזית, הלימון והגפן, והתמר נושא כפותיו עליהם. צפרים מזמרות מחיות את האוויר ודגים קטנים משחקים בפלגי המים. ביחוד נהדר מראה שכם מראש הר גרזים.

סמוך לכפר פלט העומד לרגלי הר עיבל נמצא לפי המסורת קבר יוסף הקדוש ונערץ מאד גם למשלימים ולשמרונים.

כמהלך שעה משכם עומד הכפר קַבְסֵטְיָה במקום העיר שמרון, שמכל שכיות חמדתה לא נשארו רק חרבות שוממות. בחפירות שנעשו בשנים האחרונות בסכסטיה גלו חוקרים אמריקאים את יסודות שמרון העתיקה ושרידי ארמונות ובנינים וכלי-חרס מימי מלכי ישראל ומתקופת שלטון היונים והרומאים.

עירות המחוז הן: ג'ֵיֵן היא עינגנים בדרום עמק יזרעאל, ובה כאלפים נפש; טול-כרם, עירת מחוז בדרך מיפו לשכם, מספר יושביה כאלפים נפש.

פלך ירושלים (מתצרפית) ירושלים, ששחו עולה ל 17.000 קילומטר מרבע, מספר יושביו 342.000, לאמור 30 נפש לכל קילומטר.

הפלך הזה משתרע נגבה לויילית בירות ומכיל את ארץ יהודה העתיקה. שלשלת הרים עוברת בה מצפון נגבה ויורדת הימה אל השרון והשפלה וקדמה לבקעת הירדן וים המלח. בעבודת האדמה עוד רבה מאד העזובה בפלך הזה, אך מושבות היהודים שנוסדו בשרון ובשפלה מוכיחות עד כמה פוריה ומכרכת האדמה הנעבדה בידי עובדים חרוצים ומשכילים. התעשייה הראשית בפלך ירושלים היא מעשה היין, שמן הזית והשמשם, הרשת הסבון, עבוד עורות ואריגת בד. גדול הבקר והצאן לא רב הוא בפלך.

מסלת הברזל עוברת מיפו לירושלים; יש גם דרכים מתקנים כמו הכבישים הסלולים מיפו לירושלים ומירושלים לשכם ולחברון, אבל רב הדרכים מקלקלים. המסחר הראשי יוצא ונכנס דרך יפו ועזה ועולה לחמשה ועשרים מליון פרנק לשנה (עד כשבעה עשר מליון מהסכום הזה מגיע מחיר הסחורות

המוצאות). רב הסחורות הנשלחות הו"ל הן: חטה, שעורה ושמשם, תפוחי זהב, זיתים, שקדים, ענבים, יין, שמן וסבון.

העיר ירושלים (אל־קֶדְש־אֶשְׁרֵיךָ) נחלקת כעת לשתיים: להעיר הישנה העומדת במקום ירושלים העתיקה ומקפת חומה, ולהעיר החדשה הכוללת את הפרברים והשכונות הרבים שנבנו מחוץ לחומה בארבע רוחותיה וביחוד בצפונה.

העיר הישנה בנויה על ארבעה הרים: בצפון—על הר בצעתא (770 מטר), במרכז—על אקרא (784 מטר), במזרח—על הר מוריה (744 מטר) ובדרום—על הר ציון (777 מטר). והרים סביב לה: הר הזיתים וג'בל אל־טור 818 מטר)—במזרח, קֶקְפּוּס—בצפון וג'בל דִיר־אבו־טור—בדרום. ירושלים גבוהה כשמונה מאות מטר מעל פני ים התיכון ומקפת משלשת עבריה גיאיות עמקים: נחל קדרון, גיא בן הנס ועמק גיחון או עמק רפאים. צפונה היא מתאחדת עם רמות יהודה ומצד זה היתה העיר פתוחה להתנפלות האויב, ולכן קל היה להגן עליה וקשה מאד לצור עליה. החומה הגדולה המקפת את העיר העתיקה נבנתה בשנת רס"ז (1536) על ידי השלמן סולימאן הגדול, גבהה 12 מטר והקפה 4 קילומטר ושלישים וארבעה מגדלים בה ושבעה שערים: באב־אל־חליל הוא שער חברון ויפו, באב־אל־עמוד הוא שער שכס ודמשק, באב אל סְבֵאט הוא שער האריות (על דבר ארבעת האריות החצובים משני עברי השער), באב מעֶרְבִי הוא השער הקטן או שער האשפות, באב נבי דאוד הוא שער דוד או שער ציון (כי עומד הוא בראש הר ציון), באב עבדול חמיד הוא השער החדש שנפתח רק בשנת 1889 ובאב אל זהרא הוא שער הורדוס.—בהר הבית נמצאות מערות עתיקות ועליו עומד מסגד עמר ולמערכו "הכתל המערבי". דרומה ומערבה להר ציון וגם עליו הרבה הרבות ומערות ושם קברי מלכי בית דוד. לא רחוק משער שכס נמצאת מערה הנקראה בפי המסורה "מערת כלבא שבוע" ובה הרבה כוכים ותאים אחדים, אבל לפי מסורה אחרת יותר קרובה אל האמת נמצאים פה קברי הלני מלכת אֶדְיָב ובית משפחתה. כמו כן מראים מחוץ לחומת העיר "מערת צדקיה" ו"חצר המטרה", אבל המסורת הזאת אינה עומדת בפני הבקרת.

לרגלי הר הזיתים נמצאות שלש מצבות עתיקות. הראשונה נקראת בפי המסורה יד אבשלום, סמוכה לה חצובה בסלע ההר מערה גדולה הנקראת בפי ההמון "בית ההפשית" של המלך עזיהו. אולם הכתבת החרוטה מעל העמודים מעידה שהמערה הזאת היא מערת הקברים של משפחת הכהנים לבית חזיר (דבה"א כ"ד ט"ו). אצל המערה הזאת עומדת מצבת קבר זכריהו.

להמצבות העתיקות האלה נחשבת גם מערת קבר שמעון הצדיק. ביום ל"ג בעומר ינהרו המונים המונים מהיהודים יושבי העיר מעלות השחר עד שקיעת החמה להתפלל על הקבר, לבלות ולחג את היום הזה בחרשת עצי הזית הקרובה לקבר הקדוש הזה. — לא רחוק מקבר שמעון הצדיק מראים את „מערת סנהדרי קטנה" ומהלך רבע שעה מקבר שמעון הצדיק, על הדרך העולה לכפר „נבי סמואל", חצובה מערה גדולה בסלע החר ובה תאים וכוּכין רבים. המערה הזאת נקראת בפי המסורה „מערת סנהדרי גדולה".

כל יושבי העיר שותים מי בורות הנקוים בימות הגשמים. כגיא בן הנם נמצא עין רוגל (כּיּוּר ציּוּב בערבית). בשנה גשומה מתגבר המעין הזה ומימיו עוברים ושוטפים הירדנה. לא רחוק מעין רוגל נמצאים מי השלח במערה חצובה בסלע החר. בזרוע הדרומית של הר המוריה, בדרומית מזרחית העיר, חצובה תעלה עתיקה נפלאה במינה הלא היא הגֶּקֶה או תעלת השלח, שבימי קדם היתה מספקת מים ליושבי עמק הטיֶרְפוּן והר ציון.

בירושלם רבים מאד בתי הכנסיות, מוסדי הצדקה ובתי הספר וההנוך של היהודים ובתי התפלה והמנזרים של כל מיני הכנסיות הנוצריות. הגדול בבתי התפלה הנוצרים עומד על המקום שאומרים עליו רב הנוצרים, כי שם קבר ישוע. בכל שנה ושנה עולים אלפי נוצרים מאמינים מכל כנפות הארץ להשתטח על קבר משיחם.

הישוב בירושלם הולך ומתרבה משנה לשנה והעיר הולכת ומתרחבת מחוץ לחומת העיר העתיקה. היהודים נוטרים חלק בראש כבנין השכונות והפרורים החדשים. מספר יושבי ירושלים עולה ל 75,000 איש הנחלקים לפי אמונותיהם כסדר זה: יהודים (אשכנזים, ספרדים, תימנים, פרסים, בוכרים וכו')—כארבעים ותשעה אלף, משלימים כעשרת אלפים והנשארים—נוצרים בני כתות שונות. רב יושבי ירושלם מתפרנסים מן המסחר והחנונות ומסוגי אומנות שונים. בין היהודים רב מאד מספר האומנים והפועלים והחנונים הקטנים, ורק החלק העשירי מהם מרביתו—זקנים, חיים מכסף „החלוקה".

ואלו הן שאר הערים החשובות פחות או יותר בפלך ירושלם:
 חברון (אַל־חליל), ישוב קדום מאד, עיר מחוז, מספר יושביה 17,900, מהם 1200 יהודים ונוצרים 200, הנשארים—משלימים. רב יושבי חברון—עובדי אדמה וכורמים גם סוחרים, אורגניכר גם ועושי זכוכית וכלי־חרס. מסביב לעיר הרים מכסים עצים נחמדים יכרמים. אויר העיר זך ומבריא מאד ובימי הקיץ באים אליה מכל הסביבה להנפש ולשאף רוח צח. בתוך העיר „מערת המכפלה" ועליה

בנוי מסגד יפה. המערה הקדושה מְרַצֶּפֶת באבנים גדולות ומְלַמְּשׁוֹת אשר ארכן ורחבן ממש עד שבע אמות.

בתוך העיר מראים את קבר אבנר בן נר ומחויץ לעיר—את קברי עתניאל בן קנז וישי אבי דוד. ובמנוזר הרוסי הרחוק מהלך עשרה דקים מהעיר עומד אלון זקן מאד מְקַקֶּה גדר אבנים הנקרא בפי המסורה „אלוני ממרא“. הקף החלק התחתון של גזע האלון 10 מטרים. בגבה תשעה מטרים מהארץ משתרג האלון לארבע שריגים גדולים. מלפנים היה לו שריג חמישי שנפשח לפני כארבעים ושש שנה ע"י השלג הרב אשר ירד אז והשריג הובא לבריטניה.

בית-לחם, עיר מודירה, עומדת על שני גבעות מְקַפֶּה כרמי גפן וזית ועצי שקד ותאנה, מספר התושבים 11,000, כלם נוצרים בני כתות שונות. התושבים עוסקים מלבד עבודת האדמה, בגדול הצאן ובמסחר, בפתוח עץ ואבן ובמעשה כלים שונים מדר וחמר ועצי זית המוצאים להם קופצים רבים בכל העולם וביחוד באמריקה.

ירחו, כעת כפר שמספר יושביה כמאתים וחמשים ומהם יהודים אחדים. אצל הכפר מעין הנקרא בפי ילידי הארץ „עין-שֶׁלְמֵן“. המעין יוצא בשפע מהאדמה ונכנס לברכה גדולה שארכו 12 ורחבו 7,60 מטר ומשם הוא שוטף ועובר כנחל קטן אל השדות והגנים אשר בסביבות הכפר. בפי המסורה הוא נקרא „מעין אלישע“ (מלכים ב' כ"א).

יפו, עיר מחוז, החוף הראשי בא"י בה כחמשים אלף נפש (משלימים כשלשים ואחד אלף, יהודים 8,500 ונוצרים כאחד עשר אלף נפש). המסחר והתעשיה הולכים ומתפתחים בה משנה לשנה. סביבה פרדסים רבים וממנה נשלחים תפוחי זהב ולימונים לכל הארצות.

דרך יפו מוציאים לארצות שונות: תפוחי זהב ולימונים (מסחר זה מכנים לארץ כארבעה וחצי מליון פרנק לשנה), חטה, קטניות, שמשם, חנטל, שמן, סבון, צמר צאן, עורות, כלי קדש מעשה צדף ועץ-הזית. ונכנסים לא"י דרך יפו: אריגים שונים מאנגליה, צרפת, גרמניה, אסטריה ואיטליה (במחיר כששת מיליון פרנק לשנה), סכר מאסטריה, צרפת ורוסיה, קהוה, טבק; ברזל מגרמניה ואסטריה, בלגיה, אנגליה ואמריקה (במחיר כשני מליון פרנק, בערך), עצים לבנין ולרהיטים מאסטריה ורוסיה (במחיר מליון פר').

רמלה, מספר יושביה כעשרת אלפים איש, ומהם עשרות אחדות יהודים וכאלפים נוצרים. רב יושביה עובדי אדמה, סוחרים ואומנים. העיר מְקַפֶּה כרמי זית ובה מגדל גבוה שנבנה במאה השביעית ע"י שלימאן, אחד

הכליפים מבני אַמְיָה. סמוכה לה לוד העתיקה. גם היא מפורסמת בכרמי זיתיה, בה כשמנת אלפים נפש, רבם משרימים ומספר הנוצרים כאלף וחמש מאות ויהודים בה מעט מאד. סמוכה ללוד „קרן בן-שמן” אהזת הקרן הלאמית. שתי הערים האחרונות הן תחנות במסלת הברזל העולה מיפו לירושלם.

עזה עיר מחוז בנגב הארץ, בשפלה, קרובה לשפת הים; מסביב לה גנים נחמדים ושדמות תבואה, אדמתה פוריה מאד ומוציאה דגן בשפע רב והוא נשלח לארצות שונות. בימי קדם היתה עיר בצורה וגדולה בארץ הפלשתים ורבת-המסחר בין כנען אשור ומצרים. מספר יושביה כשלשים אלף איש, מהם רק כשבע מאות נוצרים וכמאה יהודים.

באר-שבע (ביר-סֶבַע) עלתה בשנת תרס"ח למעלת עיר מחוז, כדי שתוכל הממשלה לשים את משטרה בין שבטי הברזים אשר בסביבותיה.

המושבות העבריות שביהודה: דרומד ליפו — ראשון לציון, ואדי-חנין, נס ציונה, רחובות, באר-יעקב, מזכרת-ביתיה היא עקרון (בקרבת המושבה הזאת על אדמת כפר חֶלְדָּה נוטעים יער עצי זית — יער הרצל), גדרה, באר-טוביה (קסטינה), הר-טוב (ערטוף) ומוצא היא קולונה; וצפונה ליפו — פתח-תקוה, עין-גנים וכפר סבא; אצל יפו עומדת גם המושבה הגרמנית שרונה, שנוסדה ע"י בני עדת ההיכל.

חציהאי סיני*

(סקירה כללית)

שתי לשונות יוצאות מצפון הים האדום (ים־סוף): האחת, האַרְכָה, היא מפרץ סואץ פונה מערבה, והשנית — הקצרה — היא ים אילת או מפרץ עקבה, שלוחה קדמה. בין שני המפרצים האלה סגור חציהאי בתבנית משלש שוויותו מקונת הנגבה. שם חציהאי הזה — סיני.

ובקעה אחת הנקראת בשם בקעת ערבה הנמשכת מבקעת הירדן, נגבה לים המלח, מבדילה בין חצי האי סיני ובין חצי האי ערב. בצפון מתחבר בסיני חבל ארץ שהוא הגשר הטבעי המחבר את אסיה עם אפריקה. גשר זה הוא רמת גיר ושיד ההולכת ועולה מצפון אל דרום ובהגיעה לגבולה הדרומי יורדת היא כמו בחפזון ומתארת גבולה כקשת נטויה למעלה. חבל ארץ זה הוא מדבר פארן, שחלקו הדרומי נקרא בפי הערבים באדיה — אל תיה לאמר מדבר התועים, שהלכו בו בני ישראל ארבעים שנה. במדבר הזה עוברים כעת עולי הרגל מסואץ דרך עקבה אל מֶקָה.

כל הפלגים והנחלים היורדים בימות הגשמים מעל ההרים שבמדבר פארן משתפכים ונקיים אל נחל מצרים הוא ואדי אל-עריש, היוצא מהסלעים הענקים הגובלים את המדבר מנגב ועובר צפונה מערבה להריק את מימיו אל הים התיכון.

נגבה למדבר אל-תיה מתנשאים הרי בתר הנקראים בפי הערבים ג'בל-טור. מבנה ההרים האלה — סלעי שַחַם (גרניט), אבני גַּיִם, פּוֹרְפִיר וּנְקָזֶן (דיוזית). הסלעים והאבנים הקדמונים האלה מכסים חול גְּבִי ומְבָתְרִים בערוצי נחלים (ואדי). ההרים והנחלים עוברים מפְּצִלִים עד ארץ החוף המלאה גבעות והרים־גבנונים המתרוממים עד שבע מאות מטר.

(* חציהאי סיני נכנס לגבולות מצרים וכו רק מחוז אחד, מחוז עקבה, הנחשב לווילית סוריה. בעיר המבצר עקבה (קלעת אל עקבה) יושב קאים-מקס. הגבול המדיני בין סוריה וסיני עובר בקו ישר מרפיה מזרחית עד מפרץ עקבה. עד מהלך קילומטר אחד נגבה לעיר עקבה.

בחצי-האי נשארו עוד לפי המסרת שרידי המקומות שחנו שם בני-ישראל במסעיהם בצאתם ממצרים והם-הבארות ונאות המדבר הנמצאות עוד היום. בין הכתובות הנפלאות החרות על המצבות ההרוסות והמנפצות ועל הסלעים נמצאים הרבה קוים, ציורים וסמני-כתב הרומים לכתב חרטומי מצרים, כנען ויון, והרבה מן הכתובות מעידות שהן שרידי זכרונות לשבטים ערבים עובדי אלילים שבאו מצפון חצי האי.

מספר יושבי המדבר הגדול הזה, ששטח אדמתו עולה ל-59000 קילומטר מרבע, מגיע עד ארבעת-חמשת אלפים נפש.

רב יושבי המדבר הם שבטי בדוים הנקראים בשם טַאָרָה לאמר, יושבי הר טור. כל שבט ושבט התנחל במחוז מיוחד. במערב חצי האי נאחזו שבטי בדוים שאננים ואוהבי שלום המתפרנסים מגדול צאן, מציד אילות ומהסקפת אבני ריחים ופחמי עץ למצרים. רבים מהם משמשים מורי דרך לנוצרים העולים לסיני. ובמזרח חצי-האי נודדים בדוים החיים על גזל וחמס.

כל שבטי הבדוים נחשבים למשלימים, אך באמת אין להם כל משג מתורת מחד. בחגי קדושיהם צָאֵלָה ומוֹסָא (משה) מקריבים הם קרבנות צאן.

מרכז הזכרונות ההסטוריים והדתיים הוא הר סיני הנקרא בפי הערבים בשם ג'בל-מוסא (הר משה). אך ההר הזה אינו הר בודד כי אם קבוצת הרי שחם המתנשאים עד אלפים וגם עד שלשת אלפים מטר. הקבוצה הזאת נחלקת לשלישה ראשים רמים ונשאים העוברים מקבילים מצפון וממערב אל דרום ומזרח. שלשתם נפסקים בערוצי נחלים וגיאות צרים ועמקים מאד. צפונה-מערבה משתרע לרגליהם עמק רחב ידים הוא ואדי-אַר-רְחָא. בעמק הגדול הזה עמדו—לפי דעת ההוקרים התיאולוגים—בני ישראל בשעת מתן-תורה ומשם ראו את גלוי השכינה. אל העמק הזה באים מקרן צפונית-מערבית בדרך גיא צר הנקרא נְקַב אֶל-הַנָּה ("גיא הרוח"). ומקרן צפונית מזרחית יוצא גיא שני הוא ואדי אַד דִּיר ונפגש בעמק אַר-רְחָא בזוית מְרֻחָת ושניהם סוגרים על ההר האדיר—ג'בל סַפְרִיָע, המשתרע מול קבוצת הרי סיני צפונה-מערבה וצפונה-מזרחה.

ראש אחד מהר סיני, המזרחי, גובל את ואדי אד דיר נגבה מערבה, פונה הנגבה ומתנשא בג'בל חֲרִיב עד 2054 מטר ובקצה הנגב שב הוא ומתרומם בג'בל מַנְגָ'ה עד 1824 מטר. לרגלי מנְגָ'ה, צפונה, משתרע ואדי אס סַפְרִיָע ה הולך ומתרחב מאתים מטר בערך. ונסב הגיא הזה את ההר דרומה ופונה נגבה מערבה אל רמת המישור אס סביה.

בג'בל מוסא מראים הערכים את „מערת משה“, שבה דבר אלהים אל הנביא מתוך הענן.

ההר סגור בשני גיאיות העוברים מצפון עמק רחא. הגיא האחד עובר ביניו ובין ג'בל אל חמר ימה ונקרא ואדי אל לַג'ה והוא משעול צר מלא צורים וסלעים, והגיא השני עובר מן ההר אל ואדי אד דיר ונקרא ואדי שְׁעִיב או נחל יתרו (לפי המסורת רעה פה משה את צאן יתרו חותנו). משמאל למכוא הנחל מתנשאת גבעה אחת הנקראת „גבעת אהרן“ שעליה נעשה עגל הזהב. צפונה מערבה לקבוצת הרי סיני מתנשא עד 2060 מטר הר סַרְבַּל הענק, אשר כלו אבני גנים, שחם אדם וירקון.

כל חצי האי הוא מדבר ציה ושממה. בימות הגשמים שוטפים ויורדים המים מעל ההרים הקרחים ונופלים אל תוך הנחלים (ואדי) החרבים חיש מהרה מכהת השמש הבווערת כתנור איש. ומעטים הם המקומות במדבר הזה אשר ימצאו בהם מים בעמק מטרים אחדים.

והצמחים דלים ומעטים מאד בחצי האי. רק בנאות המדבר גִּדְרִים הישמה, האטד והתמר, פקועות הישרה ופרחים שונים.

„מרגלית סיני“ הוא ואדי פִּיֶרְן, הנוה הגדול, הפורה והנחמד בכל נאות מדבר סיני. עמק זה משתרע בין הרי שחם נהדרים צפונה להר סרבֵל וקצהו הדרומי המערבי מגיע עד מפרץ סואץ. פה ימצא ההלך שדות חטה, שלל פרחי חן כְּהִלִים ואֶדְמִים, וגם עצים רעננים ועל כולם—הרשות תמרים משֻבְּחִים מאד. בעמק זה כמו כמעט בכל שאר נאות מדבר סיני מצוי מין האשֵל *Tamarix gallica* (בערבית: מֶרְפָּה).

האשֵל הזה מצוי לרב בנחלי הדרום והמערב; גבהו עד חמשה מטרים, קלפתו אפורה. ענפיו אדמרכים, עליו הקטנים צרים ומארכים, פרחיו—ורדיים בעל חמשה עלים וחמשה אבקנים ארכים ופריו—זרע סגור בקציצה. ומגלה מיוחדת לעץ הזה להזייע בלילות החמים בהרשי איר וסיון ולהוציא מענפיו שרף הדומה לגומי ומתוק כרכש. שרף הזה נופל ארצה גרגרים גרגרים זעירים ועגלים. הנמסים מחם השמש. ביחוד שופעת זעת העץ בעת שעולה עליו מין כנמה הנקראת בפי החכמים כנס המן (*Coccus manniparus*). הכריה הקטנה הזאת (1—2") נועצת את רגליה בקלפת העץ הרקה ואז נוטף המיץ בשפע רב. השרף הזה נקרא גם היום כן ומוכיר את „רגן השמים“ הוא המן שאכלו בני ישראל כמדבר. לקט המן מושך אליו את בני המדבר. את הכרוים. ששה שבועות רצופים (בהרשי אב ואלול) תקועים אהליהם בואדי עֶרְנַל הוא אילים. בנוה המדבר פִּיֶרְן ובואדי שִׁיך ובבקר בבקר לפני זריחת השמש יוצאים הכרוים עם נשיהם וּבְנֵיהֶם ללקט את המן בנאדות עור ואוכלים אותו חי ומבשל. כמו כן כובשים הכרוים את גרגרי המן בחיובות-פח קטנות ומוכרים אותן לעולי-הרגל הנוצרים.

הציהאי ערב *

(גיזרת אל-ערב)

פרק א.

טבע הארץ

הציהאי ערב משתרע בקרן דרומית מערבית של אסיה בין המצב הגיאוגרפי והגבולים 12°_{40} ובין 34° ממעלות רחב הצפון, ובין 32°_{30} ובין 59°_{48} ממעלות ארך המזרח. גבולות הציהאי הם: בצפון—רמת סוריה, במזרח—מפרץ פרס ונהר פרת, בדרום—ים הודו או ים ערב ובמערב—הים האדום הוא ים־סוף.

תבנית הצי האי היא רבוע ההולך ומתרחב הנגבה ונסגר בין נפת עמן אשר בפאת הדרומית מזרחית ובין הציהאי סיני אשר בפאת צפונית מערבית. הצי האי־סיני הוא הגשר הטבעי המחבר על ידי מצר סואץ את ערב עם מצרים. ערב היא רמת מישור המתנשאת מחמש מאות עד אלף מראה פני הארץ וחמש מאות מטר מעל פני הים ויורדת מדרגות מדרגות אל שפלת ארם־נהרים ואל מפרצי הימים. כל הרמה הזאת מקסה רכסי הרים, ערבות ומדבריות הול וסגורה בין הרים קרחים העוברים על פני החופים אשר במערב ובדרום ובפאת הדרומית מזרחית, ובין הרי החוף והמפרצים משתרעות רצועות־אדמה צרות.

לכל ארך הים הארם ממפרץ עקבה עד רחוב בְּבֵאֵל מְנָדֵב, עוברים רכסי הרים, הדומים במבנה המריהם, בתבניתם ובגבהם להרי חוף מצרים. רצועת השפלה הרחבה עד חמשים קילומטר — תְּהֵמָה, נפסקת בסלעים. סלעי האש, השחם והפורפיר, שמהם מרכיבים רכסי ההרים האלה, חשופים ועירומים מכל עשב ועץ. צלעות ההרים מקסות שכבות גיר ושיד ולרגליהם רפודים ומפזרים פה ושם זרמי לבה. (בין עקבה ומדינה, בין מדינה ומכה ובין פרים ועדן).

(* הציהאי ערב נמצא ברשימות שונות ומלכיות רבות מושלות בו ונוגעות אחת בחברתה, וחשכתי לנכון לתאר ארץ זו כלה כדי לברר את מצב הטריטוריות אשר בה.

צפונה מבתרים רכסי הרי מְדִין (מְדִין) בנחלים (ואדי) רחבים. בין ההרים האלה מתנשא ג'בל שַׁפְּהָ (הר השפה) וג'בל שַׁרְא (2,750 מטר) הסוכך בשיא חסנו על פני תהמה. אומרים, כי בהר הזה גנוזים מחצבי ברזל ונחשת, זהב וכסף. כל מה שרכסי הרי החוף מוסיפים ויורדים הנגבה, הולך גבהם ופוחת, ומעט מעט פושטים הם צורתם ולובשים צורת חבל ארץ העולה ומתרומם שְׁפִי מעל פני תהמה. גם בדרך העולה מִנְפוּעַ (נִמְכו) למדינה אין כל הר גדול וגבה. הלאה, בנשותם מצפון נגבה, שבים ומתנשאים רכסי הצפון בהרי עֶסִיר המוצקים והבצורים, אשר בחיקם נשאר תושביהם עומדים ברשות עצמם וחפשים מעל זרים עד היום.

רכסי הצפון מגיעים לראש פסגתם נגבה, בהרי תִּימָן. תִּימָן היא רמה, שבה עוברת שלשלות הרים רמים ונשאים (מ 2500—3000 מטר) המשתרעים בין סלעי הרי-שרפה עתיקים ומקבילים לים האדום. הגיאיות המפסיקים את ההרים עמקים מאד וסגורים בין חומות-סלעים תלולות.

הרי החוף הדרומי הרי החוף הדרומי נמוכים מהרי המערב—מוצאי הרי תִּימָן. רבם הם גבעות או בתרי רמה שהתפוררו מכחות האטמוספירה (המים והאוויר).

נגבה מזרחה יוצאים הרי עֶמָן הנשאים והמוצקים המשתרעים הרי החופים מְרַאס־אל־חַד הצופה על פני ים ערב עד ראס מְצַנְדָם הצופה הדרומים-המזרחים על פני רחוב הרמוז. ההרים האלה הולכים הלך וצר על יד החוף בין ראס־אל־חד ומסקט, ומפה והלאה הם הולכים ומתרחקים יותר ויותר מחוף הים ומפנים מקום למישור אל-בְּטִינְהָ, החוסה בשיא ג'בל אַחְצָר (3020 מטר). הרי עמָן הם הרי סלע תלולים, שְׁנִיָּהם חדות, והם חשופים וקרחים ומראיהם—אימה.

במרכז הצי האי משתרעת רמת ג'ד הגבוהה מחמש מאות עד אלף הרמות ושלוש מאות מטר מעל פני ים סוף. הרמה הזאת המוקפה מדבריות התיכוניות נוראים כאזור נקראת ארץ הַנְּהָ בְּיָם. רכסי הריה מתנשאים משלש עד שש מאות מטר על פני כל הנפות אשר מסביב. הגובה בהרים האלה הוא ג'בל תַּעִיק מפדג את הרמה בתוך. הוא יוצא מקרן צפונית-מערבית ויורד מדרגות מדרגות לקרן דרומית מזרחית-אל ג'ד, ומשם הוא מתאר קשת ועובר נגבה לריאָץ (קרא וְרִד); מפה והלאה נוטה הוא ופונה נגבה מערבה, מגיע עד הרי מְפָה ונפסק שמה. רכסי ג'ד רחבים ושטוחים ומרכבים מגבעות שיד המתרוממות זו על גב זו. כלם עירמים ושוממים. בין בתרי ההרים עוברות בקעות עמקות

ורחבות אין מספר, ובהן מפזרים פה ושם נאות מדבר פוריות, כפרים ועירות הטבועים וחבויים בתוך פרדסים רעננים ושדות־בר מרהיבי עין.

צפונה מערבה לנג'ד מתרוממים עוד רכסי הרי־סלע קטנים העוברים מקבילים איש לקראת רעהו: הרומה—ג'בל סַלְמָה וצפונה ג'בל אַג'ה בעינו האדמדם ובמראהו הערפל. מג'בל אַג'ה מסתעף גם ג'בל שַמְר המתנשא עד 1400 מטר.

במערב הרמה צבורות ערמות לבה ושדות אבני הבזלת השחורות (כ'25 עד 30).

אלה הם הררי תְּרָא הירודים מדרגות מדרגות מהרי חורן ועבר הירדן המזרחי נגבה לחצי האי, ודומים הם להרי לְדִיָה וספה. רבים מהם מקסים סלעים שחורים מְנַפְצִים ומתפוררים. נמצאים בהם גם לועות הרי־שרפה כבויים.

בערב התיכונה משתרעים מדבריות חול אֲרָכִים ורחבים מאד. הגדול המדבריות בהם הוא מדבר דהנה, הוא הנְפֹד הקטן או רִבְע־אל תְּלִי המשתרע

בין הרי תימן וְעַפְנָן. בין 45-55 במעלות הארך המזרחי. יסֶחֱלוּ אדום, שהתחולל מהתפוררות אבני החול והגיר האֲדָמֹת, מכסה את שטח כל המדבר הנורא הזה הגדול כמעט פי ארבעה מסוריה וא"י (800.000 ק"מ), ההולך ונמשך בין מפרץ פרס ובין נג'ד. החול המסמא הזה מתנועע, נשא ומתפור ברוח כענני אבק אדמדםים.

ורצועה יוצאת ממדבר נפוד הקטן ונפלטת לשתי לשונות. האחת גובלת את

הנג'ד ממזרח אצל השַמְר והשנית מתלכדת עם מדבר נְפֹד הגדול הוא המדבר האדום הגבוה משבע מאות עד אלף מטר. המדבר האדום משתרע צפונה

מערבה לרמת נג'ד. חולותיו האדמים נערמים פה בנכעות הגבוהות גם מאות מטר. בתוך הערמות האלה חופרות הרוחות מערות ובורות בתבנית משפך ונקראים הם פולג'ים. עמק הבורות האלה רב מאד ומגיע לשלשים עד שמונים מטר ומעלה, ורחבם גם כן מגיע לעשרות ולמאות מטר. התִּיר פְּלֶגְרָף חושב, שעמק תהומות החול האלה עולה עד 120 מטר.

הים האדום מפריד את ערב מאפריקה בארך 2,200 קילומטר, המפרצים והאיים מנמל סואץ עד רחוב בב־אל־מנדב. משערים, שעמק הים האדום מגיע במספר המְמָצֵע בערך לאלף מטר, ויש בו מקומות שהם עמקים מאלף ושבע מאות עד אלפים מטר. כל ימות השנה אין כל נהר ונחל

משתפך לתוך הים הזה והוא משפע תמיד ממוג האויר של האזורים החמים. לכן דומה הוא לברכה גדולה ועצומה שאדיה אינם פוסקים כל הימים. מימו מלוחים גם מטימי הים האטלנטי וגם מטימי הים התיכון (מימי הראשון מכילים 3.6% מלח, מימי השני — 3.64% ומימי הים האדום 3.98%). ובכל זאת אין שטחו

(* הים הזה נקרא אדם על שם צמחי המים והאלמוגים הרבים המאוימים את מראה המים.

הולך ושקע ושפעת המים שמריק לתוכו מפרץ עדן ממלא את חסרונו יום יום. איים רבים גובלים את חוף הים האדום. אחדים מהם, כמו, למשל, ארכיפל פֶרֶן והאי קֶמֶן הם קרעים גיאולוגיים מחצי האי או הרי־שרפה שהתחוללו בקרקע הים, ואחדים מהם הם יצורי אלמוג־הים (הקורליים). הבריות הקטנות האלה שקועות תמיד ביצירתן ושוקדות יומם ולילה על בניניהן סמוך לחוף, וכבר הספיקו להרים מקרקע הים שני סלעים וספיר־צורים המסכנים למהלך האניות.

בין ראש פֶרֶק היוצא מהחוף הדרומי שָרְבו גבוה ומכסה סלעים ובין ראס־א־יֶחַד יצר ים ערב מפרצים ארכים וקצת עמקים. פה ראויים להזכר איי חֶרְה־מֶרְיָה ומִזְרָה.

מֶאֶס־א־אֶל־חַד עד ראס מֶצְנֶדֶם שעל חוף ים עֶמֶן מְכַסֶּה כל הארץ בסלעים ורק בתוֹךְ משתרע מישור בטינה.

במבוא מפרץ פרס צפונה בולט ראש מצנדם ומתנשא על פני החוף אשר ממולו, הוא חוף פרס. באפן זה נחשב גם רחוב הרמוז למפרץ המבקיע לתוך ארץ פרס.

מפרץ פרס נִפְלָה מאד מים האדם, גם הוא משפע ממוג האויר הלוהט, אבל עמקו לא רב הוא ואין כל הר־ערבי גובל אותו על חופיו. בין רחוב הרמוז ומפרץ פרס סגורים איים רבים הנבדלים זה מזה בחצי־אי קָטֶר. החשובים בהם הם איי־בַּחְרֵין הנודעים בציד הפנינים הרב מאד על חופיהם.

ערב היא ארץ צמאה ויבשה. מלבד עמקים אחדים המברכים הנחלים בפלגי מים קטנים, אין בכל ערב נהרות ונחלים אשר לא יחרבו

ויצמתו מימיהם מהחם הלוהט. הגשמים היורדים בה בועף כמשך ימים אחדים רצופים ממלאים את הנחלים מים על כל גדותיהם. עברו ימות הגשמים המעטים—הולכים המים הלוך וחסור הנוך ואבוד בחול או בחום השמש. יש בערב רק נחלים (ואדי) אחדים, שערכם גדול ויקר מאד בגלל המים הנמצאים בהם בעמק לא רב ואלה הם: נחל הצרמיות, יוצא מהרי תימן ופונה וסובב כקשת צפונה מזרחה לצרמיות; נחל דוֹאֶסֶר, מקורו בהרי עסיר בצפון ערב, בין גִּיף ובין חורן עובר נחל סֶרְחֶן לאמור „נחל הזאבים“, קרקעו חול וחופיו מרעות דשא ונאות מדבר.

הגדול שבנחלים הוא וַאֲדִי אֶרְמֶק או רֶמְנָה, היוצא במרכז ערב ועובר מקרן דרומית־מערבית לצפונית־מזרחית ומשתפך למפרץ גִּוֶּת, לא רחוק מאשדות שֶמְרַא־עֶרֶב.

כל נחלי ערב עמקים ורחבים ועוברים בין חומות־סלעים תלולות וזקופות.
 הרב גדול וחם לזהט מצינים את אקלימה של ארץ ערב ודומה
 האקלים הוא מאד לאקלימו של מדבר צחרא (סהרה).

קורהרטן חוצה את כל ערב לשנים. כל הציו הדרומי נמצא בתוך
 האזור החם. פה שולט חם לזהט ושורף כל היום ומגיע בחדשי סיון, תמוז
 אב ואלול ל 45° במעלות צלזיוס (בצל). החם הנורא הזה בא מאור השמש
 המכצבן מאדמת הסלעים והחולות.

קרירים וטלולים מאד הלילות. ולא חזון יקר הוא שיהפך הטל הנוסד
 על הרמות לכפור.

גם גבה היבשה מעל פני הים השפעתו חישובה ונכרת מאד. כל מה
 שגבה היבשה מוסיף ועולה הולך ומצטנן החם הנוער בת המה ומפנה מקומו
 לחם נעים משיב נפש. בהר צנעא מגיע לפעמים הקר עד 5° —ובנג'ד יורדת
 הכספית בלילות שבט עד 100—וראשי ההרים הסמוכים לצנעא המתנשאים עד
 לשלשת אלפים מטר מלבינים משלג בימות החרף. בעמקים המשתרעים בין
 ההרים הגבוהים נוח הוא האקלים ונעים מאד. אך יש הרבה עמקים שיושביהם
 סובלים מאד מקר החרף.

מחדש סיון עד אלול בערך מנשבת מזמן לזמן רוח הזלעפות („הסמוס“)
 בעמקים וכמישורים ואז עולה החם עד 40 וגם עד 45 מעלות.

כגבה היבשה מעל פני הים תלויה הרבה גם חלוקת הגשמים. כנפות
 הרמות שבתמן מנשבות בקיץ רוחות לחות מקרן דרומית מערבית והן מביאות
 גשמים בכמות מספקת (כשש מאות מ"מ) עד למעלת הרוחב השש עשרה.
 במקומות האלה ג"כ ידועים גשמי היורה והמלקוש. על הרי חיג'אז יורדים
 הגשמים בסתיו ומובאים הם ע"י הרוחות המנשבות מצפונית מערבית. =
 בת המה ובנג'ד מעטים הגשמים מאד וכמותם אינה מגיעה גם למאתים מ"מ,
 והחם הלזהט הוא מכת המדינות האלה.

בהרי עמן יורדים הגשמים משבט עד אדר וכמותם מגיע עד 159 מ"מ.

פרק ב.

המחיה והכלכלה.

עבודת-האדמה
 ותבואות הארץ
 ערב היא ארץ חרבה וצמאה ואכריה מוצאים את לחמם בזעת
 אפים וחיים ברחץ ובעני. הנחלים אשר לא יחרבו מימיהם
 לב ימות השנה מעטים מאד ועובדי האדמה הכחושה מכרחים
 להשקות את ידותיהם ופרדסיהם במי הבארות העמקות. את המים האלה מוציאים
 בגלגלי אנטילה פשוטים הסובבים בכח הסוס והגמל. ויקרים הם המים בערב
 ועל כן נשמרים הם במקומות רבים בתוך בארות מקפות חומות שלא יגנבו
 ויגזלו. בימי קדם היו בני חמיר יושבי הנגב עושים ברכות ומקואות לאצר את מי
 הגשמים ומהן ידועות עד היום ברכות מאר. ב. החרבן שבא פתאם על הברכות
 האלה נחשב לאסון לאמי גדוד וזכרו נשאר בדברי הימים בתור מארע מצין במינו.
 בזמן הזה אין עוד ברכות כאלה בערב והברכות העתיקות האחדות שנשארו
 אין רהן כל ערך רב.

לפי מצבו הגיאוגרפי ומבנה אדמתו ואקלימו וטבע צמחיו נחשב הצי-האי
 ערב למעבר מאסיה לאפריקה: הצמחה של נפות עקיר ותימן מזכירה את חבש
 (אבסניה), של ערב הדרומית—את נפת סומלי, ועמן—את פרס הדרומית ואת
 הרו המערבית.

מברכת היא ערב הדרומית-המערבית והדרומית-המזרחית: הים המלחך את
 חופיה שולח את גשמי להשקות את מורדות ההרים הצופים אליו ולהצמיח
 עליהם גדולי הרב וצמחים ירקים רעננים מבני האזור החם גם יחד. פה ימצאו
 לרב מיני שטה ריחנים הנותנים גומי, שרף ושקנים וביניהם הערער, הלתם והאשיל,
 עצי מור (*Balsamodendron Myrrha*) קציעה (*Cassia fistula*) ואהלים, לבונה
 הנותנת שרף חום או צהוב-לבנבן הנקרא *Boswellia sacra*. שיח הקתה (*Catha*
edulus) המכיל בתוך עליו המר ריחני, התאנה והשקמה המצרית; שיח הקהוה
 יליד חבש עולה ומתפשט על מורדות ההרים ועל ראשיהם. בעמקים ובמדרגות
 ההרים זורעים את החטה והשעורה, מגדלים ירקות שונים ונוטעים: את תפוח
 הזהב, הלמוך, המוז, הרמוך, צמר הגפן, הטבק השובש והאקטס (*Indigo*). הדשות
 תמרים משבחים מרבות מאד בתימן, בחיג'אז ובעמן ובכל המדבר אשר בפנים ערב.
 חופי הצרמות מפארים ומקשטים באלנות הדרקונים (*Dracaena*) המתנשאים עד
 ששה מטרים. ורב צמחי ערב הם מבני הערבה והמדבר, צמחים-גמדים וביניהם
 המן הנאכל (*Lecanora esculenta*) אשר התנחל על הסלעים הקרחים.

רב תבואות האדמה: החטה והשעורה, הירקות ופרות העצים נשארים בתוך הארץ לספק את צרכי יושביה. רק הקהה התימנית נשלחת בכמות הגונה לחו"ל. הגמל, הסוס והחמור, העז והכבש מכלכלים את הבדוי כל ימי גדול חיינו בחלבם ובבשרם. חלב הגמל הוא עקר המחיה והכרכלה אצל בהמות הבית נודדי המדבר ועורו הלא הוא אהלם.

הגמל הוא בהמת המשא, "ספינת המדבר" היחידה המסגלת לפי מבנה גוה לעבר במדבר ימים רבים רצופים, לשאת ולסבל את להט השמש הבוזרת כתנור בלי אכילה ושתייה: בשעת הדחק מסתפקת בהמה מצינה זו באכילת קוצים וברקנים. ההגן בעד דבשת אחת קל ומהיר הוא במרוצתו מהגמל בעל שתי הדבשות. המין המשבה שבגמלים מוצאו מנג'ד ויקר הוא לבעליו לא פחות מהסוס היחסי.

הבקר מעט הוא מאד בערב.

והסוס הערבי שארץ מכורתו—נג'ד מציין ביפיו ובהוד קומתו: ראשו קטן ומאריך, עיניו גדולות, מבטו עליו, נחיריו רחבות, רעמתו נהדרה, זנבו היפה נשוא למעלה, רגליו ופרסותיו מוצקות, שעריו יפה ונוצץ; והוא קל ומהיר מבת-היענה וכביר כח ונעים המזג. הערבים מונים עשר משפחות סוסים מגזע היחסנים, שאין האחת מתערבת בהברתה ו"ספר היחס" נערך אצל הבדויים באותו הדיוק והכבוד שעורכים את ספרי היחסין של בני מלכים. הקונה סוס יחסן בערב ובארם נהרים מקבל "אגרת יחסין" הנקראה אל הנה והקניה נאשרת ומקימת מטעם נשיא השבט (השיך) שבתוכו נולד הסוס. הטפול בסוסים גדול מאד בכל ערב וארם נהרים ובעליהם אינם רוצים למכר אותם בעד כל הון. בארצות האלה מכלכלים את הסוסים בחלב גמלים וגם בתמרים, כשאין שעורים. במחיר הבהמות, עורים וצמרים, קונים הבדויים מהאכרים כל צרכי אכלם, ולעתים לא רחוקות ממלאים הם כל מחסוריהם בעשק וגזל.

ממלכת החי קטנה היא ודלה מאד בחצי האי ערב אך דומה חית הארץ היא מאד לממלכת החי אשר באפריקה ובארצות השוכנות על חופי הים התיכון.

בין חיות הארץ נמצאים: קוף הפנין (בתימן), חתול-הבר, הפנתר, הארי, הזאב, השועל, האי, הצבוע, היעל והיחמור ומכרסמים שונים; בצפון ערב—במערב ג'בל שמר—נמצא הערוד.

בין עופות הבר נמצאים: בחורשות תימן—שכוי-הפנינים (Numida), בערבות המדבר—הנעמית או בת-היענה, הקורא והחוגה, בנחלים (ואדי)—אוזיבר והעגור,

הדוכיפת ונשרה-החתול, ועל חופי הים והמפרצים — הקאת, החסידה וטבלנים (Colymbus).

מכת המדינה הם: הארבה, הנמלים ותולעי מדינה.

הדגה היא מקור מחיה ליושבי ארץ החוף. מימי ים עָמֵן ומפרץ פרס שופעים דגים ואלפי סירות שטות בהם לצוד דגים. הדגים המיבשים מוזן הם לאדם ולבהמה ובוול-לקרקעות ושאריתם—סחורה המשתלחת למדינות אחרות.

במפרץ פרס, לאורך כל גבול ערב וביחוד אצל חופי איי בַּהְרִין נמצאים שרטונים בנויים מחלוזני הפנינים. ציד הפנינים נמצא כלו בידי הערבים. בימות האביב והקיץ מפליגות בים עד חמשת אלפים סירות ובכל סירה מעשרה עד שלשים איש הצוללים במים לדלות את פניני הים.

הפנינים שבים האדם משבחות מאד: גדולות ולבנות הן מפניני האי צִילֵן, תבניתן ישרה יותר וגם זהרן מתקים ומשתמר יותר. לב הפנינים נשלחות לבגדר ולבָּמְפִי.

משערים, כי בהרי ערב וביחוד בהרי תימן. שפונים וטמונים אוצרות יקרים מאד, אולם עד היום עוד לא חלו בהם ידי האדם לגלותם ולנצלם לתועלת העם והארץ. בתימן נמצאות אמנם עפרות ברזל ונחשת אך כֵּן עזובות. ובְּעָמֵן מנצלים (אצל ראס אל חד) מכרי נחשת ועופרת ומלח גביש.

מחצבי הארץ

שני ענפי המחיה והכלכלה החשובים—התעשייה והמסחר — עוד לא התפתחו בערב. המצב התרבותי של יושבי ערב והמהומות והמרירות התכופות כמעט בכל רחבי הארץ הזאת, חסרון בטחון החיים והרכוש — כל אלה מניחים מכשולים ומעצורים על דרך המסחר גם במקומות המכשרים מאד לפריחתו ולהתפתחותו.

התעשייה והמסחר

התעשייה עומדת בשפל המדרגה בכל ערב ומצמצמת בערים: במעשה אכפים ועבוד עורות הגמל והצאן, ביצירת כל-יחדם פשוטים וגסים, בחרשת ברזל ובהכנת צעצועי דר (על קְּפִי חִיג'אז) — ובכפרים עוסקים רבים מהתושבים בנות צמר גמלים וכבשים, בלקט גומי ושרף ובמעשה צמוקים, בגדול הדורים ובמעשה דבש ולגן.

המסחר שפרח בחיג'אז עד מחצית המאה הי"ט ויגיע אז עד פרס, הדו, אי יָוָא וחִינָה נפסק ויעבר כלו למסקט אשר בְּעָמֵן.

רק בערי חֲדִיכָה וצנעא ובעירות לחיה יִבּוּעַ (יִמְבוּ), וְנִדָּה וּמוֹחָא מתפרנסים רבים מהתושבים מן המסחר. החשובים בשוקי המסחר שבערב הן שתי הערים הקדושות—מכה ומדינה.

מערב העתמנית, ביחוד מתימן, נשלחים למדינות שונות: גומי-ערב, בשמים, תמרים וקהה הידועה בשם „קהות מוחא“.

בְּעַמֵּן רבה תעשית כלי נשק, בד ותרבושים. דרך הנמל המְצִיץ של מִקְקַט נשלחים הרבה תמרים, שיש, פרות שונים, גימגומים ופנינים.

מרכז המסחר של ערב היא העיר עֵדֵן (Aden) העומדת תחת חסות אנגליה. המסחר הולך ומתפתח בעיר הזאת משנה לשנה. ובשנת 1901/02 כבר נכנסו לארצות שונות דרך נמל עדן (הנקרא בפי האנגלים Steamer Point) סחורות במחיר כ'105 מיליון פרנק. והסחורות שהוצאו עלו עד 59 מיליון פר'.

ראשי הסחורות המובאות לערב הן—צרכי אכל ואריגי בד וצמר שונים.

חבורה דרכים עד השנים האחרונות אין בערב דרכים מתקנות מלבד דרכי הארחות והמשעורים שכבשו בהמות המשא: הגמל והסוס. הממשלה העתמנית, אשר דאגה לחזק את כח שלטונה בערב ולהקל את עוויי העולים להשתטח על קבר הנביא ולהתפלל לפני הכעבה, הצליחה לבנות מסלת ברזל שתעבר מדמשק לחיג'אז. בשנת 1908 כבר הגיעה המסלה עד מדינה, וכעת משתדלת הממשלה להמשיכה עד מְקָה.

פרק ג.

דבריימִי־ערב וקורות היהודים בארץ הזאת.

(סקירה קצרה)

א) בהצייאי ערב ישבו הערבים עוד מימי קדם ונחלקו לשבטים, ונשיאים וזקנים בראש כל שבט. כל השבטים התיחשו על זרע יקמן בן עבר ועל ישמעאל בן אברהם. בני יקמן—המתערבים או החמרים התנחלו בנפות הנגב הפוריות ועשו להם שם גדול בעשרם, ובני ישמעאל היו המסתערבים הנוסעים בעדר בערכות הצפון, ושם יושבים צאצאיהם עד היום.

שבטי ערב נפלגו ללשוניותהם ולאמונותיהם השונות ומלחמות פרצו ביניהם כפעם בפעם ונחמו שבט בשבט ומשפחה במשפחה, ולא יכלו להתאחד לעם אחד, לכן לא מלאו בדברי ימי העולם העתיק בלתי-אם תפקיד קל-ערך מאד.

הרי ערב הנשאים ומדברותיה הנודאים היו מגן ומחסה לקיום השבטים מפני המלכים והעמים כובשי הארצות—בבל, אשור, מצרים ופרס, שהצליחו לפעמים להשתרע רק על נפות הצפון.

בדברי ימי העמים בא רק זכר השבָּאִים והַמְּנִים, שיסדו שתי ממלכות אדירות בדרום ערב ושלטו במסחר-הים שעבר דרך ארצם מהדו אל המדינות שבקרן צפונית מערבית. וכמו כן נזכרה ממלכת הנבטיים (בני נביות) אשר נאחזו בסלע ערב (Arabia petrea) על גבול חצי אי סיני ושלטו במסחר הארחות שעבר מסוריה לפרת והתרכזו בצפון ערב.

רק נבוכדנצר מלך בבל הצליח לעבר בערב מצפון נגבה ולשאת ממנה שלל רב. אך ממשלתו בארץ הזאת לא האריכה ימים, כי בשוכו לארצו שבו הערבים ומרדו בו. אלכסנדר מוקדן הפך לעלות בראש חיל לערב, אך הוא מת טרם יפיק זממו.

בשנת ל"ז אחה"ח כבש טרינוס, קיסר רומא, את סלע ערב שנספחה מן העת ההיא רגלילות רומא.

גם השבטים הנודדים בצפון מדבר ערב, בין סוריה ובין הפרת, נכנעו ברבות הימים לפני הרומאים שבאו ממערב ולפני הפרסים—ממזרח. רק יושבי ערב התיכונה והדרומית נשארו חפשיים מעול זרים.

בערב היה ישוב עברי גדול מזמן קדום מאד העולה עד לפני חב"ש. בימי המלחמות האחרונות ואחרי ההרבן נדרו לערב פליטי יהודה, ובימי האמוראים האחרונים נמלטו שמה הרבה יהודים מבבל ופרס והתישבו בגלילות חיבר ויתרב היא אלמדינה, תימן או הקֶר. שבטי ערב, שהיו קרובים ליהודים בתכונת גזעם, קבלו את הגולים באהבה, והיהודים התקרבו מעט מעט ליושבי הארץ; דברו בלשונם ולמדו את מנהגיהם ונמוסיהם, וכמוהם נחלקו גם לשבטים ולבתי-אבות.

בצפון ערב ישבו כעשרים שבטים יהודים, שהתעסקו בעבודת האדמה ובגדול צאן ובקר. היהודים האלה עשו להם שם גדול בין ילידי הארץ בגבורתם ובמכצריהם החזקים, שבנו להשגב בהם מפני פראי הערבים, בני המדבר. בין שבטי היהודים הצטינו אז: בני קֶינְקָה, שבאו ראשונה להאחו ביתרבו ובנותיה. הם היו חלפנים וצורפי כסף וזהב ויסדו שוק גדול ביתרבו, שאליו היו נאספים כל סוחרי הארץ למקנה ולממכר. מקדם ליתרב, בערי אֶלְקָן, אֶלְמֶנְצוֹר ופֶיר-עֶקֶס ובֶנְעֵת ישבו שבטי קֶרִיָּה ותַנְדָּל, ובחבל בִּיתְרָה ואֶלְנוּעַם ישבו בני נְדִיר. ומצפון לערב, דרך ארבעת ימים מיתרבו ישבו בני חיבר שהתיחשו לבני יונרב בן רכב

(יזמיה ל"ה, ו, ז). היהודים האלה בני הרכבים היו רועי צאן ובקר ויבנו להם מבצרים חזקים על ראשי ההרים להסתר מפני שכניהם הפראים, ובמשך הזמן עלו לגדולה ויסדו מעין שלטון מדיני על כל שבטי הערבים אשר מסביב.

והיהודים שנאחזו בתימן היו סוחרים מפלגים, שסחרו את ארצות הדרו, פרס וביצינג, אך לא חברו לשבטים ויהיו מפוזרים ומפרדים בין הערבים.

אעפ"י שהיו היהודים דומים לשכניהם הערבים בסדרי חייהם, במנהגיהם ובנמוסיהם, לא עזבו את תורתם ומסרת אבותיהם: ביתרוב הקימו בתי-מדרש לתורה ולתפלה והחכמים „החברים“ מבני קריטה (אל-אֶחְבֵּר) הפיצו את ידיעת התורה בין העם. הערבים כבדו והוקירו מאד את „עם הספר“ או „אנשי הכתב“ (אֶהְלֵ-אֶל פֶּתַב) ולמדו וקבלו ממנו הרבה יסודות הדת וספורי אגדות שנשתכשו בפייהם. השפעת היהדות על הערבים היתה עצומה כד כך עד שרבים משבטי הערבים ובתי אבותם התיחדו. בראשית המאה החמישית (בשנת 430 אחה"ח) התגור אבו־קָרִיב מלך תימן, הוא וכל חילו, אך ממלכתו נפלה בימי יוסף דו זר ננס (בעל התלתלים) בנו, אשר קנא קנאת אהיו היהודים העשוקים והרצוצים במלכות ביצינג הנוצרית וינקם בנוצרים סוחר תימן. בפקודת קיסר ביצינג עברו אז (בערך ש' 460 ש' אחה"ח, 530 לתאריך הרגיל), הנושעים הנוצרים את הים האדום. תימן נכבשה לפנייהם וממלכת המתיהדים נכחדה מן הארץ ולא היתה (ה תקומה. והכושים משלו בתימן כשבעים שנה.

בתקופה הזאת חי ביתרוב המשורר המליץ שמואל בן עדיה מזרע אהרן הכהן (נולד בש' 430 ומת בש' 490 לחב"ש) ויעש לו שם עולם בספרות הערבית בשיריו היפים המושרים בין הערבים עד היום.

השפעת היהדות על הערבים נכשה דרך לתורת מחמד. מראשית המאה השביעית לתאריך הרגיל תופסים הערבים מקום חשוב בדברי ימי עולם. ביום אל הג'רה הוא יום ט"ז לירח יולי שנת 622 (שפ"ב), ברח מחמד ממקָה עיר מולדתו מחמת מתנגדיו שהתנכלו להמיתו, ביום י"ד ספטמבר בא ליתרוב ויושביה קבלוהו בזרועות פתוחות, ומן היום ההוא נקראה העיר בשם „מדינת אל נבי“ לאמר עיר הנביא. רב יושבי העיר, חוץ משבטי היהודים, נספחו לדת האשרם. מתחלה נסה מחמד להכניס את „עם הספר“ תחת כנפי הדת החדשה בשלום ואח"כ באנס. בחמה שפוכה רדף את שבטי היהודים „הנופרים“ עד שנתפרדו ונתפזרו בין שכניהם הרבים והעצומים, ונשארו סחופים ודוויים עד היום הזה.

בחרב שלומה ובקשת הדוכה הכנים מחמד תחת כנפי האשלם את כל שבטי ערב. מחמד והכליפים הראשונים, ממלאי מקומו, אבורבכר, עמר ועתמן ועלי הצליחו לאחד את השבטים הבודדים, שהתישו כחותיהם במלחמת-אחים, לעם בעל צביון מיוחד, אדיר ומנצח. יורשי כסא מחמד נסכו בלב המאמינים רוח קנאה לדתם החדשה ותשוקה נמרצה לכבש ממרכות קרובות ורחוקות. במות מחמד עלו הערבים כשואה על המדינות הסמוכות לארצם ויכבשו את סוריה וא", ארס-נהרים ומצרים (660—632); חיש מהרה באה פקודתם גם על ארמניה, פרס, תרכסתן (בה ישבו התרכים) והדו, בימים ההם כבשו הערבים גם את כל צפון אפריקה; בשנת 711 צלחו את רחוב גברלטר וכל ארץ ספרד נפלה בידם. הסרצינים* (וכך נקראו הערבים מלמדי המלחמה כפי יושבי מערב אירופה) הלכו מחיל אל חיל וכבשו גם את דרום צרפת בשנת 722 אך בשנת 732 נשבר גאונם ע"י קרל מַגְטֵל בין טיר ופואטֵיה.

עוד לא עברו מאה שנה ממות הנביא וממשלת הערבים כבר התפשטה מהדו עד ים האטלנטי ואיי הפירנאים.

פוזר כחות הערבים בארצות רחוקות התיר את קשר האחדות ביניהם, ולא יכלו להתקים בתור עם בעל שלטון מיוחד. הערבים נקרעו לשלש ממלכות (כליפות): ספרד, בה משלו האומיים, אפריקה, בה שלטו הערבים הסַטִימִיִים ואסיה היתה לעבסיים. אז הגיע תור הזהב להשכלה הערבית. שלש ערי המלוכות ועוד ערים גדולות מספרן: בגדד ודמשק באסיה, קהיר ופס באפריקה וקרדובה וגרנדה באירופה היו למרכזי החכמה וההשכלה ולאורם הלכו כל עמי התבל. המרכיבים האלה העשירו את העולם בקניני הרוח. בהם עלו ופרחו השירה והפילוסופיה, התכונה וההנדסה, חכמות הטבע והרפואה ושאר מקצועות המדע העיוניים והמעשיים. בתקופה המזהירה ההיא הקימו האדריכלים הערבים בנינים מפארים ונשגבים אשר לסגנונם הנפלא אנו משתאים ומשתוממים עוד היום.

עוד בימי ממשלת הכליפים, מהמאה השמינית בערך, נוסדו בנפות שונות בערב מלכיות קטנות ובראשן עמדו נשיאים, שְרִיפִים ואימאמים מזרע עלי. בשנת 1516-1517 הגיעה ממשלת התרכים מצפון עד גבולות האימאמים אשר בהרי תימן וגם שתי הערים הקדושות—מכה ומדינה נפלו בידיהם. בימי סולימאן היפה התבצרו התרכים בחיג'אז ובתימן, אבל במותו התגברו המרדיות בשתי המדינות האלה ובשנת 1567, בימי סלים השני, התחולל מרד גדול בתימן.

* מהשם הערבי שרקים לאמר, "מזרחיים" ובמדרש ביר מיח והם נקראים סרקים ובתרגום יונתן על אורחת ישמעאלים, "סיעא דסרוקין".

חיל התרכים השקיט את המרד ויכבש כמעט את כל הערים הבצורות. אך בשנת מות סלים השני (1574) התרופף שלטון תרכיה בערב. בשנת 1630 גרש הגבור הערבי סעיד קאסם את התרכים מגבולות תימן ומאז נבחרו כל האימאמים מתוך זרע ביתו של הגבור הזה. בשנת 1835 נתן השער העליון זכיות שלטון לאימאמים אשר בתימן.

בשנת 1740 נוסדה בערב התיכונה כתת הוֹקְבִים, ומטרתה היתה להשיב את דת האישלם לטהרתה הראשונה. התנועה הזאת התפשטה חיש מהרה בכל ערב התיכונה. בשנת 1803 הצליחו הוהבים ללכד גם את מכה וישפכו את ממשלתם גם מגבולות עמן עד ארם נהרים. ויתכוננו להשתרע גם על סוריה. אז מלא „השער העליון“ את ידי מחמד עלי, פחת מצרים, ליסר קשה את הוהבים. ובשנת 1819 נלחצו הוהבים לתוך ערב התיכונה ומחמד עלי משל בשם השלטן וירחיב את גבולות ממשלתו גם בתימן. אך בשנת 1841 הכרה להשיב לתרכיה לא רק את סוריה כי אם גם את כל תימן. ומאז הושיב השלטן ואלי מיחד ושריף גדול במכה ומשנת 1882 נמנה ואלי מיחד גם לתימן ומושבו בצנעא.

אך באמת לא התבצרו התרכים היטב בתימן ואפילו בערי החוף היה מצבם מסכן עפ"ר. הצבא המסדר שבתימן והיג'אז הגיע רק לעשרת אלפים איש ולא השיג כחו להביא סדרים בארץ ולשלט בשכטים הרבים ולהכניע את האימאם העומד בראשם, שתחת פקודתו נמצאים כששת אלפים עד שבעת אלפים חילים מזוינים. והארץ נתונה אמנם ברשיות שונות ובידי אדונים שונים; יש מקומות שתושביהם משלמים מס גדול לתרכיה וגם לאימאם; בחבל הארץ צפינה לצנעא מושל האימאם והתגרות בינו ובין גדודי התרכים נהפכות למלהמות תכופות; דרומה לצנעא מושלים שבטי טאג'ות ומערבה ומזרחה לצנעא — הממשלה מערבת.

הוצאות הממשלה להחזיק בתימן עלו תמיד פי שנים מהכנסותיה שנותנת לה הארץ הזאת, והפקידים אשר לא באו על שכרם במועדו בימי משטר העריצות נגשו את יושבי המדינה ויבעיר בהנהגתם איש מרד בלב שבטי הערבים, אשר התקבצו ויתאחדו תחת דגל האימאם יחיה אחד מבניו של האימאם הקודם סעיד-חמד-אל-דין.

ובערב התיכונה נשאר לוהבים רק חלק ממרכתם הגדולה ועל ידם נוסדו מלכיות שונות; שמר, עניזה וכו'.

עמן היתה לשלטניה מיוחדת וחצרמות נחלקה בין נשיאים קטנים (ראה להלן בפרק החלוקה המדינית).

ב במשך תקופות רבות נשכחו אחינו הנדחים שבערב האלה מלב אחיהם בני הגולה וקורותיהם נשארו בערפל. רק בימי הרמב"ם נשמע קול יהודי תימן הנאנקים משעבוד הגלות המרה מהצרות ומהרדיפות הנוראות שסברו מעשרת האימאמים שמשלו בתימן. הרמב"ם פנה אליהם בדברי תחנוּמין להחיות את רוחם ולהזהירם מלכת שולל אחרי משיח השקר, אשר קם אז בתימן. כעבר שנים מספר השפיע הרמב"ם על השרים וגדולי הארץ להיטיב את מצב אחיו התימנים, ולהקל מעליהם את עלם הקשה. ומאז היו מזכירים כל ימי חיי הרמב"ם את שמו בכל קהלות תימן בתפלת הקדיש לאמר, "בחייכון וביומיוכון ובחיי רבנו משה בן מימון".

בסוף המאה הי"ג נמצאו עוד במקומות אחדים בתימן ובחיג'אז שבטי-יהודים הפשים חצאי-נורדים.

בשנת 1517 מודיע הכומר הנוסע אנדריי תְּבֵט ע"ד מציאות יהודים רוכלי בשמים וסוחרים בבב-אל-מנדב.

במחצית המאה הי"ז הגיע שמע ישבתי צבי לתימן ויתעוררו היהודים וימכרו את בתיהם ויהיו נכונים לעלות לא"י. אך המונים המונים מעם הארץ התנפלו על היהודים ויבזו וישסו אותם בלי רחמים וישלמו אחינו האמללים האלה בנפשותיהם ובדמם בעד תקותם המבהלת.

בשנת 1670 הכריז האימאם אל מהדי, כי תימן קדושה היא כחיג'אז ויגרשו רק מצנעא לבד כעשרת אלפים יהודים, כעבר זמן לא רב אמנם העביר אל מהדי את רוע גזרתו בתנאי שלא יתישבו בין המשלימים. ומאות אחדים מן הגולים שבו לצנעא וישבו ברבע מיוחד עד היום הזה.

בשנת 1762 בקר המלמד ניבור את תימן ומצא את קהלות היהודים בצנעא ובשאר ערי תימן במצב טוב מאד.

בשנות תרי"ח—תרכ"ב סבב את ארץ תימן ר' יעקב אבן ספיר וכתב בספרו, "אבן ספיר" רשמיו ע"ד מצב אחינו התימנים, משפטי חייהם ומנהגיהם המשונים.

בשנת תרל"ד—תרל"ה עבר בארץ ערב הסוחר היהודי ר' דוד קָרְסו וכתב את רשמיו מסעו בספר, "זכרונות תימן" בלשון אשפנונית.

פרק ד.

יושבי הארץ בזמן הזה.

כל חצי האי ערב עוד לא נחקר היטב, ועד היום מחלקות הן הרעות ע"ד מדת שטחו וגם ע"ד מספר יושביו חסרים עוד מספרים מדיקים. התירים הָבָר וְגִלְזָר משערים, כי שטח ערב מגיע עד כדי שלשת מיליונים קילומטר מרבע ומספר התושבים עולה לשלשה וחצי מיליון נפש, לאמר, נפש אחת על קילומטר מרבע. בעמן ובתימן שישובן מרבה יותר עולות לכל ק"מ לא יותר מחמש-שש נפשות.

הערבים יושבי הארץ נחלקים לאנשי ישוב ולרועים נודדים. בין שתי המפלגות הארה שוררת שנאה כבושה מדור דור. הבדוים המבלים כל חייהם באהלים במרחבי המדבר עוינים את "יושבי הכתים" הנשמעים לפקדי הממשלה ומשרמים מסים וארנוניות. הבדוים חוטטים ועושקים את בני הכפרים והעירות כל הימים. אבל הכנסות העשק וההמס האלה אינן מספיקות עד כדי לחיות חיים מְפָנְקִים. הסתפקות הבדוים אינה באה מתוך מדותיהם הטובות אלא מתוך עניותם. ובכל זאת, למרות ענים ומחסורם שמחים הבדוים בגורלם, מתגאים בחפשתם, מְאֻשְׁרִים ביכלתם לנוע ולנווד בערבות המדבר, בלי כל מפריע, בלי כל חובה לתת דין וחשבון על מעשיהם לפני השוטרים ופקידי הממשלה שנואי נפשם.

כל בני ערב, הבדוים ואנשי הישוב מתייחסים למשפחה אחת, לבני שם. הראשונים מדברים ערבית והאחרונים בלשון משנה קצת מערבית. רק יושבי הצרמות נבדלים מאד בלשונם העקילית הדומה לערבית, כהערבית לערבית. יש אומרים, כי בני הצרמות הם צאצאי התְּמִירִים הקדמונים, מפני שמצאו בארצם הרבה כתבות חמיריות; ואחרים מיחסים את בני הארץ לגזע הכושי; הם קצרי קומה מכערים וכמעט שחורים. ע"ד מחמד והאשלם אין להם בלתי-אם מושג ממשמש מאד. בכלל דומים הם מאד להבדוים הנעדרים כמעט כל דת.

ובני הישוב כלם משלמים. יושבי נג'ד נבדלו לכתה מיוחדת בשנת 1745 ומאז הם נקראים נְהָבִים על שם עבדול נְהַב מוסד כחתם. קנאתם לדת עוברת כל גבול והם נכונים תמיד למסר נפשם על שמירת חקי הַקְרָאן ומצוותיו. הם מאמינים באחדות אלהים ושאיין כל מתוך בין הבורא והבריאה. ע"כ הם נוקמים ונוטרים ל"עובדי האילים" בעלי דת מחמד המאחדים בתפלתם את שם מחמד עם שם אללה. הוהביים מתעבים את ההדרור החיצוני המלוה את קיום המצוות והמנהגים, אינם מקשטים ומפארים את בתי-מסגדם, אינם מתעטפים בכגדים

ואסור להם לעשן טבק, לשיר ולנגן. ורבים מיושבי שמר מחזיקים עד היום באמונות הערבים שקדמו לדת מחמד, מתפללים לשמש, מביאים קרבנות למתים אך מודים בכח עליון, נעלם ונסתר. ואמונת יושבי עֶמֶן מערבה מעבֹּרִים ומהזיות הפרסים.

היהודים
לפי דברי התורים נמצאים רק בתימן בלבד כשלושים אלף יהודים. רבם בעלי מלאכה שונים (חיטים, סנדלרים נגרים, נפחים, צורפים, קדרים, בנאים. אורגים, עושים אבק שרפה, יין שרף ואבקת טבק), ומעוטם רוכלים וסוחרים עניים מרודים, היושבים בבתי חמר ובמרתפים אפלים ומעֶפְשִׁים. יש בין יהודי תימן גם בעלי שדות, גנות־ירק ופרדסים, אך מספרם לא רב הוא. מצבם המדיני גורא והם נגשים ונענים כר היום: אסור להם לקנות קרקעות לזריעה ולנטיעה ולבנות להם בתי־אבן; ברבעי המשלימים אסור להם לרכב על סוסים, המורים וגמלים, להבש תרבוש לראשם וללבוש בגדים צבועים ולבנים. היהודי פסול לעדות והוא בריה טמאה וחלילה לו ללכת לימין הערבי וכו'. בכל תימן מחיבים היהודים נקות את בתי המחראות ולהוציא את הנבלות מחוץ לערים ולכפרים.
בצפון תימן נמצאים קבוצי יהודים בעלי קומה המגדלים פרא את שערות ראשם ומזינים ולבושים בגדים לבנים.

מספרים גם אדות שבטים עברים בני־חיל ומלמדי מלחמה הנמצאים בערב התיכונה ובחיבר וחד־ידה ובנפת עסיר, אך כל הספורים האלה מחכים עוד לתורים מבקרים שיאמתו ויאשרו אותם.

המצב הרוחני של יהודי תימן שפל מאד בערים ובכפרים. אמנם יש ביניהם הרבה יודעי ספר ומפלגים בתורה אך המון העם נבער מדעת, וכל חכמתו היא קריאה בסדור התפלות וידיעת הכתב האשורי.

יהודי תימן מאמינים ברוחות ובשדים, בלחשים ובקמיעות. והיהודים היושבים בכפרים דומים מאד בתנאי חייהם, במנהגיהם ובנמוסייהם, כמאכליהם ובמלבושיהם לשכניהם הערבים.

בשלושים השנים האחרונות מרבים אחינו התימנים לעלות לא"י. שכי הגולה רבם שפלי קומה, שהורים ושוזפי שמש. כרם עובדים בועת אפס ועושים כל מלאכה ועבודה קשה המפרכת את הגוף; ברסקים, מסתתי אכנים ובנאים וסבלים וכדומה; ומצינים התימנים הנדכאים ברוח אמונתם העזה ובמנהגיהם המוזרים לשאר אחיהם. יש ביניהם הרבה יודעי ספר ולומדי תורה, אך כלם רחוקים הם מכל השכלה. בבתיהם ובניהם מדברים הם עיבית ונשיהם אינן יודעות להתפלל ב"לשון הקדש".

פרק ה'

החלוקה המדינית.

כל חצי אי ערב הגדול עוד לא נחקר היטב, על כן מחלקות הן הדעות ע"ד מדת שטחה של ערב ומספר תושביה. לפי השערות הקר וגלזר, עולה שטח ערב עד שלשת מליונים קילומטר מרבע ומספר יושביה לערך שלשה מליונים וחצי. המספרים האלה ערוכים באופן זה:

300,000	מספר התושבים	ק"מ	250,000	מדת השטח	—	—	חיג'אז
750,000	"	"	200,000	"	—	—	תימן
150,000	"	"	80,000	"	—	—	אחסא
							עדן וכבושי אנגליה
170,000	"	"	41,000	"			(בלי האיים)
500,000	"	"	250,000	"	—	—	חצרמות
— — —	—	—	800,000	"	—	—	מדבר דהנה
1,000,000	"	"	190,000	"	—	—	עֶמֶן
600,000	"	"	1,170,000	"	—	—	ג'ד
3,470,000			2,981,000	ס"ה שטח ערב			

ערב העתמנית מכילה שתי ויליות חיג'אז ותימן על חוף ים האדום ופלך אחסא השוכן על מפרץ פרס ונכנס לוילת בצדה (ראה ארם נהרים). שאר חלקי ערב חוסים בצל אנגליה והשלטנים המושלים בחצרמות, עמן ונג'ד.

וילית חיג'אז.

הויליה חיג'אז (שטחה 250,000—ק"מ, מספר יושביה 300,000 נפש אחת עד כל ק"מ), משתרעת לארך הים האדום בין סוריה ובין תימן, במעלת השתים-עשרה ממעלות הרחב. רב הנוף הזה מלא הרים חשופים מכל צמה, אך בהם שפונים אוצרות זהב וכסף, נחשת וברזל, שיד אדם עוד לא ננעה בהם. ועמקי תהמה או עור (גיא)—אדמתם אדמת חול וטרשים, אדמה צמאה ויבשה אשר לא תצלה להקשר ולהקצע. חסר המים מרגש פה באופן מבהיל. בכל תהמה ובכל עמקי ההרים יש למצא רק מקומות מספר מבורכים במעינות ובארות המשקים את הגנים והפרדסים. נפת חיג'אז היא ארץ דלה ועניה ואין בכחה להחיות ולפרנס את יושביה המעטים המפורים בה זעיר שם זעיר שם. רב מזונותיהם באים אליהם מארצות אחרות, ביחוד מצרים. המסחר היוצא מחיג'אז מצמצם מאד: צמוקים, צרי ומור ולבונה

חצי-האי ערב

1:15000000

0 100 200 300 400 500

י.כ.ן-עמי

קלומטר

וצדפים שלוקטים הדיגים על חוף הים. גם המסחר הנכנס דחיג'או קטן הוא ודל מאד. לַעֲמַת זֶה יֵשׁ לַמְדִינָה הַזֹּאת עֵרֶךְ גָּדוֹל מְאֹד, מְדִינָה וְדָתִי: הִיא מְכִילָה אֶת שְׁתֵּי הָעָרִים הַגְּדוֹלוֹת וְהַקְּדוּשׁוֹת בְּכָל עוֹלָם הָאֲשֵׁלָם: מְקָה וּמְדִינָה.

מְדִינָה או „מְדִינַת אֵל נְבִי“ (16—20 אֵלֶף אִישׁ) עוֹמֶדֶת צְפוֹנָה לַמְּכָה וּשְׁנֵיָה לָהּ בַּמְּעֵלֶת קְדוּשָׁתָהּ. הָעִיר עוֹמֶדֶת עַל גְּבוּל הַמְּדַבֵּר, בְּגִיא פוֹרָה וְדִשָׁן, וְקָלָה מִקֶּפֶת חוֹמָה בְּצוּרָה וְעֵתִיקָה. בְּעִיר מִתְנוּסָה לַתְּפָאֶרֶת בֵּית־מִסְגָּד גָּדוֹל וּמִפְאָר וְבו גִּנּוּזוֹת עֲצָמוֹת הַנְּבִיא בְּאֶרֶץ מְצֻפָה כֶּסֶף, בְּבֵית הַמִּסְגָּד הַזֶּה בְּנוּי גַם בֵּית מִסְגָּד קָטָן, שֶׁהָקִימוּ הַמְּשֻׁלְמִים הָרַאשׁוֹנִים, בְּמָקוֹם שֶׁעָמַד גַּמְל מִחֲמַד בְּבִרְחוֹ מִמְּכָה: בּו זְכוּ הַמֵּאֲמִינִים לְשִׁמְעַת אֶת דְּרִשׁוֹת הַנְּבִיא. וְגַי הָעִיר גְּבוּהָ מֵעַל פְּנֵי יָם סוֹף עַד אֵלֶף מֵטֵר, וּבִימֹת הַחֶרֶף מִתְגַּבֵּר בּו הַקָּד וְהוּא מְסַכֵּן לְעוֹלֵי הַרְגֵל הַבָּאִים מֵהָאֲרָצוֹת הַחֲמוֹת, וּמְרַגֵּל בְּפִי הַחַגִּיִּים הַפְּתוּגִים: „הַמִּקְבֵּל בְּאֵהָבָה אֶת יִסּוּרֵי הַקָּד שֶׁל מְדִינָה וְעוֹנְוֵי הַחֶסֶם שֶׁל מְכָה, הָרִי זֶה כְּדָאֵי וְרָאוּי לְקַבֵּל שְׂכָרוֹ בְּגַן עֵדֶן“.

גַּמְל מְדִינָה הוּא הָעִיר יִגְבּוּעַ וְכֵה 5—7 אֵלֶפִים אִישׁ.

דְּרוֹמָה לַמְּדִינָה עוֹמֶדֶת הָעִיר מְקָה בְּנוּיָה בְּתַבְנִית מְרַבְּעָה בְּעֵמֶק חוֹל וְסֻלְעִים בֵּין הָרִים עִירִמִּים וְקֶרְחִים, מִסְפַּר יוֹשְׁבֵיהָ—40—60 אֵלֶף נֶפֶשׁ. מְרָאָה מְרַחֵק מְרָהִיב עֵינַי, יֵשׁ בָּהּ רְחוּבוֹת מְרוּחוֹת וּבִת־אֶבֶן יָפִים מְאֹד. לְבִנֵי הַדְּתוֹת הָאֲחֵרוֹת אֲסוּר לְהַכְנִס לְעִיר הַקְּדוּשָׁה הַזֹּאת וְאֵלֶּה הַמְּעַטִּים שֶׁזְכוּ לָבוֹא לְתוֹךְ הָעִיר הַתְּחַפְּשׁוֹ וְהַתְּגַבֵּב בְּעֶרְמָה. הַמְּשַׁלֵּם הַרוּצָה לָמוֹת בְּמִנוּחָה מְחִיב לְרֹאוֹת לְמַצְעֵר פֶּעַם אַחַת בְּחַיּוּוֹ אֶת מְכָה וּלְקַבֵּל אֶת תַּאֲר הַכְּבוֹד חֲגִי לְאִמֵּר „עוֹלֵה־רְגֵל“.

מְכָל פְּנוֹת הָעוֹרֵם נוֹהָרִים לְעִיר הַקְּדוּשָׁה אֵלֶפִי עוֹלֵי רְגֵל (מ־50 עַד 100 אֵלֶף בְּשָׁנָה), לְהַתְּפַלֵּל לְפָנֵי בֵּית־הַמִּסְגָּד אֶל־הָרֵם* (בֵּית־מִקְדָּשׁ) וּלְנַשֵּׁק בְּהַדְרַת קִדְשׁ אֶת הַחֲטָיִים, הִיא הָאֶבֶן הַשְּׁחוּרָה הַמְּשֻׁבָּצָה בְּכַתֵּל הַמּוֹרְחֵי. הַמִּקְדָּשׁ הַלְּאִמִּי הַזֶּה הוּא בְּנוּי־אֲבָנִים מְשֻׁשָׁה גָּדוֹל מְאֹד, שֶׁהוֹקֵם בְּתַקּוּפָה עֵתִיקָה עוֹד לְפָנֵי מִחֲמַד, וְאַחֲרָי שְׁבַעֵר מִחֲמַד מִתּוֹכּוֹ אֶת כָּל גְּלוּלֵי הָעֲרָבִים נִשְׂאָר בְּקְדוּשָׁתוֹ עַד הַיּוֹם. הַמִּקְדָּשׁ עוֹמֵד בְּשִׁבּוֹר הָעִיר. אֵרִכּוֹ אַרְבַּע מְאוֹת אַמָּה וְכֵן גַּם רְחָבּוֹ. גַּנּוּ הַשְּׂמוּחַ נִשְׁעָן עַל אַרְבַּע מְאוֹת וְתִשְׁעִים וְאַחַד עֲמוּדֵי שֵׁישׁ לְבָן הָעוֹשִׂרִים אֶת הַבְּנוּי מִסְבִּיב. תְּקִרְתּוֹ עֲשׂוּיָה שֶׁלֵּשׁ כְּפּוֹת. בְּתוֹךְ הַמִּקְדָּשׁ עוֹמֵד הַיֵּכֶל הַכְּעֵבָה הַנִּקְרָא

* בְּשֵׁם חֶרֶם מְכֻנָּה הָעֲרָבִים אֶת כָּל אֶחָד מִבְּתֵי הַמִּסְגָּד הַגְּדוֹלִים אֲשֶׁר בְּמִכָּה וּמְדִינָה וּבִירוּשָׁלַם (עַל מָקוֹם הַמִּקְדָּשׁ) וּבַחֲבָרוֹן (מְעֵרַת הַמִּכְפָּלָה). וְטַעַם חֶרֶם, הוּא שֵׁם חֶרֶם בְּעֵבְרִית לְאִמֵּר: קִדְשׁ וְאֲסוּר, מִפְּנֵי כִי גָדוֹל עוֹן הָאִישׁ בְּחַטָּאוֹ בְּמָקוֹם הַזֶּה מֵאֲשֶׁר יִחַטָּא בְּמָקוֹם אֲחֵר. אִף אֲסוּר לְשַׁפֵּךְ בּו כָּל דָּם אֲפִילוֹ שֶׁל חַיָּה אֲשֶׁר לֹא תִצְלַח לְאֹכְלָהּ. וְקְדוּשַׁת הַמָּקוֹם מְגִינָה עַל הַמִּסְתַּוֵּף בּו לְבַל יִמְצָאֵהוּ אוֹיְבוֹ וְיַעֲשֶׂה לוֹ רַעַה בִּידּוֹ אוֹ בְּפִיו. וְכֵל הָעִיר מְכָה דִינָה כְּחֶרֶם.

גם בית אֶבְרָהָם והוא בנין רבוע, ארכו מאה וששים ושתיים ורחבו שמונים וארבע באמה וכן גם קומתו. ודלת היכל הכעבה ארכה שלשים וארבע ורחבה עשרים וארבע אמות, כלה מִצֵּפֶה כסף טהור, ורצפתה—אבני שיש לבנות, ירקות ואדמדמות; וגג ההיכל נחשת-קלל נשען על שלשה עמודי עֵץ הַתְּקָה הבא מארץ הרו ואין הרקבון שולט בו כל הימים. קירות הכעבה—שיש לבן ומִכְסִים ממשד עד הטפחות יריעות משי ובהן מִרְקָמֹת פסוקי הַקְּרָאן רקמת משי לבן. הכעבה הוא הבית אשר עולים אליו רבנות אלפי משלימים שנה שנה ובו האבן הרבועה הנקראת בשם חָטִים. לפי האגדה הוריד אותה המלאך גבריאל מן השמים ומסרה לאברהם אבינו בעת הקימו את הכעבה. האבן השחורה והקדושה (שאוּלִי היא באמת רק אבן מהכוכבים הנופלים) נקראה בפי מחמד בשם „ימין אללה” נמצאה במבוא היכל הכעבה, מעלפת טבעות זהב, בכתר המזרחי. ועל האבן פרושה פרכת משי שחורה שמחליפים אותה מדי שנה בשנה, כי עולי הרגל קורעים ממנה קרעים קרעים ועוטפים על צוארים כסגולה בדוקה מפני מעשי כשפים, שדים ורוחות וחליים רעים.

כל היום חונים המתפללים בחצר המקדש, מעשנים ומסיחים וקוראים שְׁרוֹת הַקְּרָאן ובין השמשות פותחים את החגיגה. אלפי אורות יקרים מאירים את אל־הרם. והמאמינים ובראשם האימאם או השריף הוא הכהן הגדול כורעים ומשתחיים על מפתן המקדש ומקיפים שבע פעמים ברנה ותפלה את הכעבה—זכר להגר שסבבה במקום ההוא פעמים הרבה, ומנשקים את האבן הקדושה הנשקפת מבין קרעי הפרכת. אחרי ההקפות שומעים עולי הרגל מעל ראש גבעת עֶלְפָת אשר לפני העיר מכה את דרשת השריף ומביאים קרבן. ואח"כ יורדים כלם בחפזון מן הגבעה—זכר להגר שנפקחו עיניה לראות מראש ערפת את באר זַמְזַם*) אשר מנגד ותרד חיש מהרה למלא נאדה מים ולהשקות את ישמעאל. ומצוה גדולה לעולי הרגל לשנות ממימי הבאר הזאת.

האגדה הערבית מספרת, כי לפנים היתה האבן הקדושה לבנה והשחירה בעונות באי עולם.

בכלל יש דעריבים אגדות רבות בדבר אבן החטים, ואגדה אחת יפה מספרת לאמר: „ויהי כאשר גרש האדם מגן העדן ויתחנן אל אלהים, כי יתן לו אחת מאבני הגן לזכרון עולם לו ולבניו אחריו. ויעתר לו ה' ויתן לו אבן לבנה ומוזהירה כספיר מאבני הבדלה אשר בגן ויקחה האדם ויביאה אתו אל מקום העיר מכה וישב שמה. ויהי בראות האדם את עמלו הרב עלי תבל, ויזכר

(* הוראת השם זַמְזַם: השמיע קול שאון חזק.)

את הימים הראשונים, אשר השתעשע בזיו אלהים בגן העדן—וישב אצל האבן ויבך יומם ולילה, וימאן להתנחם. ותבלענה דמעות האדם בלב האבן ויחשך תארה ויפן הודה מעריה ותהי לאבן שחורה עד היום הזה. ויהי מקץ ימים רבים ויבוא אברהם לראות את ישמעאל בנו, והוא ישב אז בעיר מכה אשר בארץ חוג'ז היא מדבר פארן, וימצא שם את האבן, וירחץ רגליו עליה וישארו דשמהן עליה עד היום הזה. ויצו ה' את אברהם לבנות לו בית במקום האבן ההיא. ויעש כן אברהם ויבן את בית הכעבה במקום ההוא בחדש הראשון לחדשי השנה הוא חדש מֶחָרָם לאמר חרם, כי אסור אסרו הערבים על נפשם מהיום ההוא והלאה לשפך בו דם נקי או להלחם בו".

במקדש אל־חרם נמצאים גם קברי ישמעאל והגר מֶכְסִים אבני שיש מרְבֵעוֹת ועולי הרגל מתפללים נגדם בחרדת קדש.

השריף הממנה על מקדש הכעבה מפקד מטעם השלטן מבני המשפחה המיֶחְסֵת לזרע הנביא. ולכהן הגדול הזה יש השפעה מוסרית עצומה על כל שבטי הערבים.

מערבה למכה עומדת העיר ג'דָה (25 אלף איש), נמל מכה; במרחק עשרה קילומטר דרומה למכה עומדת העיר טְאִיף הנודעה בגניה ופרדסיה היפים. מספר יושביה עולה לשמונת אלפים נפש. העיר גבוהה מאד (1882) מעל פני הים, ולכן אוריה מְמֹג ומבריא, ועשירי מכה מבליים בה את ירחי הקיץ החם.

ו י ל י ת ת י מ ן .

הוֹיֶדְיָה תִיֶמֶן או "ערב המְאִישֶׁרֶת" (Arabia Felix) (מדת שטחה 191.000 ק"מ ומספר יושביה 750.000, לאמר ארבע נפשות לכל ק"מ) משתרעת דרומה לחיג'אז עד רחוב בכ־אֶרְמֶנְדֶב. וילית תימן מתחלקת לשני מחוזות: תְּהֶמָה (שפלת החוף) וג' ב'ל. תהמה יורדת אל חוף הים מנבה שש מאות מטר. יש מקומות שרחבה היא עד 20—25 קילומטר והולכת וצרה עד אפס מקום. בה גדלים ועורים יפה החטה והשעורה והדורה, קנה הסכר והתמר. הג' ב'ל — ארץ רמה והררית מקסימה ביפיה. רכסי הרים הגבוהים מ'3500—3000 מטר עוברים בה ונפסקים פה ושם בעמקים שקויים ופוריים. נחלי המים התדירים הזורמים בג'בל מצננים את האוויר מאד. ימות הגשמים באים פה באביב בעוד שבתהמה יורדים הגשמים בחרף והאוויר מוזק מאד בנוף הזה. גדודי החילים התְּרִכִים סובלים בו חליים שונים ומספר מתייהם רב מאד. חוף הים האדום מְצִין ומשֶׁבַח בצמחי הרבים והמיחדים במינם. אזור עצי הקהה גבוה פה מ'1000 עד 2000

מטר מעל פני הים. בתוך העמקים ובמדרונות ההרים הבנויים מדרגות מדרגות זורעים כל מיני תבואות השדה וירקות ונוטעים עצי פרי שונים העולים יפה מאד (התאנה, המון, הרמון והתמר, תפוח הזהב והלימון). בתימן יש עפרות ברזל ונחשת ובלי ספק עוד מתכות וחמרים אחרים שעוד לא נתגלו לאדם. הסחורות היקרות שנשתכחה בהן ארץ תימן הן: הקהוה, המר והצרי ושאר מיני שרף הנוטפים מהאילנות ונקפאים באויר. המסחר עובר דרך נמל תְּרִידָה ולרב דרך נמל עדן שהביא כליון הרוץ על נמל מוֹחָא הנודע לפניו במסחר הקהוה (הקהוה של מוחא). היוליה תימן נחלקה לארבעה סג'קים: עָסִיר, צַנְעָא, תְּעִזו וחדידה.

הערים הראשיות בג'בל הן: צנעא, שוכנת בעמק רחב ופורה מאד הגבוה מעל פני הים כ'2310 מטר. בחרף מתגבר פה הקד ולפעמים שורר גם קפאון. מספר יושביה כעשרים וחמשה אלף נפש וביניהם כ'2750 יהודים המתפרנסים כלם מיגיע כפיהם. היהודים יושבים בלבע מיחד ויש להם הרבה בתי כנסיות. תְּעִזו, בה כשמונת אלפים איש וביניהם כשלוש מאות משפחות יהודיות. סמוך לעיר הזאת מראים את קבר הרב המורה שלום-אל-שַׁבְּזִי הקדוש לכל היהודים והערבים, ההולכים דהשתטח עליו להרפא מכל מחלה ולהנשע מכל צרה. הערים החשובות שבתהמה הן: צפונה-אבו-עַרְיִש, יושביה 8 אלפים, וערי הנמל: לְחֵה, חרידה ומוחא (כשלושים אלף נפש). בדרך העולה מחרידה לצנעא עומדת העירה תְּרִס או מְנַחָה ובה יותר ממאתים יהודים.

ערב האנגלית.

האנגלים כבשו בערב חלק גדול מהחוף הדרומי וקבוצות איים. תכלית הכבוש הזה היתה—להגן ולשמר על דרך הים לאדן. ומשנת 1839 התחילה אנגליה להשיג את מטרותיה. בשנת 1839 כבשה מהשיכים הערבים את העיר עֶדֶן והכל ארץ שישטחו עולה למאתים ק"מ משתרעת מעדן עד שִׁיך־פֶּעַד (אֶחְזֵה צרפתית). בשנת 1854 נספחו לאנגליה: איי חוריה-מוריה וקֶמְרִן. בשנת 1857 האי פְּרִים, בשנת 1867 איי בְּחֵרִין, ובשנת 1888—החוף הדרומי מזרחה עד מְרַבֵּט. שטח כל המקומות האלה מגיע עד 41000 ק"מ ומספר יושביהם כ'258000 נפש. בראש כל הנפות האלה עומד נציב היושב בעדן ונשמע לנשיא בְּמֶבִי. העיר עדן נבנתה מחדש ע"י האנגלים והיא עומדת בלוע הר שרפה כבוי על מצר הסגור בין שני מפרצים. המפרץ המערבי רחב (י"ג קילומטר) ועמוק עד ששה-שבעה מטרים. ושני הצאיר-איים-סלעים מנצרים את המפרץ הזה מצד הים, וביניהם עוברת תעלה רחבה כחמשה קילומטר וחצי. הסלעים הזקופים סוככים על

העיר ועל המפרץ כחומה בצורה טבעית. העיר צופיה על פני רחוב בב'אל-מנדב המחבר את הים האדום עם ים ערב, ומן העת שנחפרה תעלת סואץ היתה עדן לתחנה מצינה לסחר הים העובר בין אירפה, דרום אסיה ומזרח אפריקה ונקראה בצדק ה,גברלטר המזרחי". מספר האניות הנכנסות לנמל עדן עולה לאלף וארבע מאות בשנה. רב אניות אירפה העוברות להדו ולדרום אסיה באות לנמל עדן להצטיד ולהטען בפחמים. פה מחליפים סחורות אירפה, הדו וארצות המזרח בתבואות ערב הדרומית וחוף סומלי: בקהוד, גומי, צרי ומר לבונה ואהלים. הסחורות המוצאות והמובאות עולות עד לשנים עשר מיליון פרנק בשנה.

ואעפ"י שהעיר הזאת יש לה ערך גדול וחשוב מאד, אין לקנא בחיי יושביה: אירה יש ולוהט. רק לשוא יחפשו באדמת טרשיה וסלעיה ירק דשא: גם שיח גמד גם שרש עשב לא יראה ולא ימצא בה. בימות הגשמים המעטים, היורדים רק לפעמים רחוקות, נאצרים המים בזהירות ובזריזות רבה בתוך בורות גדולים ורהבים, שנחצבו בסלעים עוד בימי קדם. דללו וחרבו המים—משתמשים יושבי העיר במי הים המקיים.

מספר התושבים בעדן עולה בערך לארבעים-וארבעת אלף נפש ומהם כארבעת אלפים יהודים (לפני כבוש אנגליה היו בה כשלוש או כארבע מאות יהודים). רב היהודים רוכלים, חלפנים, עושים יין שרף מתמרים ומוכרים נוצות בת-היענה, נטלים ופועלים בנמל.

בעדן ישנה גם קהלת יהודים קטנה מ,בני-ישראל" — אלה הם היהודים השחורים ילדי במבי*).

כאלפים איש מאירפה, פקידים חילים וסוחרים, חיים ומתענים בגיהנם האיום הזה. רב התושבים מתחסים ליוצאי הדו וערב וסומלי. הערבים כלם משלימים, אבל יש גם כת ,פרסית" גדולה מאד השומרים את ,האש הקדושה" ב,מקדש האש" ומפקירים את מתיהם ב,היכל הדומיה" לעופות הטורפים. בין ההודיים יש גם בני כת הבנינים המאמינים בכרהמה ומעריצים ומקדישים את הפרה.

(* את כתת ,בני-ישראל" גלה ר' בנימין משודילה לפני שבע מאות שנה, ורק במאה האחרונה נודעו הרבה פרטים על אודותיהם ע"י המסיונרים הנוצרים. בני הכתה מרברים בשפת אחד השבטים ההודיים הנקרא ,מהרשי" וכתבם דומה לסנקריתית. החגים העקריים של הכתה הם: ראש-השנה, יום-כפורים, פורים, פסח וסכות. כל חרש אלול מקדש אצלם לצומות ונקרא רמון כשם חרש הצומות של המשלימים. את חג הסכות חוגגים ,בני ישראל" מיום די תשרי ואילך. בכמבי יש להם בית-כנסת יפה מאד.

ח צ ר מ ו ת

חֲצֵרְמוֹת (Hadramout) נקרא הנוף שעוד לא נחקר היטב עד היום והוא משתרע בין מדבר דהנה ובין הים, מתימן עד עֶמָן, לארך 1300—1400 קילומטר. חלקו המערבי המיוחד בשם חצרות הררי הוא ודומה מאד לתימן בטבע אדמתו, באקלימו וביבולו. וברמה הסגורה בין הרי החוף ובין דהנה עוברת בקעה רחבה הנקראה בשם ואדי-חצרות. הבקעה משתרעת בשש מעלות הארך ויותר ומתארת חצי-עגול מארך. בעמק הזה ובשתי הלשונות היוצאות ממנו מרכז הישוב, וישובי העמק הם חצי פראים וגזלנים המתנפלים על עוברי דרך ומשלימים הם רק בשמם, אבל גם מכניסי אורחים הם ועומדים בדבורם. כלם נשמעים כמו הברווים לנשיאיהם-השיכים העומדים ברשות עצמם ואינם תלויים בכל שלטון הארץ.

הנמל הראשי שבחצרות הוא מֶקְלָא (י"ח אלף איש), ובו מפתח מאד המסחר עם הדרו וחוף סומלי.

חלק חצרות המזרחי נקרא מְחָרָה; יושביו משתפים עם יושבי המערב בגזע ובלשון המדכרת היא לשון עקלית. מזונותיהם הם ביחוד דגים, תמרים ומאכלי חלב.

ע מ ן

ממלכת עֶמָן (שְׁלֶטְנִיָּה) משתרעת בקצה ערב נגבה מזרחה, ממפרץ מְרָקֵט היוצא מים-ערב ער חצי אי קָטֵר שעל מפרץ פרס. ורכסי הרים עירוניים, תלולים וגבוהים (ביניהם ג'בל אַחְצָר המתנשא עד 3000 מטר) עוברים בנוף הזה מדרומית-מזרחית לצפונית מערבית ומכסים את כל חבל הארץ הסגור בין ראס-אל-חד ומֶסְקָט. בין ההרים האלה, בתוך העמקים—הרבה נאות-שדה פוריות. נורע לברכה העמק בטינה הרחב מ 30—65 קילומטר השקוי מפלגי המים היוורדים ומפקים מג'בל אַחְצָר. כד מיני הדגן והירקות, קנה הסכר ועצי פרי שונים עולים פה בשפע רב.

בשְׁלֶטְנִיָּה יש מכרי מלח ונחשת ועופרת, אצל רס-אל-חד.

חרשת המעשה אינה מפתחת בעמָן כי אם מעט מאד והיא מְרָקֵזָה רק בשתיים או בשלש ערים: צָחַר וּשְׁרָגָה מְכִינֹת כלי-נשק ואריגי צמר, כתן ומשי, שטיחים ושמיכות בכמות מצמצמת מאד שאינה מספקת גם את צרכי הארץ לבר. בראש הממלכה עומד הַאימָאם הַמֶּסְקָטִי אשר ממשלת אנגליה תומכת

בו. „עמן ידועה בתור ארץ מלאה עליזות, מחולות, שירה וחגיגה ומאכל ומשתה ובכל אלה מתגלה תכונת יושביה“. בני הארץ הם יפי תאר, משכילים ובעלי מרץ ומסורים למסחר, למשק הכפר ולציד הדגים הרב מאד. עיר הבירה מִקָּמַט (15 עד 40 אלף תושבים לפי הספירות המגומות) בנויה על מפרץ החוסה בצל סלעים זקופים וגבהים. מצבה ואקלימה דומים למצב עדן וראקלימה. המסחר רב בה מאד. גם בשאר ערי עמן בנויים נמלים: מִרְבָּט על גבול הצרמות, צֶחַר על ים עמן וּשְׁרָגָה על מפרץ פרס.

בעמן נמצאים כעשרים וחמשה אלף דיגים. שאר התושבים—העירוניים עוסקים במסחר, והכפריים—בנשיעת התמר, הגפן והדורה.—הסחורות היוצאות מעמן הן: דגים תמרים, חמורים ופרדות, ונכנסות אליה: ארז, סָכַר וּסְפִיָה (ייִן־שֶׁרֶף עשוי מסכר), אריגים ומתכות שונים.

ג' ג' ד

נג'ד או ארץ הרמה משתרעת בערב התיכונה בין מדבר ההנה ובין מדבר הנפוד הגדול, מגבולות חיג'אז עד גדות המפרץ הפרסי. הרמה הגדולה הזאת בולטת במרכזה הגבוה מאלף עד אלף ומאתים מטר ורכסי הרים עוברים בה ומתרוממים משלש עד שש מאות מטר על פני נפות הסביבה. האקלים בנג'ד יבש וממוזג ומבריא מאד. פלגים ונחלים תדירים אין בה, אבל מעינות מים מצויים שם בעמק לא רב. הערים, שהרבה מהן גדולות למדי, בנויות בתוך פרדסים ושדות ועצי תמרים. רב יושבי הארץ אנשי ישוב העוסקים בעבודת האדמה. הברווים נודדים בערבות החול וחונים בנאות המדבר. פה הם מגדלים את סוסיהם „המִיֶּחְסִים“ (ראה לעיל) את גמליהם קלי המרוץ ואת חמוריהם היפים. נוף נג'ד נחלק לשתי ממלכות: נג'ד גופה ושמר.

נג'ד או ארץ הוהביים שוכנת במרכז ערב ובה עשרה מחוזות. ג'בל פֶּעִנֵק עובר בארץ הזאת. יש אומרים שמספר יושבי נג'ד עולה למליון נפש ואחרים אומרים שאינו מגיע גם לחצי מליון. עיר הבירה היא רִיֵן (קרא: רִיֵד) (25—30 אלף נפש), המקפה חומה בצורה וגבוהה. בין שאר הערים נזכיר את זֶלְפָה, עיר־מסחר גדולה וּבְרִיָדָה.

וממלכת שֶׁמֶר היא צפונה־מערבה לנג'ד. הנוף הזה מכיל רק עמק המשתרע בין ג'בל סֶלְמָה מנגב וג'בל אַנְ'ה וג'בל שמר מצפון. עיר הבירה היא קְאִיל שמספר יושביה כעשרים אלף נפש.

אַרם נְהָרִים (מספוטמיה) ומדבר סוריה.

פרק א.

ט ב ע ה א ר ין.

בין תְּאֵמֵי הנהרות הגדולים והעצומים בכל נהרות אסיה הקדומה, בין הפרת והחדקל משתרע חבל הארץ שנקרא אחרי מות אלכסנדר מוקדן בשם היוני מְסוֹפּוֹטַמְיָה, לאמר: „הארץ בין הנהרות“, המתאימה אל השם „ארם נהרים“ שבכתבי הקדש.

המצב
הגיאוגרפי
והגבולים

גבולות הארץ הזאת הם: קדמה—רמות אירן, ימה ונגבה—מדברות סוריה וערב, בקצה הנגב—לשון ים פרס וצפונה הרי הטורוס.

הארץ הזאת היא שפלה רחבה ואָרְכָה מאד החסרה כמעט כל הרים רמים ונשאים, רק בצפון וצפונה מזרחה מתנשאים: הר אבני הבולת קָרְגָ'ה־דֶג' — 1850 מטר וראשי המרדן עד 1190 מטר,

מראה פני
הארץ

וברחב מוצל היא אֶלְמֹצֶל נשקף ראש הסנְג'ר המגיע רק עד אלף מטר ונהדר בשיא גאונו רק מפני שהוא עומד גלמוד ובודד בארץ מישור רחב ידים. נגבה לסעיפי הסנְג'ר מתנשא הר אבני־החול הלא הוא ג'בל חֶמְרִין העובר את החדקל ומתפשט אח"כ על חופו השמאלי.

כל קמטי השפלה הזאת, ערוציה ובקיעיה, מלאים בצות מלח ואגמי מים נרפשים. לארך הנחלים והנהרים מְפֹזְרִים „תלים“—עיים וגלים נצים, אלה הם קברי הערים, ההיכלים והמקדשים העתיקים המנמרים ומְגַנְנִים את מראה הישימון הגדול הזה. כל השפלה נחלקת: לארם נהרים העליונה הנקראת בפי הערבים אל-גזירה („האי“), ולארם נהרים התחתונה—עיר־קֶאל־עֶרֶב היא ארץ בכל העתיקה.

ארם־נהרים העליונה משתרעת מהרי ארמניה נגבה עד המקום ששם מתקרבים הפרת והחדקל בפעם הראשונה זה אל זה. כל הנוף הזה („האי“) הוא כמעט כלו ערבת מדבר, ובנגב—רבו ארץ צמאה ומלחה. ורמות וגבעות, ממלאות את כל חבל הארץ הזה ומתנשאות עד

ארם-נהרים
העליונה

עד לחמש מאות מטר מעל פני המפרץ הפרסי. יש שרכסי הגבעות האלה מתקרבים אל גדות הפרת והחדקל עד שהם חוסמים את מעבר הנהרות. מראש גבעות ארפה (560 מטר) והמרדן נשקפת ארם נהרים העליונה כמדבריים המזהיר באור צהב לכנבן או מכסה בערפלי-אדים כבדים. החול הבא מהמדבר מכסה פה כל שדה מרעה וזריעה. עולם הצמחים דל מאד בארץ הזאת, רק זעיר שם זעיר שם נראים אשלים ורתמים, סבכים ושיחים-גמדים ועוד מיני צמחי המדבר. נגב ארם-נהרים העליונה הוא מדבר זועם צמא ויבש ונחל (נאדי) הטרטר עובר בו בכבדות עד שהוא בא ומשתפך לתוך בצת-מלח צפונה לחט.

נגבה לסביבות בגדד, לאמר, מן המקום ששם מתקרבים הפרת ארם נהרים והחדקל, משתרעת ארם נהרים התחתונה, כלה אדמת-מישור מוצפה התחתונה ונעדרת כל רמות וגבעות. הארץ הזאת, שלפנים היתה כלה מכרכת ופוריה ועשירה בתעלות וצנורות השקאה, שוממה ועזובה מאד בימינו, שלישיתה— אדמת בצה ואגמי קנה וסוף, ושאריתה—כמדבר שממה. רק רצועות אדמה צרות משתרעות לארך הנחלים והנהרים והתעלות והן עוד מסגלות וטובות לעבודת האדמה, אך גם הן מוצפות במים חדשים רצופים במשך השנה.

הארץ שהיתה בימי קדם עשירה מאד שוממה היא וחרבה עתה כמדבר ציה. בעבודת האדמה רבה העזובה, הצמחים מעטים ובודדים, וכלה—עולם-חרבות אשר רק תליהן בלבד מננינים את המישור הגדול. מעל התלים האלה נשקף מתוך דממת המות השוררת בעולם התרבו הזה ראי הפרת הגדול היוורד והולך ממרחקים והומה ומפכה בלאט ועובר בתוגה חרישית את השממה, כמלך התועה ונורד כצל בין משואות ממלכתו ההרוסה עד היסוד" (עפ"י בוכה'לין). "ארץ בכל בזמן הזה דומה לפני רזים וקורים ששני זרמי דמעות נוזלים עליהם" (פרנץ דליין). לפי מצבה מבדלת ארץ ארם נהרים את מדברות סוריה וערב מרכסי הרי אירן וארמניה, אבל כל הנוף הזה נמוך הוא מסוריה ומערב וכמעט רבו גבוה מעל שטח פני הים מאה ומאתים מטר (קרקע העיר מוצל גבוהה מעל פני הים 250 ובגדד—רק 50 מטר).

שני נהרות גדולים, הפרת והחדקל, עוברים ומשקים את שפלת הנהרים ארם-נהרים, ובמרוצתם הנגבה הם מתאחדים ויוצרים את הזרם והנחלים הערבי" שטאל-ערב.

הפרת, הוא הנהר הגדול בכל נהרות תרכיה האסית, הוא יוצא מרמות ארמניה ונפלג לשני ראשים: קראסו ומורדרסו. הראשון, הנקרא גם בשם הפרת המערבי, יוצא מצפון, מרמה המתנשאת עד 2060 מטר בקרבת אררום, זרם

מערבה־דרומה־מערבה ועל גבול הויליה סינה חוסמים סעיפי הרים את הדרך בפני מרוצתו והוא סובב בחצי עגול ונוטה דרומה־מזרחה עד שהוא נפגש את מוֹרְדִּי־סו או הפרת המזרחי. מורדי־סו יוצא מרגלי ההר אֶלְאֶדְג' (הגבוה 3125 מטר ונחשב לסעיף האררט) צפונה ליאור וְן. בדרך מרוצתו הוא בולע הרבה פלגים ונחלים היוורדים מאג'רי־דג' ונוטה מערבה ומקבל לתוכו, בשפתו הימנית, שני נחלים עצומים—נַגְקִסו ופְרִי־סו—ומתאחד עם קְרֶא־סו. אחרי שהתחברו שתי זרועות נהר פרת מתגבר ומתרחב הנהר העצום הזה, בולע בשפתו הימנית את הנחל קֶקְקֶה־סו ועובר נגבה ומתפתל כנחש בתוך העמקים המבתרים את רכסי הטוירוס. בכח אדיר ואים הוא מבקיע לו דרך בין חומות הסלעים ושרטוני האבנים ועובר כשלוש מאות מפלי מים במרחק מאה וחמשים קילומטר והולך ומתרחב במקומות אחדים עד שלשים מטר. בצאת הפרת מבין רכסי הטוירוס אצל בירג' סורל הוא עוד דרכו בין חומות אבן־חול אדמה הגבוהות עד מאה ועשרים וחמשה מטר ועובר עוד מפלי מים אחדים, ובהגיעו לשפלת ארם נהרים הוא פונה בנטייתו נגבה ימה ונדמה כאלו הוא הולך להשתפך למפרץ אלכסנדרתה. אך במרחק מאה וחמשים קילומטר מאלכסנדרתה הוא שב ומשרך דרכו נגבה מזרחה, ודרך־אגב משתפך לתוכו מימין נהר הפג'ור הנובע מעין־טב ומשמאלו—נהר פְלִיק היוורד מגבעות ארפה ונהר פבור הוא הפבר, שבו נקוים המים היווריים מדרום הקרן־הדרג' ומגבעות מרְדִּין ונציבין. שפעת המים של הפליק והפבר יוצאת להשקאת האדמה או ליצירת האדים ואינה מעשירה את הפרת במימיה. הרבה נחלים יוצאים ממדבר סוריה ומתחברים עם הפרת, אך אפיקיהם ריקים, חריבים ויבשים כל הימים. עד העיר עֶנָה מצמיחים חופי הפרת אשלים וערבות, ומענה ונגבה מוריקים גם שדות מרעה טוב גם יערות תמרים. בסביבות נגד מתקרב כבר הפרת אל החרקל, אך בהגיעו לסיליקא העתיקה הוא שב ומתרחק ממנו, עובר על יד בבל העתיקה, מאַבְד את שפעת מימיו באגמים ובכצות וביהוד בכַהַר נַגְף ששטחו עולה ל'1500 ק"מ ורק אז הוא מתאחד עם החרקל על יד קְרֶנָא'.

בימי האביב, בחדשי ניסן ואיר נמס השלג על הרי ארמניה והפרת עולה עד כל גדותיו ועובר ושוטף את השפלה כנלוס את ארץ מצרים. וכל ארץ הדלתא שעל פי הנהר נהפכת לאגם בצה שאינו חרב במשך ששה חדשים בשנה.

(* המסרת העתיקה וההשערה החדשה, כי בימי קדם השתפך הפרת לתוך מפרץ פרס אולי מתאמתת ומוסכה על התעלה העתיקה (ששרידיה קימים עוד בזמן הזה) והארכה כשש מאות מטר ונקראה בשם נהר שִׁירָה.

החדק הוא הגרים מוצאו בטוירוס, במורדו הדרומי. בראשיתו הוא פונה צפונה-מערבה ואח"כ נגבה. בדרך מרוצתו משתפכים לתוכו כשרשים נחלים קטנים וגדולים, ונגבה לְדִיר־בֶּרֶךְ (דִיר־בְּקִיר), בבואו לתוך השפלה, הוא נחפו ופונה קדמה ומקבל לתוכו את בְּטָמְנִסוֹ ובוֹהֶטְסוֹ. מתוצאות שני הנחלים האלה והלאה עובר החדקל נגבה ונגבה מזרחה, ולמרות כל נפתוליו הרבים אינו משנה את נטיתו עד שהוא מתאחד עם הפרת אצל קָרנא. בהגיעו לעיר מוֹצֵל הוא מפלס לו דרך בערוצים ונקיקים רבים, בין סלעי שיד ואבני בזלת. בין מוצל ובגדד משתפכים לחדקל הצב הגדול והצב הקטן ונגבה קצת לבגדד נופל בו גם נחל דִילָה היוורד מרמת אירן.

שם נהר החדקל בערבית הוא דִנְגִ'לָה (השם הקדום, דגלת" בארמית) ובפרסית שְגֶרָה לאמר "חַי", שם נאה לזרם החדקל העז והמהיר מאד. מדת השטח של ברכות הפרת והחדקל מגיעה ל'710.000 קילומטר מרבע. ממנה נטל הפרת 335.000, והחדקל 375.000. אעפ"י שארך הפרת עולה ל'2600 וארך החדקל רק ל'1835 קילומטר.

בסביבות בגדד מפסיק מַצַר בן חמשים קילומטר בין תאמיהנהרות (*). בימי קדם היו הפרת והחדקל מחברים פה בתעלות רבות, שרק אחדות מהן נשארו לפלטה עד היום הזה, נגבה לבגדד. על יד סיליקא העתיקה שנים ומתרחקים הפרת והחדקל איש מאחיו, סוגרים ביניהם את עירק-אל-ערב ומתאחדים ומשתפכים אצל קרנא לזרם אחד הנקרא ש-ט-אל-ערב. הזרם המאחד הזה יותר משהוא מתעשר מהפרת הוא מתמלא מהחדקל, אעפ"י שגדול הפרת מהחדקל כמעט פי שנים גם בזרמו הארוך גם במסלתו הרחבה. סבת הדבר היא, כי בבוא הפרת לשפלת ארם נהרים אין הכנסתו מהפלגים והנחלים הנופלים לתוכו ממלאה את הוצאתו; והוצאתו כפולה היא: שפעת מים נאָדָה ועולה ואונדת באויר טחם השמש הלוחשת בנפות האלה; האדים האלה מתרבים עוד ע"י לחב המסלה שבה זורם הנהר וגם ע"י הפלגים והיאורות הרבים מאד הנוזנים ממימיו. חלק גדול ממימיו יוצא ואובר בהמון התעלות השלוליות והבצות הנמצאות בדרך מרוצתו התחתונה.

הנהר המאחד שט אל ערב רחב על יד קָרנא כשש מאות צעד ועמק כששה מטרים. עוד במרחק רב אפשר להבדיל בו את זרם החדקל הנרפש השוטף בקצף ובשאון מזרם הפרת הצלול ההולך לאט. נגבה לעיר בְּצֶרָה משתפך בש-ט-אל-ערב הַקָרְן הפרסי, נחל עצום מאד. גם נהר הַקָרְחָא, היוורד מפרס (* פה בנה נבוכדנצר את "חומת מדי" שהפרידה את בבל היא רק מ"הגזירה").

נחשב לברכת „נהר הערבי“, אך מימיו נופלים לאגמי בצות ונאדים באויר החם. שני חופי השטאל-ערב מפארים בנפות פוריות, בשדות מרעה וביערות תמרים המקסים מים כמעט ששה חדשים בשנה.

הנהר הגדול הזה רחב עד 500 מטר במספר הממצע ועמק משישה עד עשרה מטרים. הטיט והרקק הנגרשים מתוכו ונשקעים על יד תוצאותיו יוצרים שרטון המקסה מים בזמן שפליהם (לשון ים פרס) רק עד כדי שלשה או ארבעה מטרים. חופי שטאל-ערב לא מוצקים הם והוא מעלה ופולט ומשקיע בלי הרף את חמרי קרקעו על יד תוצאותיו עד שהן נסתמות והנהר הולך ונסוג אחור ממפרץ פרס כחמשה מטר בכל שנה.

כתשעים קילומטר נגבה לכַצְרָה נופל השטאל-ערב לתוך מפרץ פרס וכשבעים קילומטר למעלה מתוצאותיו, אצל מַחְמֶרָה, מתחלת הַדְלָתָא. מכל הזרועות הרבים המסתעפים מהשטאל-ערב מסגל רק אחד למעבר האניות הגדולות. לפי אקלימה ותבואות אדמתה נחלקת השפלה הגדולה הזאת לארבע אקלים הארץ

„האי“ והתתונה או עירק אל-ערב ומדבר סוריה. בכל ארבע הנפות האלה מצין האקלים בתכונתו הקיצונית מאד. בארם נהרים העליונה יורד השלג כמעט בכל חרף, אעפ“ שהוא גבוהה מעל פני הים רק משרש עד ארבע מאות מטר, ובקיץ שורר בה חם גדול מאד. לפעמים מנשבות בחרף רוחות צפוניות גם בעירק אל ערב ומביאות קור עז מאד בבקר עד שהוא מקפיא את המים. בארם נהרים העליונה יורדת הכספית במדחום עד 6° —ועולה עד $50^{\circ}+$. בשבט מגיע מזגהאויר ל 7° במוצל ול $10,6^{\circ}$ בנגדד (במספר הממצע). בתמוז עולה החם במוצל עד ל $34,2^{\circ}$ ובנגדד ל $33,8^{\circ}$ —ובניסן עולה החם בנגדד עד ל $21,5^{\circ}$ ובתשרי עד ל $24,2^{\circ}$.

הרוחות המנשבות בארם נהרים מקצתן לחות מאד ובאות מזרמי האויר שבמפרץ הפרסי, ומקצתן יבשות הבאות מצפון ועוטפות את כל הארץ בענני אבק. שתיהן מכות המדינה הן והראשונות מזיקות עוד יותר מהארבה.

כמות הגשמים אינה מרבה; בנגדד יורדים 250 ובמוצל 300 מילימטר ולרב בחדשי טבת ושבט עד אדר—אלה הם גשמי החרף. חרב הקיץ נמשך בדרום מאיר עד תשרי, ובנגדד ובמוצל מסוין עד תשרי.

אעפ“ שתכונה אחת קיצונית מצינת את אקלימה של כל ארם-נהרים, בכל זאת כמו שאמרנו למעלה, נחלקת הארץ הזאת לפי שנויי האקלים לארבע נפות טבעיות:

(א) ארם נהרים העליונה—בקרן צפונית-מערבית, סגורה בתוך שתי הוידיות קיר-בכר וחלב. הגשמים יורדים שם בחרף ובראשית האביב, אך לא בשפע רב. בקיץ רב החם מאד. הגפן, הזית, צמר הגפן, תפוח הזהב ושאר צמחי האזור המזוג עולים יפה מאד בנוף הזה.

(ב) לארם נהרים התיכונה נחשבת וילית מוצל ופחנת זור (ראה סוריה). הגשמים יורדים פה במדה ועומה מאד וכל הארץ היא כמעט צמאה ויבשה, ורק המקומות הגבוהים המשתרעים קדמה לחדקל שקויים ופוריים מאד. גם בנוף הזה גדול החם מאד והנוף מסגל לפריחת התמר.

(ג) ארם נהרים התחתונה או עירק-אל ערב מכילה את ארץ בבל העתיקה ונחלקת לשתי ויליות: בגדד ובצרה. בנוף הזה הגשמים הם חזון יקר מאד. הימים החמים והלוהטים מתחלפים בלילות קרירים, ולפעמים מתגבר הקר בלילה מאד, ביחוד כשאין הרוח הלוהטת מנשבת מקרן צפונית מערבית, ממדברות ערב. בבגדד ובנפות הנגב מוליד אמנם האוויר היבש חם גדול מאד, אך את החם הזה עוד יכל האדם לשאת. לא כן בצרה ובשפלת שט-אל-ערב: פה מרוה הליחות את האוויר והאדם נלאה לעמד בפני החם הנוער ככבשן האש. הזעה אינה יכולה להאדות, עוד האדם ובגדיו רטוכים תמיד, וכמשך חדשים אחדים בשנה מבקשים להם יושבי הארץ מנוס ומפלט מהחם המציק—במעמקי האדמה—במרתפים הנסתרים מקרני השמש. אך גם פה מכביד החם את הנשימה! עירק-אל-ערב היא נוף המסגל רק לצמיחת התמר.

מדבר סוריה (בְּרִית-אר-שם) משתרע נגבה מערבה לנהר פרת, מחופו הימני עד הרי חורן. נגבה הוא מתערב במדברות ערב. אדמת המדבר הזה—אבן וחול וגבעות קטנות פזורות בו זעיר שם זעיר שם. ימה ונגבה הולך המדבר הלך ועלה ויוצר פה גבעות המגיעות משש עד תשע מאות מטר מעל פני הים. רק במקומות מעטים מצמיחה האדמה קוץ ורחב ושיח מלוח הצולח רק למאכל הגמלים, אבל בשאר חלקי המדבר, בכל אשר עין האדם מגעת, משתרע הישימון, ים חור קודה, נעדר כל צמח ונשמת חיים, גם הלטאה לא תראה ולא תמצא במדבר הזועם הזה. רק התפועים הלא הם העכברים המקפצים נעים ונדים בתהום החול ונוקבים וחופרים בו את מחלותיהם וחוריהם. במדבר סוריה אין הרים רמים ונשאים, שיעצרו את העננים להריק עליו את מימיהם. השמים זכים ונוצצים פה כל הימים, השמש אוכלת ולוהטת את האבנים והחול, עוד כל חלקי גוף האדם הגלויים או שאינם מקסים היטב מתקמט ומתבקע. לעמת זה קרירים ולחים מאד לילות המדבר. גם קר הבקר חזק מאד.

השנויים הנמרצים האלה במזג האויר למדו את הברווים לכסות את ראשם ולהתעטף בטליותיהם העבות יומם ולילה, להשמר מחרב היום ומקר הלילה. הברווים אינם סובלים גם משפעת הזעה הנאךה בה במדה שהיא שופעת ועולה. רוח־הים המנשבת כל יום בצהרים מצננת מעט את החם. בכל זאת מבריא הוא אויר המדבר, רק בצבוצץ האור העז מאד באויר השקוף והזך כבדלח מחולל פה דלקת העיניים.

במדבר סוריה מצויים גם הגשמים. לפעמים יורדים הם בזעף וברעש ימים אחדים רצופים, אבל חסרים הם כל כח מצמיח ומפרה: נבלעים הם בחול הנהר, מתכנסים בערוצים ובנחלים (ואדי) אך לא לארך ימים; חיש מהרה נצמטים מי הגשמים וגלד נתר מכסה את פני האדמה, אגמי המים נחרבים והצמחים קצרי הימים נובלים. רוח שורפת מנשבת מנגב או מדרומית־מזרחית בחדשי ניסן ואיר, בהמשים יום הבאים אחר הפסח ולכן נקראת היא בשם הקסין (חמשים בערבית), הרוח הזאת נקראת גם שַׁרְמִי, לאמור רוח הקדים (ראה סוריה).

במדבר סוריה כמו במדברות ערב הגוראים נמצא החזיון הנפלא השרב הנולד משבירת קרני אור השמש. "יש אשר פתאם יראה ההודך בשימון אגם מים מרחוק וגדלה מאד שמחתו על המראה הזה בארץ תלאובות והחליף כח וחשב, כי עוד מעט והגיע אל מקום האגם והשיב את נפשו הצמאה זה כמה. אבל כלכתו לקראת אגם המים בן ילך האגם הלוך ונסוג אחר ובבואו אל מקום תקותו ומצא יקוד חול תחת המים אשר חזה. או ירק דשא יראה מרחוק ועצי תמרים יפים ונחל מים עובר בתוך, וראה את קמטי פני המים וכל אשר מסביב מכצבץ מהם, וכל זה שוא ואפס, ובבוא החלך אל המקום הזה לא ימצא מאומה: אין דשא ואין עץ, אין נחל ואין מים, כי חזיון שוא חזו עיניו" (עפ"י בן־יהודה).

פרק ב.

המחיה והכלכלה בארם־נהרים

עבודת האדמה בארם־נהרים היא אחת הארצות היותר פוריית בעולם, ארץ שמנה, ותבואות הארץ מְדֻשֶׁנֶת ע"י הפרת והחדקל כמצרים—ע"י הנילוס. שכבת האדמה השחורה, ההומוס, עולה בעביה על כל שכבות ההומוס הידועות בתבל. משערים, שכל האדמה בכקעת ארם נהרים נוצרה מגושי העפר, שהתפוררו,

גדפו ושמטו מעד הרי ארמניה, ושמפרץ פרס שטף ועבר בקעה זו בימים הקדמונים והשקיע עליה שכבות טין מדשנת. משקע זה הולך הלוך ורב על אישדות שט-אל-ערב גם עד היום הזה.

כל האדמה מוצפה (אלובינית) ופוריה מאד, אך גם אקלים טוב ויודים הרוצות דרושים לכחה המפרה.

בארם נהרים מעטים הגשמים וגם עובדים חרוצים חסרים לה. הבלמים והאשורים הקדמונים ידעו את ערך ארצם, ולכן שקדו לעשות שכרי מים, בלמים, להגן על מזרעם ומטעם משטף הפרת והחדקל, וחפרו תעלות גדולות וקטנות להשקות ולהפירות גם את אדמת המדבר, את הקרקעות שלא הגיע השטף אליהם. בתעלות האלה היו מפליגות גם סירות, שהועילו הרבה גם להתפתחות המשאד והמתן בין הערים והכפרים. כל מלך אדיר חפר תעלות חדשות וגשר גשרים, כדי שישאר שמו מברך ומפאר לדורות הבאים. ולכן היה אז הישוב רב וצפוף ועלה לחמשים—שישים מיליון נפש; שדמות תבואה, יערות תמרים ונאות דשא, ערים וכפרים נושבים אין מספר כסו את הארץ.

אחרי חרבן אשור ובבל, בימי מלחמות אלכסנדר מוקדן והרומאים נהרסו הבלמים והרבו התעלות, אך לא לארך ימים. בימי הכליפים העבסים תקנו התעלות והבלמים ובתוך רשת התעלות שהסתעפו מתעלת המלך, צפונה לבבל, עמדו על תלם שלש מאות ושישים כפרים, שהכניסו לממלכה 15 מיליון קילוגרם דגן ו'225.000 דרהם זהב מדי שנה בשנה!

רב התעלות האלה נשארו עד היום, אך בלן סתומות או הרוסות ומזיקות לארץ יותר משמועילות.

תוצאות המצב הרע הזה הן: מיליוני הקטר אדמה משכחת שוממים מחסר מים, מיכיוני הקטר אדמה שקועים באגמים ובצאות—והם קני הקדחת והמלריה, וכל שטח האדמה הנעבדה עולה אולי לחלק העשרים משטח כל הארץ.

והאכרים הערבים אשר בארם-נהרים עוד מסיעים לחרבן הארץ. האכר הערבי עובד את האדמה כבימי אדם הראשון; הוא בוחר לו בע'ור, לאמר בניא ובבקעה, חלקת אדמה סמוכה לבצה, המכסה עפ"ר קוץ ודרדר ובחדש השוץ כסלו הוא מגרד קצת את אדמתו במקל כפוף הנכנס לתוך הקרקע פחות משן של משדרה. אחר "החרישה" מפזר האכר את הזרע, מבלי הטרח את עצמו לנכש את הקוצים והעשבים הרעים. נזרע "השדה"—צצים ומכבצים העלים הרכים הראשונים והאכר מזדרז לשלח את בהמתו לרעות בשדה. כעבור ארבעה חדשים,

בא זמן הקציר (בירח ניסן), והנה הצמיח כל גרעין חטה או שעורה שלשים—ארבעים שבלים ועשה ארבע—חמש מאות שערים!

ראשי התבואות בצפון ארם נהרים הם: החטה, השעורה, השפון הקיס, הדחן, הארו הקמצה, השעועית והפול וכו'. יבול הארץ הוא די והותר לצרכי התושבים, והמותר מתבזבז והולך לטמיון מחסרון דרכים סלולות מתקנות. אדמת עירק־אל־ערב טובה מאד לזרע הארו האוהב גם הוא כתמר „לטבל רגליו במים וראשו באש“.

מלבד כל מיני דגן וירק גדלים בארם נהרים במהירות בלתי מצויה גם עצי פרי שונים: המשמש, האפרסק, השזיף, החבוש, תפוח־הזהב, הלימון, הרמון התאנה והגפן, התות והזית. שני אלה האחרונים ממלאים במוצל את מקום התמר. עירק־אל־ערב היא מולדת התמר הפחד וגדל בשפע רב על שני עברי השט־אל־ערב ועל גדות הפרת עד רחב מוצל. במחוז בצרה מונים יותר מחמשים מיני תמרים. למדינות אירפה נשלחים המשבחים במינים האלה הכושים כתבות עץ, לתרכיה—כושים וכרוכים בעורות ולהודו—בסלים. מסחר התמרים מכניס לארם נהרים כשבעה מיליונים פרנק בשנה.

ערך התמרה חשוב מאד בחיי ירידי הארץ וביחוד בחיי הברווים הנוודים במדבריות, ולכן עוסקים התושבים בגדול עץ זה בדאגה רבה. על כל הקטר אדמה נוטעים מאה תמרות ורוח בן עשרה מטרים עושים בין תמרה לתמרה. כל אילן טוב ורענן נושא פרות אין מספר ובשנה מברכת מכשר הוא לשאת שמונה עשר אלף תמרים, שמשקלם עד כדי מאה וחמשים קירו. יושבי הארץ ושבטי הברווים אוכלים את התמר הטוב וחי, מִבֶּשֶׁל ומִבְשֵׁל. התמרים המיבשים, שכבושים בסלים או טמונים בחור, אין טעמם מתקלקל ואין הרקבון שולט בהם. מלא־כף תמרים ונאד מים מספיקים לסעודת הברוו. המים—זה משקה נחוץ לסעודה שכזאת, כי אכילת תמרים מעוררת צמאון. את התמרים לשים בקמח שעורים ואופים ככרות לחם טוב מאד. כמעט אין פסלת לתמרה: מיצו—משקה ערב וכשהוא מִבְשֵׁל עושים ממנו יין ויין שרף, גרעינותיו—חמר טוב להסקה, ומבשלות בפרות רקובים ומתלעים הן נעשות בליל, מאכל לבהמות; גזע־העץ—לבנין, קלפתו—גרסיגת אֶכְפִּים, סיביו וגידיו עליו—לקליעת חבלים, מחצלות, ככרות, סלים ושקים ומניפות, הריותיו—למטות, כסאות, סנדלים, מקלות־פאר לטיול. ועוד אלפי דברים שונים עושים מן התמר—מלך המדבר הטובל רגליו במים וראשו באש השמים“. בתעשייה תופסים מקום חשוב הטבק והשמשם, הנשלחים לרב לחו"ל. בארם נהרים מאספים גם גומי־טרגנט (נכאת) וגומי־ערכי ועפצים.

גדול בהמות
 חבית

בכל רחבי ארץ נהרים רבים שדות המרעה, ובהמות הבית מוצאות להם מרעה דשן וטוב כל ימות השנה, ביחוד אחרי הגשמים ושטף הנהרות. הכבש, הגמל, הסוס והחמור מצויים רק בחבל ההרים אשר בוילית מוצל. העזים מעטות מאד והפרדה המשנחת מוצאה ממחוז בגרד.

בקר הארץ עולה למיליון ומבדילים שלשה מיני שורים: הגדול, הקטן והזבז הוא השור בעל החטוטרת המצוי לרב על גדות הפרת והחדקל. התאו רובץ בבצות עירק אל ערב והערבים מגדלים אותו בדאגה רבה, שומרים עליו מן הצנה המזיקה לו ומן עקיצות היתושים הרבים. בארץ נהרים אין התאו עומד לחרישה אלא לחריבה, כי חלבו שמן וטוב וגם חמאתו לבנה וערבה. הערבים אוכלים גם את בשרו, אעפ"י שריח עכבר-הפשם (מושק) נודף ממנו. רק בוילית מוצל משמש התאו וכמו כן השור גם לעבודת השדה, לרכיבה ולמשא.

בארץ נהרים התיכונה ועירק-אל-ערב מגדלים כחמשה וחצי מיליון כבשים בני גזעים שונים: כבשי פֶּתְרִים או תְּרַכְמִים, בעלי אליה עבה ושמנה וגדולה, שמשקלה קילוגרמים אחדים; כבשי קֶרְגִי או קֶרְדֶּסְתֵּן גדולים, בריאים וחזקים, וכבשים-ערבים קטנים ודלי-בשר אך צמרם דק ורך מאד. יש שבטי-בדווים המגדלים את הכבש רק בשביל חלבו, שוחטים את הטלאים הגרועיים ועורם המקשה צמר-משי רך ומסלסל נשלח לפרס ולרוסיה לעשות מהם בגדי-חרף חמים. גם הגמל וההגן משמשים בארץ נהרים לרכיבה. הגמל המשבח מוצאו מנגד. ארץ נהרים היא ארץ מולדתם של הסוסים היחסנים, ואעפ"י שמכירתם אסורה מטעם הממשלה, בכל זאת מוציאים כל שנה בגנבה דרך נמלי מחמרה וקוית כשלוש אלפים סוס.

חית הארץ

העולם החי שבארץ נהרים דומה מאד לעולם החי אשר בסוריה ובא"י ובצפון ערב ואין להוסיף בלתי אם את הארי חסר הרעמה הנמצא לעתים רחוקות בארץ נהרים התחתונה, את הרב והערוד — בצפון ואת הבונה (Biber) המצוי לרב על נהר פרת.

צייד הדגים

במימי הנהרות, התעלות והבצות רבה הדגה והיא מזון חשוב מאד לרכבות תושבים. בסנג'ק בצרה נזונים בני דלת העם כמעט רק בדגים. ביחוד רבה הדגה בחדקל. בו מוצאים את הַבִּזֵּז זה הדג הגדול שמשקלו כחמישים-שישים קילוגרם.

מחצבי הארץ

בוידיות מוצל ובגרד מוצאים על יד הבצות ואגמי הרפף הרבה כפר-אדמה ומעינות נפט, שילידי הארץ משתמשים בהם זה אלפי שנה למאור ולהסקה. השובים ביחוד: מעינות הנפט של זְחוּ, מהלך שלשה ימים

ממוצל; בנימרד, מהלך חמש שעות ממוצל נמצא שמן־אדמה שחור, בכבֵּאֵד גָּגוּר אשר בדרך הגדולה המודיכה ממוצל לבגדד לא רחוק מכרכוק (כמאתים קילומטר) צפונה לבגדד, מתפרצים מעינות נפט מבטן האדמה כמעט על כל צעד ושעל, ויש מקומות שהתושבים יוצאים ושואבים את הנפט בכליהם; במְּגְדֵלִי אשר על גבול פרס (בוילית בגדד) יש מעינות מתזוים נפט לבן בנבה מטרים אחדים. ראויים להזכר מעינות הנפט אשר בגִּפְטָא על הפרת, מהלך חמש שעות מהט, ומקורי הכפר אשר בסביבת חֶלָה. בוילית מוצל נמצאים בקרבת הבעות גם מעינות גפריתיים וילידי הארץ רוחצים בהם להרפא מחליים שונים.—פחמי אבן נמצאים בג'בל חמרין. בוילית מוצל נמצאים כאלף אוצרות המלח, ביחוד רב המלח באגם גִּנְרָא אשר על פני המדבר. גם בוילית בגדד רבים אוצרות המלח ביחוד בעמק תְּרֶטֶר או תְּלֶטֶר בטבורה של אל ג'זירה. מן המכרות אשר במסבי צוּרְבִּטָּה וקִמְיָא מוציאים אלפי רבבות קילא מלח מדי שנה בשנה. החשובים במכרות המלח המְּנָצֵלִים שבוילית בצורה הם של חֶמְדָּן, גְּנִי־לֵם, דוֹקֵט ופנית.

התעשייה דלה ומעטה כארם נהרים ומרכיזה—מוצל ובגדד. גם המסחר והמסחר לא רב הוא ומרכיזו—בצרה ובגדד. על התעשייה והמסחר נדבר בפרק של החקוקה המדינית, בתאור הויליות והערים.

רב הסחורות היוצאות למדינות אחרות הן: תבואות־שדה שונות, ענבים, תאנים, בלוטים, בהמות דקות, עורות עזים וצמר; ונכנסים לארץ: אריגים מאירפה והדו, ברזל ונחשת ושטיחים מפרס וגם סֶכֶר וקהה.

מלבד דרכי האורחות אין בארם נהרים דרכים אחרים. גם דרכי חבור הדרכים הנהרות שוממים ועזובים מאד. ספינות מהלכות רק בחדקל ומסלות הברזל בין בצרה ובגדד, ומבגדד ומעלה הולכות רק סירות מעגלות הקלועות מכפות תמרים וזפותות בזפת ובהמר וגם רפסודות הנקראות „קֶלְקִים” השטות כל אחת על שורות שורות של נאדות נפוחים העשויים מעור עזים. מיני הסירות והרפסודות האלה עתיקים מאד ומצִיִּרים על המצבות האשוריות הקדמוניות. רק בעלות החדקל על כל גדותיו יכולות הספינות להגיע עד למוצל. בשנים האחרונות משתדלת הממשלה דנקות את נהר החדקל, לסדר את זרם מימיו ולהכשירו למהלך האניות עד מוצל ואל־ג'זירה ודְּרִי־כְכֵר. אך עבודה זו דורשת מומן לא מעט.

יותר קל הוא להכשיר את הפרת למהלך אניות. ואמנם כבר נסתה הממשלה בשנת 1870 לנקות מעט את הנהר הזה ועלתה בידה: מאז עוברות אניות קלות עד חֶלְב.

נעלה הדבר מעל כל ספק, שעתידה ארם נהרים להתנער משפלותה ולקום מקרבנה בעתיד פחות או יותר קרוב. מסלת הברזל הבגדדית, שתמשך ותסתעף ממסלת הברזל האנטולית ותעבור בכל רמת אסיה הקטנה, בתוך שלשלות הטורקום והאמנוס עד פני הסיחון והג'יחון וכל ארם נהרים, ותגיע עד מפרץ פרס ותסתעף גם אל סוריה—מסלה ענקית זו תהיה למקור ברכה ותחיה לארץ, ואם תתגשם גם הצעת התיר האנגלי ולקקס—לחפד תעלה בין הפרת והחדקל, לתקן את דרכי ההשקאה וליבש את הבצאות, ישוב כחה הרענן והפורה של ארם נהרים ושבה והיתה לארץ מברכת בתבואות אדמתה, במסחרה ובתעשיתה.

פרק ג'

דברי ימי ארם-נהרים וקורות היהודים בארץ הזאת

(סקירה קצרה)

א) בארץ הדשנה והפוריה המתרוה מן הקצה אל הקצה בפרת ובחדקל נולדה והתפתחה התרבות היותר עתיקה בקדמת אסיה. לפי ספורי התורה בנה נמרד בן-כוש את העיר בבל, אך אכד וכננה ואשור בן שם—את נינוה. בחפירות החדשות שנעשו במאה ה"ט נגלו ישרידיים ורשמים ברורים, כתבות שונות חקוקות על לבנים וטבלאות חמר, המעידים שעוד ארבעת-חמשת אלפים שנה לפני התאריך הרגיל הצטינו יושבי דרום ארם נהרים בהשכלתם, ונושאי ההשכלה העתיקה הזאת ואבות התרבות הבבלית היו מבני חם. העמים השמיים, שהטביעו חותם רוחם על התרבות הזאת באו מצפון וישפנו את שלמונם על ארם נהרים לא קדם משנת 2500 לפני התאריך הרגיל. בשנת 4000 לערך נמצאו בדרום ארץ בבל, בשומר היא שנער, הערים-הממלכות האלה: אור, לָרְסָם היא אֶלְסָר, אָרְדוּ וְאָרְךְ, ובצפון בבל: סָפָר וְאֶנְגָה. יושבי הארץ היו בני עם טוֹרְנִי קדום. יושבי הצפון נקראו בשם בני אכד ויושבי הדרום בני שומר—ברבות הימים התערבו שני העמים האלה ובערך שנת 2800 היתה אור לבירתם. השומרים-האכדים המציאו את כתב היתדות שמתחלה היה כתב ציורים שנתפתח לאט-לאט לכתב-הברות. הכתב הזה המפלג בעתיקותו מחקק על טבלאות ולבנים שונות. בשנת 2285 בערך נכבשה ארץ בבל לפני בני עילם. העיר בבל היתה לבירת ממלכה ולמרכז חיים מדיניים רק בימי המונבי הוא אמרפל מלך שנער בן-דורו של אברהם אבינו בערך שנת 2250 (זמנו לא נקבע בדיוק). נראה, כי חמורבי פרק את על עולם ממלכת בבל העתיקה. בשנת 1700 התפרצו הכושים לארם

נהרים ויכונונו להם ממלכה על נהר קרון וימשלו בכבל כמאה שנה. בימי שלטון הכושים (1600—1700) קמה ממלכת אשור ברשות עצמה ובירתה נינוה. הבבלים הקדמונים היו עם חרוץ, אוהב עבודה ומנוחה. עבודת האדמה, האומנות והמסחר פרחו בארץ. השטיחים והאריגים ואדרות שנער קנו להם שם תהלה בכל העולם העתיק. המטבעות, המשקלות והמדות שקבעו הבבלים מצאו להם מהלכים בכל ארצות הקדם. הכשדים כבר מצאו בכבל את חשבון לקוי החמה והלבנה וחלוקת השבוע לשבעה ימים. בשנת 1000 בערך נדרו בבלה המון שבטי'שם—הכשדים, שחדשו וחזקו בגבורתם את ממלכת בבל. לפי דעת האשורילוגים החדשים היו הכשדים מבני שם, מילידי ארם נהרים, שהיו נעים ונדים בעירק וישבו ברבות הימים להאחו בארץ מולדתם הישנה.

במשך שש מאות שנה נכבשה בבל כפעם בפעם ע"י אשור, שהותה לממלכה אדירה בימי תגלת פלאסר הראשון (1000—1120 או 1020—1000). במאה התישעית הוסיפה הממלכה להתחזק ולהרחיב גבולותיה. אסור-נציר-פול (860—884) לכד את צור; שלמנצר השני (824—860) שם את יהוא מלך ישראל למס עובד, ותגלת פלאסר השלישי (727—745) משל מרמת ארין עד אסיה הקטנה ועד עזה שבנגב יהודה. שלמנאסר הרביעי (722—727) צר על שמרון שלש שנים וסרגון (705—722) לכדה, ויגל את ישראל אשורה". מלכות סנחריב (681—705) לא הצליחה, אך אסר-חדון (669—680) לכד גם את מצרים (בשנת 671). בימי אסור-בני-פול (625—669) החלו ימי נפילת אשור: מצרים ומדי השתחררו מתחת על אשור. בין שנת 608—606 נפלה אשור תחת פטיש קַקַּקְקָם מלך מדי ונבופולסר מלך בבל. האחרון במלכי אשור סרדינפול לא עזר כח להציל בגבורתו הנפלאה את ממלכתו ויעל על מוקד האש הוא ואשתו עם כל אוצרותיו, ויחד אתו נשמדו גם עמו גם ארצו מתחת השמים.

אחרי חרבן אשור התנשאה בבל ותהי לממלכה עצומה מאד. נבוכדנצר בן נבופלאסר (561—604) הכה את פרעה נכה על יד כנרמיש (בשנת 605), החריב את ירושלים (בש' 588), צר על צור (573—585) ויגרש את המצרים מגבולות אסיה (בשנת 572 וגם בש' 568) ויקם בנינים מפארים ונישגבים בכבל. בימי נבוכדנצר היתה בבל, תפארת גאון הכשדים, העיר היתה בנויה לשני עברי פרת ומקפת חומה בצורה רבועה וכפולה מאתים אמה גבהה ורחבה חמשים אמה, ודה חמשים ומאתים מגדלים ומאה שערי נחשת. ותעלה עמקה על פני החומה חוצה. ועבי החומה החיצונית כעשרה וכשלשה עשר מטר ושתי מרכבות יכלו לעבור עליה בְּרוֹחָה. החומה הפנימית הקיפה את כל שטח העיר

שעלה עד כדי מאה ותשעים קלומטר מרבע, והרוח שבין שתי החומות כחמש מאות מטר מרבע. בתוך העיר עבר נהר פרת מקרן צפונית-מערבית לקרן דרומית מזרחית; על חופי הנהר וכן לעברי התעלות הרבות שנמשכו מן הנהר לכל קצות העיר היו בנויות סוללות-חומות אבנים עם שערים ומעלות להגן על העיר מגאות מימי הנהר. וגשר גדוד בנוי כלו אבני גזית אחד את שני הקני העיר. רחובות העיר היו ארכים וישרים ומלאים אלפי בתים משלש וארבע קומות, בתוך העיר היתה עיר המלך בנויה גם היא לשני עברי הנהר והיא מראה ארמונות נהדרים והיכלי חמד בנויים על עמודים וקשתות. בה נמצאו "הגנים התלויים" נטועים על ראשי הארמונות. ומלאכת הגנים היתה נפלאה מאד עד כי נחשבו בין שבעת פלאי העולם. על יתדות חזקות וקשתות הושמו אריחי אבן ושכבות חמר וקני סוף ועליהם שכבה כפולה של גבס ולבנים שרופות מכסות אריחי-עופרת, ועל כל המצע הזה שפכו עפר רב עד שהענקים באילנות יכלו להכות שרשיהם בו. ובמשאבה גדולה היו מעלים מים להשקות דרך צנורות את כל הגנים הנפלאים האלה. עיר המלך היתה מקפה שלש חומות גבוהות ועליהן חקוקים מעשי מלכי בבל וגבורותיהם בציד החיות ובמלחמותיהם. מחוץ לחומות היו כפרים ופרורים, שדות וכרמים לרב. רבים מחלקי העיר נחשבו לקריות מיחדות מקפות חומה ובכל אחת מקדש מיוחד לאחד ארילי בבל. בקצה העיר צפונה עמד היכל מרדך ובקצה העיר דרומה מערבה על החוף המערבי של הנהר פרת בקרית בורסיף-מקדש בל בתבנית שבעה מגדלים גבוהים בנויים זה על זה ולכל אחד צבע אחר וקדושים היו לשבעת כוכבי הלכת. ובצדק יכול היה נבוכדנצר להתפאר ולאמר: "הלא דא-היא בבל רבתא, די-אנה בניתה לבית-מלכו בתקף חסני וליקר הדרי (דניאל, ד' כ"ז).

אך יורשי נבוכדנצר לא יכלו להחזיק מעמד הממלכה ובימי בלשאצר בן נבונד שמה ממלכת פרס הצעירה קץ לממלכת בבל (בשנת 538), ומאז פסקה התרבות הבבלית מארם נהרים.

אחרי הכות אלכסנדר מוקדן את הפרסים על יד ארכאל נפלה גם ארם נהרים בידי, ואחרי מותו נספחו אשור ובבל לממלכת בית סיליקוס (312). בשנת 150 לפס"ג באה ארם נהרים בידי הפרתים, שמשלו בה כארבע מאות שנה, ואח"כ נפלה בידי הרומאים. במאות הראשונות (בש' 226) של ימי הביניים התבצרה בה ממשלת פרס החדשה היא ממשלת הססניים. במאה השביעית התפרצו הערביים לארם נהרים וילכדוה וימשלו בה משנת 636 עד 1256. הכליף אלמנצור (759-716) הוא השלטן השני מזרע מלכות העבסיים, בנה את העיר בגדד על

החוף השמאלי של החדקל. בימי הכליף הרון אל-רשיד (809-716) בא תור הזהב לממשרת הכליפים הבגדדיים. בימיו התנוססו בבגדד כמאת אלף ארמונות עם פרדסים נהדרים ובארות מזונות, כעשרת אלפים מסגדים וכעשרת אלפים מרחצאות ומאה וחמשים גשרים ומעברות. בימי הכליף אל-מאמון (833-813) היתה בגדד מרכז השכלה חשוב וממנו יצאו חכמה ואורה לכל ארצות אירפה. התקופה המזהירה הזאת לא האריכה ימים. בראשית המאה השמינית עלו המנגולים כשואה מצפון אסיה על קדמת אסיה ויחריבו את בגדד, ואחריהם עלו על הארץ התרכמנים הפרסים. בשנת 1534-1538 כבשו התרכמים את ארם נהרים וימשלו בה עד היום הזה.

הארץ הפוריה, שהיתה כלה משקה ודמתה לקבוצת איים רבים עטופים שדמות-כר, גני חמד וחורשות תמרים, משכה אליה עיני עמים שונים. התעלות הרבות שעברו כעורקים בגוף החי בכל נגב הארץ השקוה נתפרוה ובל היתה כגן רוה ורענן, מלאה ערים גדולות ומפוארות ותשואות חיים, ועוד בימי הבינים, בזמן שכד הערים האלה כבר נהפכו לתלי מפלה וגלים נצים, היתה ארם נהרים היפה בכל נפות אסיה. נוף פורה ונושב בהמון אדם, אך כעבר בה הולגי נשיא המנגולים (באמצע המאה הי"ג). וגדודי תימור לנג (בסוף המאה הי"ד) נהרסו באכזריות פרא התעלות העתיקות והארץ ירדה פלאים: בצות ואגמי רפש כסו את שפלת הדרום וחורות המדבר נערמו ברמות הצפון. וכימינו מתנשאות בארץ השוממה גבעות אין מספר—בהן קבורים ארמונות עתיקים, בתי מקדש וערים שלמות. במאה הי"ט (משנת 1843) נגלו חרבות נינוה, קיווג'יק, כורספד ונמרד, אך כל מצבות חשובות לא נמצאו בהן. נגבה לנינוה על אִישד הצב הקטן משתרע שדה התלים הגדול קלעת-שָרְנָט ושם מצאו חכמי גרמניה את כרכמיש העתיקה ועל תוצאות שטי-אל חי נגלתה העיר אור. האמריקאים מצאו את נפור העתיקה קדמה לדיִנְגִיָה. וחרבות בבל משתרעות צפונה ונגבה לעיר חֶלָה. גם ערים שמוצאן מזמנים יותר מאחרים קבורות בתלי ארם נהרים, כמו סיליקה, שנחרבה בשנת 162 לפני התאריך הרגיל ובלכניה נבנה חלק מבגדד, קטיסופון בירת הפרתים והפרסים הססניים—על החוף השמאלי של החדקל על תוצאות נהל דִילָה, והעיר פּוּפָא הערבית, שנבנתה ע"י הכליפים הראשונים בשנת 637 על נהר פרת נגבה לעיר פֶרְפֶלָה.

(ב) „על נהרות בבל“ נשאר ישוב עברי גדול אחרי עליית זרבל ועזרא. בימי מלחמות היונים והרומאים, בימי חרבן הבית השני ואחרי מרד בר-כוכבא נתמלא הישוב העברי בכבל מחרבנו בא"י. היהדות הבבלית התפתחה הרחק

משאון המנצחים ואנקת המנצחים בקדמת אסיה, ותמצא לה מנוחה וחירות גמורה בצל הפרתים מושלי בבל במשך ארבע מאות שנה. ערי הפרת—נהרדעא', פומבדיתא, פירוזשבור וסורא (מתא מחסיא) ומחוזא אשר על החדקל בקרבת קטיסיפון בירת הפרתים היו מרכזי התורה והדעת לכל כנסת ישראל ועוד קבוצים עבריים קטנים וגדולים היו ביתר ערי בבל וכפריה. יהודי בבל עסקו בעבודת האדמה, במטעי כרמים, באומניות ובגדול-מקנה. מבין היהודים היו גם מהנדסים, רבי חובלים וספנים ועובדים בצבא. לכל עניניהן הרוחניים והצבוריים היו לקהלות היהודים מוסדות ובתי דינים מיוחדים ובא-כחם לפני הממשלה היה "ריש-גלותא" מזרע מלכי בית-דוד. ראש הגולה היה דן דיני ממונות ודיני נפשות ובו ראו בני הגולה צל ממשלתם בארץ מולדתם. בימי המהומות והמבוכות המדיניות שהתחוללו בבבל אחרי כבושה בידי פרס החדשה סבלו היהודים אמנם הרבה, אך מעמדם המדיני לא נהרס וחסנם הלאמי לא נחלש. בימי סדור המשנה שבו רב ושמואל תלמידי רבי יהודה הנשיא לארץ מולדתם, לבבל, וייסדו את הישיבות בסורא ונהרדעא. רב ושמואל היו ראשי התקופה המזהירה, של התפתחות היהדות, תקופת אמוראי בבל, שארכה כשלוש מאות שנה (429 — 149 אהב"ש). בתקופה הזאת נוצר התלמוד הבבלי אשר בו נאצר פרי רוח האמה במשך אלפי שנה, מזמן סדור כתבי הקדש עד המאה החמישית. בימי חתימת התלמוד, בתקופת רבנן סבוראי, החלו ימי הגסיסה למשטר הראמי והדתי של יהודי בבל. בימי המלך קובד (461 — 420 אהב"ש) קם האמגוש הקנאי מצדק וייסד כת חדשה לתקן את העולם בדת צירואסטר ע"י שתוף הקנינים ושתוף האישיות. קובד נספח לכת הזאת ויגזר על כל בני העמים אשר בממלכת פרס לקבל את תורת מצדק, אז התקוממו היהודים ובראשם ראש הגולה מר זוטרא השני להגן על קדושת חיי המשפחה. מר זוטרא הצליח לפרק על פרס מעל היהודים ויתבצר במחוזא ויכונן בה בירת ממלכה עברית חדשה, שארכה שבע שנים. לאחרונה נפלו מחוזא וראש הגולה בידי ממשלת פרס. בימי כוזרו נוישרן (508—461) חדלו רדיפות יהודי בבל, אך לא לארך ימים. בימי הורמיו הרביעי (519—508) התחדשו הרדיפות, המתיבתות בסורא ופומבדיתא נסגרו ומורי התורה יצאו לעיר הבצורה פירוזשבור אשר בקרבת נהרדעא ויקימו שם ישיבות חדשות, היהודים הנרדפים נספחו לחיל שר צבא פרס בקרקס ויעזוהו לרשת את כסא הורמיו. בימי בהרס שבו ונפתחו הישיבות בסורא ופומבדיתא. בימי כוזרו בן הורמיו (558—520) שעלה ער כסא אביו בעזרת ביצנץ היתה הרוחה ליהודי בבל. המלך הזה הסיע את חילו לסוריה

(* יש אומרים שזאת היא העיר ענה בוילית בגדד.

וילכד את ירושלים בעזרת היהודים (ראה סוריה). בשנת 636 נכבשו פרס ובבל לפני חיל הערבים. היהודים והנסתורנים — המה הכשדים *), שהיו נרדפים ונלחצים עזרו הרבה את הערבים במלחמה הזאת, ובשכר זה זכה עומר אבן חֶטְב את ראשי שתי הכנסיות האלה להיות נשיאים לבני אמנותם ובאיכחם לפני הממשלה. לראש הגולה מנה עומר את בסתנאי, נצר מגזע ישי. בימי הכליף הרביעי עלי אבן אבוטלב חתן מחמד (660—656 למנינם ו-590—586 אחבה"ש) עלו יהודי בבל לגדולה רבה. הוא נתן את תארי-הכבוד "גאון" לריש מתיבתא של סורא הקרובה לכופא בירת ממלכת-האיסלם המזרחית והחשובה בעיני היהודים (כי נוסדה ע"י רב מיסר התלמוד ובה הורה רב אשי מסדר התלמוד). לראש הגולה היתה "שלטנותא דמלכא" בכל עניני הצבור היהודי, וכל עניני הדת היו נחתכים עפ"י הגאונים—ראשי הישיבות של סורא ופומבדיתא.

השפעת ראשי הגולה וראשי הישיבות התפשטה גם מעבר לגבול בבל בכל תפוצות ישראל. גם הכליפים מבית אומ'יה (750 — 661) הטו הסד וכבוד ליהודים ורק בימי עומר השני הורע מצבם.

בחצי המאה השמינית (בשנת 751) באה הכליפות המזרחית בידי מלכי בית העבס'ים. בימיהם הגיעה פריחת ההשכלה הערבית למעלתה העליונה. בנגדד — בירת הכליפות — התכוננה קהלת יהודים גדולה ויהיו להם הרבה בתי כנסיות בה. ראשי הקהלה היו המליצים בין קהלות בבל והממשלה. בימי הכליף אלמנצור צמחה כת הקראים ויהודי בבל נקרעו לשתי מפלגות: לרבנים ולקראים.

בימי הכליף הרון אל רשיד נתחדשו גזרות עומר הקשות על הנוצרים והיהודים. הוא צוה שהנוצרים ישאו על בגדיהם משלית ירוקה והיהודים—משלית צהובה. בימי הכליף אל-מאמון השתתפו היהודים עם הערבים בכל מקצעות המדע והאמנות, בחכמות הרפואה, ההנדסה והתכונה וגם במליצה ושיר. בימי אל-מאמון ירד כבוד הנשיאות והגאונות. התמנות ראש הגולה היתה להתמנות הקהל היהודי ולנשיאות לא היה כל ערך בעיני הממשלה; הישיבה בנגדד נטלה את כבוד המתיבתות בסורא ופומבדיתא ותרב המחלקת בדבר כסא הנשיאות והגאונות. בימי הכליף מֶתְנַקֵּל נתחדשו גזרות עומר נגד היהודים והנוצרים והאמגושים; הגברים נתייבו ללבוש בגדים מיחדים והנשים מטפחות צהובות. הנשיאות והגאונות הלכו הלך וירוד מגדולתן והסכסוכים בין ראשי הגולה ובין ראשי הישיבות הלכו

*) כתה דתית בין הנוצרים הנקראת על שם מיסרה הבישוף נסטוריוס בקנטמנמינפול, שנהרף ממשרתו בשנת 431 למספרם על כפרו בקדושת האם. בני הכתה נמצאים עוד היום בארם נהרים ובכרדסתן.

הלוך ורב. בשנת 928 לתאריך הרגיל (858 אהב"ש) נבחר רב סעדיהו הפיומי לשבת על כסא הגאוניות בסורא. אחרי מות רב סעדיה גאון (872 אהב"ש) וראש-הגולה דוד בן זכאי (840 אהב"ש) ואחרוני הגאונים רב שרירא (928—898 אהב"ש) ורב האי (928—968 אהב"ש) ורב שמואל בן חפני (בערך לשנת 964—940) נתבטלו שתי הישיבות בסורא ופומבדיתא. תלמידי רב האי אמנם נסו לשים משרת הגאונות והנשיאות על רב חזקיה נכד דוד בן זכאי, אך הוא נהרג מטעם הכליף (בשנת 970 אהב"ש), ומאז גלה כבוד התורה מבבל: בטלה הגאונות שנמשכה כארבע מאות שנה.

בימי מסעי הצלב באי פליטי היהודים מארץ ישראל לארם נהרים. קהלות-ישראל העתיקות בנהרדעא, סורא ופומבדיתא כבר נחרבו כליל יתחיהן קמו קהלות במוצל ובגדר. בימי הכליף אלמֶכְתָּפִי (1160 — 1136 לתאריך הרגיל) נתחדש כבוד ראשי הגולה ויחד אתו קמה לתחיה גם הגאונות. לפי דברי הנוסעים ר' בנימין מטולידה ורבי פתחיה בעל הסבוב (במאה ה"ב) היו אז בגדר כאלף משפחות יהודים, בעיר עכברא כעשרת אלפים ובמוצל כשבעת אלפים יהודים; ועשר ישיבות היו אז (בשנת 1170 לתאריך הרגיל) בגדר וראש הישיבה היה רב שמואל בן עלי.

בראשית המאה ה"ג, בימי מהומות הקנגולים בקדמת אסיה, נפלו המרכזים הרוחניים העבריים בבבל מבלי הוסף קום, ומאז כסה ערפל את דברי ימי היהודים בארם נהרים. רב היהודים היושבים בארם נהרים גומן הזה הם מבני גולי ספרד, אך רבים מיהודי בבל מתחסיס על בני-יהודה שהתיישבו בארץ בימי הבית השני.

פרק ד'

הישוב בזמן הזה.

מספר התושבים בארם נהרים (בכל שלש הויליות ובסנג'ק זור) עולה בערך ל-1,400,000 כארבע נפשות לכל קילומטר מרבע—ישוב דל וקטן מאד לפי שטח הארץ, שעוד לא תש כחה הפורה להחיות עם רב גם היום. המלחמות התכופות, השד והחמס השמו את הארץ הזאת במשך דורות רבים. עד סוף המאה ה"ט היו עובדי-האכריה נתונים לבזו ולמשסה, והנפש והרכוש מפקרים לגדודי הקרדים החיים על גנבה וגזלה.

רב יושבי הארץ, כתשע עשירות מכל התושבים, הם ערבים וקרדים משלימים,

רבים שיעים והנשאים הם סנים. האחרונים נאחזו בוילית אלמצול וסנג'ק זור, והראשונים—בויליות בגדד ובצירה.

הבדוים בין הערבים ויובי הארץ נחשבים הבדוים יושבי האהלים ורועי צאן ובקר. הבדוים נחלקים לשבטים שבטים. לפי דברי התיר אפנהיים נמצאים בארם נהרים כחמשים שבטים גדולים היושבים במאת אלף אהלים והעצומים שבהם הם שבטי עניזה (כעשרים אלף איש) מערבה לפרת, ושבטי שקר מזרחה לפרת. השבטים האלה נשמעים לנשיאיהם ולזקניהם-השיכים; מוראה של מלכות אין עליהם, הם חיים מדור דור לפי הקיהם ונמוסיהם הם; אינם הולכים לעבודת הצבא ואינם משלמים כל מסים וארנוניות. רק את מס-הגלגלת של בהמתם הם אנוסים לשלם בזמן שהם נכנסים לשוקים. שבטי הבדוים נודדים ממרעה למרעה, תוקעים אהליהם וחונים מסביב לבארות ופלגי המים, מצויים להם גבולות מסוימים וחושבים עצמם לבעלים גמורים במקום חניתם. שבטים רבים נודדים בחרף לנגב הארץ ובאביב הם עוברים צפונה וחונים גם בעבר לירדן מזרחה. הבדוים מסתפקים במעט ועקר מזונותיהם—חלב גמלים ותמרים. גם הבדוים שבארם נהרים הם כמו אחיהם שבסוריה ובא"י ובערב מכניסי אורחים, עומדים בדבורם, גואלי דם נאמנים לאוהביהם ונוקמים ונוטרים לשונאיהם. לבני-השבטים האלה אין כל אמונה מלבד אמונות טפלות. ומלחמות ותגרות תכופות בין שבטי הבדוים בני עניזה ושמר כל הימים.

היהודים מספר היהודים בארם-נהרים נכשים וחמשה אלף, רבים בוילית אלמוצל, בכגדד ובהעירות ובכפרים שבגלילס.

הנוצרים. הנוצרים מעטים מאד בארץ ומספרם כארבעים אלף איש שהתנחלו בוילית אלמוצל; רבים כשדים צאצאי הנסתורנים, שנספחו לדת הקתולית. אלפים אחדים מהם מפזרים בוילית ון ודיר-בכר. בין הנוצרים יש גם עדות קטנות של סורים קתולים, יעקביים וקפניים. אלה האחרונים הם נוצרים למחצה ועובדי אלילים למחצה ושומרים את פלחנם (קולט) בסוד. בארם נהרים מצאו מקלט גם קבוצי אנשים חסרי כל דת, כמו למשל שבטי הערבים הנודדים וכתות מסתוריות שונות. בין הכתות האלה ראויות להזכר כתות החקקים והיזידים.

החקקים החקקים נפוצים לרב בערי וילית מוצל, אין להם כל תפלות, צומות ומועדים, ולכן נחשבים הם לעובדי אלילים, אעפ"י שהם מתימרים למשלימים מבני דת עלי.

היזידים בודדים ופרושים חיים היזידים או עובדי השטן. בני הכתה הזאת הם שבט קרדי המתיחסים ליזיד בן מעאויה, אחד הכליפים מבית „אומיה“. רבם שוכנים בהרי סינג'ר, בכפרים ובאחלים נפוצים על פני השדות אשר מסביבת אלמוצל עד דיר-בכר ואחלב ודמשק. בראשם זקנים ונשיא אחד מזרע עדי מכונן דתם, היושב בקרדי אשר בסנג'ק אלמוצל ונאמן על קבר עדי ועל המקדש הבנוי עליו.

היזידים מלים את בניהם, משתחווים שלש פעמים לשמש בצאתו, מאמינים בשתי רשויות, כאל הטוב והרע. האל הטוב ברא והחריב שש פעמים את השמים והארץ וכל צבאם ויברא גם את מלאך המלאכים הוא מלך הטנס הוא השטן (אלשיטן). ואחרי כן בראו האלהים הטוב ומלך הטוס את האדם ויניחווהו בגן-העדן לאכל מכל פרי הגן ורק את החטה לא יאכל. ויבוא הטוס אל האדם וישיאהו לאכול מן החטה ויאכל ויגרש מגן העדן. ותלד לו חוה אשתו שנכנתה מצלעו בניס-תאומים רבים ואחת מבתולות הגן ילדה לאדם את אל-שידי הוא אבי יזרני. ויולד יזרני את נח ונח הוליד את מרג' הוא אבי היזידים.

חק קדוש באמונת היזידים להסתיר את סודות דתם, ומסתריה ידועים רק לאחד מזקניהם, לראש משפחת בסן הבצרי. זקן זה מצוה ללמד בסתר חדרו את השפה הערבית ובספר הקראן מפי מורה נוצרי. בשעת הקריאה הוא מוחה מתוך הספר את כל שמות השיטן ואחר הקריאה נדון הספר לשרפה. שם השיטן אסור להשמיע, לקרא ולכתב. גם משפתם המדברת, השפה הקרדית, השמיטו את כל המלים המתחילות באות השיטן או באחת מאותיות השיטן. מטעם זה אסור גם ללמוד ערבית, כי מלות השיטן ואותיותיו רבות בה.

מדי שנה בשנה נוהרים ונאספים אלפי יזידים וזקניהם ונשיאם בראש אל קבר עדי קדושם ואל המקדש הבנוי על הקבר הזה, ושם הם חוגגים שנים ועשרים יום, כורעים ומשתחווים ומתפללים למלך-הטוס העשוי בקנה. ביום השלשה ועשרים יום הם עושים זבח וחוגגים ומתהוללים שלשה ימים ולילות, סובבים ורוקדים מסביב לדגלם הקדוש ורוחצים במימי נהר סמסן, היוצא מירושלם ועובר מתחת לארץ" ושוטף על יד המקדש. כל הרוחץ בנהר הקדוש הזה זוכה לגן עדן במועדים ידועים שותים היזידים גם יין הנחשב ל"דם ישו". נראה, שהנצרות השפיעה הרבה על אמונת היזידים.

ליזידים יש ספר קדוש השמור במקדשם. הספר כתוב ערבית מערכת במלים כשדיות ומסורה אצל המאמינים שנכתב בידי חסן הבצרי תלמיד עדי במאה העשירית. בספר שני חלקים: ספר היצירה וספר החקים והמצוות.

עד שנת 1875 היה ליזידים מושל מיוחד, ואעפ"י שממשלתו כבר אבדה, קדושתו לא אבדה והשפעתו עצומה על כל היזידים הנמצאים לא רק במדינות תרכיה, כי אם גם בפרס ורוסיה עד גבולות הינא. היזידים הם בוגדים ונוכלים.

פרק ה'.

החלוקה המדינית של ארם נהרים.

ארם-נהרים נחלקת לשלש וילות: אלמוצל, בגדד ובצרה.

וילית אלמוצל.

וילית אלמוצל או מוסול (שטחה—91,000 קילומטר מרבע ומספר יושביה 351,000 נפש, ארבע נפשות לכל קילומטר מרבע) נחלקת ע"י החדקל לשתי נפות. במערב גובלים אותה מישורי המדבר הסורי ובמזרח—הרי פרס המתנשאים בקוסינג' עד שלשת אלפים מטר. האויר בויליה מכריא, האדמה פוריה מאד ומצמיחה חטה, שעורה וארו, גפן, תפוחיזהב, תאנה ותמר. גם המרעה דשן וטוב בויליה, ולכן רבות בחבל הארץ הזה בהמות הבית, ביחוד הכבש העז והסוס. הכבשים הם בני שני גזעים: הכבש בעל האליה העבה והשמנה (שמשקלה קילוגרמים אחדים) והכבש הערבי (בעל זנב קצר).

רב יושבי הויליה הם כרדים, השוכנים בהרי הצפון והערבים הסורים ילידי הארץ התנחלו ביתר חלקי הויליה.

התעשייה שהיתה לפני פורחת לא עמדה בפני ההתחרות עם תוצאות החרשת האירופית, וכעת מצמצמת היא בהכנת אריגי משי ופשתה וצ"ג ובעבוד עורות צאן.—חורשות ויערים אין בויליה, מלבד חורשות הנצה המספיקות עצים לצרכי הישוב בצמצום.

הויליה נחלקת לשלשה סנג'קים: אלמוצל, שהרז'יר (או פֶרְפֶּוּק)

סְלִימְנִיה.

העיר הראשית היא מוצל (נינוה החדשה) המקפת חומה ובנויה על החוף הימני של החדקל מול חרבות נינוה אשר על החוף השמאלי. בעיר ישנם הרבה שנקים גדולים, מסגדים ומרחצאות, מספר התושבים כ־60 אלף, רבם כרדים וביניהם כתישעת אלפים ארמנים נוצרים וכשלשת אלפים וחמש מאות יהודים. רב היהודים הם אומנים, סוחרים ורוכלים.

לפי המסורה נמצא קבר הנביא יונה בן אמתי בכפר נינוה (או „נְבִי יוֹנָס“ בפי המשלימים), מהלך שעה מן העיר, הקבר קדוש לישמעאלים, שהקימו עליו מסגד. במוצל יש בית־כנסת עתיק, שנבנה בערך שנת 1270.

הכפר נבי יונס עומד על תל, ובחפירות שנעשו בתל הזה נגלו ארמונות סנחריב ואיסר־חדן.

מצפון לנבי יונס משתרע תל קוֹיִנְגִ'וֹק שבו חפרו הצרפתים ומצאו הרבה לוחות וכלים המפיצים אור על קדמוניות אשור.

העיר מוצל נתפרסמה בכל העולם ע"י המלמלה (מְקָלִין) המשבחה שיצאה ממנה.

פרוק הוא העיר הראשית בסנג'ק שהרזור, מספר יושביה כשלשים אלף נפש ומהם כאלפים וארבע מאות יהודים. על יד העיר מראים היהודים את קברי חנניה, מישאל ועזריה. לצפון כרכוק ומערבה לה עד מוצל שוכנים היהודים הג'בלים* (ההרריים), חצאי־פראים, מדברים ג'בלית, שפה קרובה מאד לארמית. לסנג'ק שהרזור נחשבת גם העיר לוי־סנג'ק, מספר יושביה כעשרת אלפים איש ומהם כמאתים יהודים ג'בלים. סולימניה—העיר הראשית בסנג'ק, מספר תושביה כחמשה עשר אלף וביניהם כאלף וחמש מאות יהודים־ג'בלים; רבם עניים מרודים, וכלים, חנונים וצורפים.

וילית בג'ד.

וילית בג'ד (שטחה 111,300 קילומטר מרבע ומספר תושביה 614,000 נפש, ה' נפשות לכל קילומטר מרבע). בויליה עוברים החדקל והפרת מקן צפונית־מערבית נגבה־מזרחה והולכים ומתקרבים זה לזה ברמת בג'ד, ואח"כ פונים הם ומתרחקים זה מזה וממלאים לפעמים את הברכות והתעלות הרבות שנשארו לפלטה עד היום. אך כמעט כל הברכות והתעלות האלה הרוסות וסתומות ואין כל זרם ומוצא למים הנקיים בהן, ולכן מביאות הן מארה לארץ: מימי הנהרים מצפים אותן ואת כל סביבותיהן ויוצרים בצות גדולות ואגמים נרפשים המעלים אדים משחיתים ומולידים את הקדחת. הבלמים, שכרי המים, אשר בחדקל הרוסים ובזמן שהנהר העצום הזה עולה על כל גדותיו יש שסכנה גדולה צפויה לעיר בג'ד לטבע במבול המים.

האקלים בוילית בג'ד הוא בכלל חם ויבש ומבריא למדי, חוץ מנפות הברכות, אשר שם עושים שמות בתושבים לא רק הקדחת אלא גם „השחין הבג'די“ ולפעמים לא רחוקות גם הדבר.

(* עיד היהודים הג'בלים ראה פרדסן).

גם בוילית בגדד אין יערים כי אם חורשות תמרים. התמרים ובהמות הבית הם המקור החשוב במחית התושבים. את מספר הכבשים אשר בכרכלה וחלה מעריבים עד כדי 900,000; מספר העזים — מעט הוא — כחמשת אלפים, הבקר רב—כ־68,000; התאו הרובץ באגמים ובבצות—40,000, הסוס 39,000, החמור והפרדה 42,000 והגמל — 34,000. בחשבון מאמד זה לא נכנסו עדרי הצאן והגמלים והסוסים אשר לשבטי הברווים, המביאים את מקניהם למכירה אל השוק אשר בנג'ף.

בין תבואות השדה אשר בויליה נחשבים: השעורה, החטה והארו, הבקיה (Wicken) וגרגרי הפרג; הטבק והשמשם הם יסודות התעשייה בויליה. תבואות הארץ נשלחות לרב לאנגליה, הודו, פרס, צרפת וטורקיסט.

הויליה נחלקת לשלשה סנג'קים: בג'דה, פ'ר ב'לה וח'לה.

העיר הראשית בויליה היא בגדד, שנוסדה בשנת קמ"ח להג'ירה היא שנת 758 לספה"נ ע"י הכלוף אלמנצור ונבנתה מחדש בימי הכלוף הרון-אל-רשיד. כל העיר מקפה חומה בצורה ועומדת על החוף השמאלי של החדקל ומחברת בגשר עם פרור העיר אשר על החוף הימני. מספר התושבים עולה ליותר ממאתים אלף נפש, מהם כ־150,000 משלימים, כשמונה עד עשרת אלפים נוצרים ויותר מארבעים וחמשה אלף יהודים. מהבנינים המפארים העתיקים לא נשארו כי אם אחדים. בתי העיר בנויים לבנים שנלקחו מחרבות סיליקה העתיקה שנחרבה בשנת 162 לספירת הנוצרים. רב גגות הבתים שטוחים ועליהם ישנים התושבים כל לילות הקיץ. רחובות העיר צרים ומרפשים וקמורים ורק המסגדים החדשים והשוקים המרוחים המלאים תשואות מיפים את „מרגלית המזרח". בגדד נשארה עד היום מרכז התעשייה והמסחר של ארם נהרים, בה רבים מאד צורפי כסף וזהב, חרשי נחשת, בתי חרשת של כלי חרס, בתי עבוד עורות, בתי טויה ואריגה של פשתה, צ"ג ומשי, בתי רקמה ושזירה בחושי כסף וזהב ותעשיות השטיחים היקרים. את הכנסות התעשייה הבגדרית מעריכים בעשרת מיליונים פרנק לשנה. בגדד היא גם עיר רוכלת, מסחרה פורח ומכנים ליושביה עד כדי שבעים מיליון פרנק בשנה. מבגדד נשלחים לפרס תבואות-השדה, צ"ג, אריגים שונים, תמרים, גומי טרגנט (נכאת), עפצים, עורות, נקניק, שמשם, זרע-פרג, שיש, שטיחים ודונג. והסחורות הנכנסות לבגדד ג"כ מרבות ושונות: מפרס והודו, מאנגליה, גרמניה ואסטריה נשלחים לבגדד כל מיני מתכות ומחצבים, תוצאות החרשת ומיני מכלת שונים, תה סכר וקהה.

דרכים מתקנות חסרות בויליה וכל המסחר עובר בדרכי הארחות וב"קלקים"
 השמים על פני החדקל, בגדד מחברת עם המפרץ הפרסי באניות קישור העוברות
 בחדקל עד אַשד שט"אל-ערב. רב האניות שיכות לחברות אנגליות.
 יהודי בגדד אחזו בכל ענפי המלאכה והמסחר ויש בהם הרבה עשירים
 מפלגים. השפעת החנוך של כ"ח נכרת גם פה בדור הצעיר העוזב את הארץ
 והולך למדינות הדו וסין וגם גמנצסתר ומרסיל להתעשר שם. נשי היהודים
 מתכסות בצעיפים ונבדלות מהגברים ככל נשי המשלימים. נשי המון העם שזורות
 ורוקמות בביתן במשי ובד ומוכרות את עבודת כפיהן לבתי החרשת.
 לפי המסורה נמצא קבר יהושע בן יהוצדק כהן גדול כמהלך שעה אחת
 מן העיר. על הקבר עומד בנין נחמד קטן, מקף שמונה עצי שקדים. בכל ראשי
 חדשים הולכים יהודי בגדד להשתטח על הקבר ולהתפלל. המתפללים עושים
 שלש הקפות מסביב לקבר, קוראים במגלה את הפרק ג' מזכריה, ואחרי הקריאה
 והתפלה הולכים הם חבורות חבורות למקום לא רחוק מהקבר לסעד את לבם.
 חֲלָה עומדת על החוף הימני של נהר פרת מהלך יומים מבגדה. מספר
 התושבים — כשלושים אלף נפש, וביניהם כאלף ומאתים יהודים, רב בתי העיר
 בנויים בלבנים שנלקחו מחרבות עיר בבל והיכל נמרד אשר במסבי העיר.
 מהלך חמש שעות מחלה נמצא לפי האגדה קבר יחזקאל בן בוזי ועליו
 בנוי בית-כנסת נהדר; באחד מחדריו מראים מערת אליהו. סמוך לקבר יחזקאל
 מראים קברי ארבעה גאוני בבל, ששמש נעלם עד היום.
 הסנג'ק כרבלה הוא המרכז הקדוש למשלימים השיעים, בנג'ף (מספר
 תושביה—ה' אלפים) נמצא לפי המסורת קבר עלי בן אבו טלב מחוקק השיעים;
 שרידי עצמותיו נשמרים במסגד נהדר, שכפתו וארבעת מגדליו מצפים זהב מבפנים.
 בנג'ף מתאספים המאמינים מפרס לעלות משם למקָא. העיר הראשית בסנג'ק היא
 כרבלה (מספר תושביה 50,000—60,000 איש ומהם כשמונה מאות יהודים),
 עיר קדושה לכל השיעים, כי בה קברי האיממים חֲסִין ועַפְס בני עלי, טמונים
 במסגדים נהדרים. מדי שנה בשנה נוהרים ובאים לכרבלה רבבות עולי רגל מהדו,
 פרס ותרכיה ומביאים אתם את מתיהם (כארבעה — חמשה אלפים בכל שנה)
 לקברם בתוך המסגדים הקדושים או במסביהם. הממשלה מקבלת דמי קבורה בעד
 כל המתים משבעה עד אלף ומאה פרנק מכל מת לפי מעלת הקבר, לאמור
 לפי קרבתו אל קברי הקדושים. במסגדי הקברים הקדושים גנוזים אוצרות כסף
 זהב ואבנים טובות וחפצים ותכשיטים יקרים. האוצרות האלה מוספים והולכים
 משנה לשנה.

וילית בצרה.

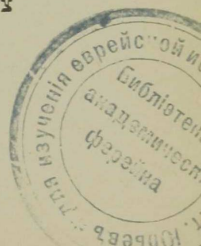
וילית בצרה (שטחה 138,000 קילומטר מרבע, ומספר יושביה 433,000 נפש, ג' נפשות לכל קילומטר מרבע) משתרעת לארך גבול פרס, נגבה-מזרחה לוילית בגרד, כל הויליה היא ארץ שפלה מלאה בצות גדולות הטובות רק לזריעת הארז ולגדול התאז; אקלימה לח והם מאד ומזיק לבריאות. פרת והדקל מתחברים בנוף הזה על יד קרנה ויוצרים את השטאל ערב, המפריד את תרכיה מפרס על יד הזרם התחתון של הקרון.

בכל הויליה ישנם רק שני יערים קטנים והורשות מספר. שטח האדמה הנחרשה והנזרעה והנטועה מצער מאד, ורק ידמות שעורה וארז והורשות-תמרים רבות מאד בויליה. המרעה רב במקומות אחדים והוא מחיה אלפי עדרי צאן, סוסים, חמורים וגמלים מהגזעים המבחרים. הרגה רבה מאד בויליה והיא מזון חשוב ליושבי הארץ. התעשייה היא כאין וכאפס במדינה זו. דרכים אחרים חוץ מדרכי הארחות אין. מרכזי המסחר הם בצרה וקרנה.

כל הויליה נחלקת לארבעה סנג'קים: עמרה, בו עובר החדקל; מנתפיק — השקוי מהפרת, רבו מישב מברווים המתיחסים לשבט מנתפיק, שעל שמו נקרא הסנג'ק; בצרה — בברכת שטאל-ערב ונג'ד או אקסה צפונה מערבה למפרץ פרס (ראה הציחהאי ערב).

החשובות בערי הויליה הן: עמרה, מ' אלפים נפש, שוכנת על החוף השמאלי של החדקל; נקרנה, י"ב אלפים נפש, העיר הראשית בסנג'ק מנתפיק, עומדת על נהר פרת; שוך-אל-שיוך, י"ב אלפים נפש, בה רבים המסחר והתעשייה; קרנה, ה' אלפים נפש, על ידה מתאחדים הפרת והחדקל, חשובה במסחרה ותעשייתה; בצרה, בה כעשרים אלף איש וביניהם כשלישת אלפים נוצרים וכאלף וחמש מאות יהודים. בין התושבים ישנם גם הרבה הודיים, פרסים וכושים. בצרה היא עיר-החוף של ארם נהרים, עומדת על החוף הימני של תעלה המסתעפת משטאל-ערב. בתיה — לבנים ורהובותיה וסמטותיה צרים ומרפשים והקדחת הירקה מצאה לה קן בעיר הזאת. לפנים (בשנת 650 לתאריך הרגיל) היה ישוב גדול מאד בבצרה ומספר יושביה עלה ל 150,000—200,000 נפש, אך המלחמות התכופות בארץ החריבוה כמעט עד היסוד.

במסחרה עולה בצרה על בגרד. דרך נמלה יוצאים ובאים מכל קצות ארם-נהרים: תמרים, צמר-גפן, שעורה וארז, אפיוס ופשתה, סוסים ועוד סחורות שונות. כמו כן נכנסות דרך נמל בצרה סחורות שונות מהדו ובריטניה, גרמניה, צרפת ואסטריה. כמעט כל המסחר נמצא בידי הערבים והאנגלים.

חופוף, העיר הראשית בסנג'ק נג'ד מספר יושביה—42 אלף; כל העיר
מקפה גנות המצמיחים כל פרי הלולים; קֶטֶיף, י"ח אלף נפש וקָטֶר — ט'
אלפים נפש — שתיהן נושבות מהברווים העומדים כמעט ברשות עצמם ואינם
מקבלים מרות הממשלה; שתיהן עומדות על מפרץ קטן, שבולטים מתוכו איי
בְּרִין המפרסמים בציד הפנינים ושיכים לאנגליה. עֶגְיָה (כשלישים אלף תושבים
בה), נכנשה לפני שנים מספר בידי תרכיה; קְנִיָה, בה כעשרים אלף נפש,
שוכנת על מפרץ פרס בארץ צחיחה, החשובה רק בגלל מצבה הגיאוגרפית, ולכן
לקחזה האנגלים תחת חסותם.

אַרְמֵנְיָה וּפְרֵדֶסְתָּן.

פרק א.

טבע הארץ.

מראה ארמניה היא ארץ רמה נהדרה המתנשאת על פני כל הארצות אשר פני הארץ מסביב לה. גבולותיה: בצפון — הרי קוקו, בדרום — מקורי הפרת וגבולותיה ושלשלת הטוירוס, במערב—אסיה הקטנה ובמזרח שפלת ארם וקורא. בארמניה מתחברים ומתלכדים יחד הרי הפְּנְטִים, הטוירוס ורכסי הרי פרס והאלבורס; בה מקורי נהר צ'ורוק המריק את מימיו אל הים השחור, וממנה יוצאים תאמי הנהרות — הקורא והארס הנופלים אל הים הכספי והפרת והחדקל השולחים את מימיהם דרך שט"א-ל-ערב אל מפרץ פרס.

ארמניה נחלקת לשלשה חלקים מדיניים. שלישיתה— היא החלק הצפוני-המזרחי עם מבצרי קרס ואֶרְיֶן — נספחה לרוסיה, ששיתה — היא החלק המזרחי המכיל את הנוף שמסביב ליאור אַרְמֵנְיָה עם העיר הבצורה טְּבְּרִיז—שיבת הציה לפרס וחציה — לתרכיה.

הרי ארמניה ילידי הרי-געש הם, כפי שמעידים הלועות הכבויים הרי הארץ והמעינות הפושרים הנמצאים לרב בארץ. עוד בשנת 1889 הקיאו ההרים האלה בוץ רותח שכסה את אחד הכפרים הרחק 45 קילומטר מאֶזְרוֹרֶס. רעידות הארץ תכופות הן בארמניה.

הענק בכל הרי ארמניה הוא אררט ההולך הלוך ומתנשא מרמת-מישור גבוהה כאלף ושמונה מאות מטר ונחלק לשני ראשים: לאררט הגדול הגבוה 5163 מטר ולאררט הקטן, ששיאו מגיעו ל 3912 מטר. וקרח ושלג עולמים עסק עד אלף מטר מכסה את גב-אררט וראשו ואין ערוך ליפיו ולהדר גאווה. אבני-ההר הן תוצאות ולקניות וכלו—גוש-לבה שחורה. אעפ"י שרגילים יושבי ארמניה להגיד: „שרגל אנוש עוד לא דרכה על אררט מן היום שירד נח מעליו לעסק בישובו של העולם“, אך באמת אין הדבר כך: במאה ה"ט עלו חוקרים תירים שונים על האררט ויחקרוהו ויתארוהו.

אררט הוא לפי דברי הגיאוגרפים הארמנים טבורה של הארץ. אבל כאמת מתרומם אררט באמצע בין ים האטלנטי והאוקיינוס הגדול ובין מוצאי הסנגל והפקנג, בין הקצה המערבי של מדבר סהרה ובין הקצה המזרחי של מדבר ג'בי. אררט הוא כמעט המרכז בקו היבשה של העולם הישן העובר בין ראש תקוה טובה ובין רחוב ג'רינג.

מערבה לאררט עוברת שלשלת האַנְרִידג' לארך הגבול הרוסי. ראשי השלשלת הגדולה הזאת גבוהים (בין הנחל מוֹרְד ובין האַרְס) משלשת עד שלשלת אלפים ושלוש מאות מטר. רב הנהרות והנהלים שבארמניה יוצאים מהשלשלת הזאת הנוטה בראשיתה נגבה מערבה בשם קַזְבֵּל, אַקִּידג' וסעיף קַנְג'לִידג' (3263) הוא „הר אלפי היאורים“, שבימי קדם נתכו זרמי לבתו ויקיפו את מקורי הארס. בהרף מכסה הוא כלו שלג. מן ההר הזה פונה השלשלת מערבה עד תוצאות נהר קרה־סו בשם שִׁישְׁנִידג', מְרִגְ'יִדג' ומוצור־דג'.

על דרום ארמניה סוגר הטוירוס הארמני המרכב מרכסי הרים גבוהים שונים העוברים בודדים ומפורים או מקבילים אלו לאלו ומתנשאים על פני רמת מישור שכלה אדמת־שיד. רבם גבוהים מאד מעל פני הים. חלקם המזרחי העובר בין הברכות של המורד־סו והחדקל ארך וגבוה מאד; בקרבת יאור נן, מערבה לעיר בטלים מגיעים רכסי ההרים האלה לשיא חסנם, לַמְלִטִידג' המתרוממים עד 3500 מטר.

ברכת יאור נן סגורה בתוך הרים רמים ונשאים: בדרום — הרי הקַנְרִי המסתעפים מהטוירוס הארמני; במערב הנמורודג' (2800 מטר), בצפון—הספִנְדִידג' (3910 מטר) והאַל־אִידג' שעוד לא נחקר היטב, ובצפונית־מזרחית הַמְנְדִורֶק (3500 מטר). כל ההרים האלה הם הרי געש כבויים, מלבד המנדורק העשן עוד היום והקף לועו הוא לא פחות משלשה קילומטרים. לוע הספִנְדִידג' מלא שלג ובתוכו שני יאורות. בקיץ מכסה ההר הזה במקומות אחדים שלג. לוע הנמורודג' עמק כשש מאות מטר, חציו המערבי—יאור וחציו המזרחי—שדות לבה ותלי אַפֵּר.

עולה מדברינו, כי ארמניה התרכית היא רמה מקמטת מלאה הרים רמים ונשאים וזקופים, מרכסים ובודדים, ובין ההרים משתרעים רמות מישור, עמקים וגיאיות. הגדול שבעמקי ארמניה הוא עמק פֶּסֶן המתפשט נגבה־מזרחה לארזרום. רמת ארמניה נוטה ויורדת אל ההרים מקץ צפונית מזרחית (נגבה 1800 מטר) לקרן דרומית מערבית (לגבה 1600 מטר).

רמת כרדסתן משתרעת נגבה לטוירוס הארמני והולכת הלוך וירוד נגבה מזרחה עד שהיא מתלכדת עם עמקי ארם נהרים. פה ושם מתנשאים מעל פני הרמה גבעות קטנות אין מספר ורכסי הרים אחדים שהגבוה בהם הוא קָרְנֵ'הֶרְדֵג (1850 מטר).

רמת
כרדסתן

נהרות ארמניה ונחליה זרמם עז ומהיר ונפסק כפעם בפעם במפלי-מים. רבם שוטפים באפיקים עמקים עד מאד בין חופים גבוהים וזקופים, החוסמים את הדרך בפני קרני השמש ונותנים למים גון שחור, ולכן משתף הוא השם „קרה-סו“ (מים שחורים) לנהרים ונחלים רבים. הגדולים בנהרים הם: הצורוק ותאמי הארם והקורא, והפרת והחדקל.

הנהרות
והנחלים

הצורוק שוטף ועובר מדרומית-מערבית לצפונית-מזרחית מקביל לרכסי הפנטיס ומאסף במרוצתו את מי זרועותיו אשר בנגב. על גבול אדמת רוסיה בולע הצורוק את טְרַטְוֶן-סו ונופל אל הים השחור אצל העיר בְּטוּם.

האַרְס (אַרְקֶסס העתיק) יוצא מהמורד הצפוני של הבנגל-דג, שוטף באפיקו הכחול בין שדות לבה ועובר את עמק־פֶסֶן הפורה. ארך הארם—850 קילומטר. רק חלק מזרמו העליון שיד לתרכיה וכמעט כלו—לרוסיה. הארם נופל אל הים הכספי אחרי התחברו עם הקורא שהוא הנהר הראשי בארמניה הרוסית. (על הפרת והחדקל נֶכְבֵר ב„ארם נהרים“)

בארמניה יש הרבה יאורים, שמימיהם מתוקים, כמו למשל בְּלוֹק־צ'ל היאורים טורטוֹן-צ'ל וכו'. אך נהדר ונפלא הוא יאור המלה הגדול הנקרא יאור נֶן. היאור הזה ששטחו עולה לשלשת אלפים ושבע מאות קילומטר מרבע משתרע בנגבה של 1666 מטר מעל פני הים, כלו מקף הרים ואין כל תוצאות למימיו הרבים. פני מימיו הולכים הלוך והתנשא לאט לאט אך בלי הרף עד שיושבי העיר ון שנבנתה על שפת הים הזה היו מכרחים להעתיקה ולהרחיקה שני קילומטרים מן החוף, קדמה. במקומות רבים נראים על קרקע היאור שרידי מצבות טבועים ובמרחק ידוע מן החוף רואים בתוכו גם גשר. החלק המרכזי של היאור סגור בין חופים זקופים והוא עמק מאד. מימיו מלוחים פחות ממימי הים. מלבד מין אחד אין כל דגים ביאור ון, ורק בזמן שהדגים הנמצאים בנחלים הנופלים אל נן מטילים את ביציהם רב מאד ציד הדגים ביאור. מעינות מינרליים שונים נמצאים במקומות רבים המכילים ברזל, גפרית ונחשת, אך אין מוציא תועלת מהם. ידועים רק שלשה מעינות התרופה אשר בבטלים ואליהם באים להתרחץ המונים המונים מתושבי הארץ.

מעינות
מינרליים

אקלימה של רמת ארמניה שאינה נוגעת בשום מקום בחוף הים—קיצוני האקלים מאד. רחוקה מן הים וגבהה מעל פני הים מחלישים וממעטים את חם הקיץ ומגבירים את הקר בחרף. בכל ארץ הרמה החרף ארך וזועם והקיץ קצר וימיו חמים ולילותיו קרירים. באזרום שורר החרף כשמונה חדשים והשלג מכסה את עין הארץ יותר מששה חדשים רצופים. בזמן הזה נפסק הבור הדרכים וברחובות העיר מרבה לפעמים השלג כל כך עד שיושביה אנוסים לעשות להם מנהרות בערמות השלג כדי לצאת מפתחי בתיהם. לעמת זה נחמד הקיץ באווירו הזך ובריותו הנודפים מן הגנים והפרדסים.

בארמניה התיכונה והדרומית מנישבות בקיץ רוחות צפוניות ובחרף—רוחות מזרחיות וצפוניות-מזרחיות.

אזור שלגהעולמים עוטר את ראשי ההרים הרמים. על האררט רובץ השלג בגבה 4000 מטר וביתר ההרים—בגבה 3400 מטר. מזג האוויר הבינוני מגיע: בתרביזונד ל 15.5° , בטפלים— 13° , אלכסנדרפול— 5° ובאריון— 11° ובראש האררט הוא נמוך מאפס. מזג האוויר הקיצוני: בתרביזונד—בין 30° ובין 3° , בטפלים—בין 38° ובין 12° .

עד כמה מצנן הים את החם מוכיח החזיון הזה: על יד מקורי הפרת עולה חם הקיץ בחשבון הממצע לשלשים וארבע מעלות והוא הולך ויורד במהירות רבה אל מול פני הים הכספי והים השחור עד 18° .

כמות הגשמים והשלגים היורדים על רמת ארמניה אינה רבה לפי ערך גבה הארץ מעל פני הים. סבת החזיון הזה היא: שהאדים העולים ובאים מהים השחור מתרוקנים על יד קוקז והעולים מהאוקינוס האטלנטי ומהים התיכון הולכים ואובדים בדרך. מספר ימי הגשמים והשלגים מגיע לשמונים עד מאה ועשרים יום בשנה. בצפון הארץ, בשושא, יורדים 639 מילימטר מעקב (מהם 321 מאפריל עד מאי) בשנה, בהרי הטוירוס הארמני כמעט אין לך יום אביב שלא ירד בו מטר סוהף. בסביבות יאור ארמיה יורדים בשנה לפי החשבון הממצע 547 מ"מ (שהם 370 מ"מ בחדשי פברואר ומאי). מורדות ההרים הצופים צפונה מערבה מקבלים גשמיים מהים השחור. שפעת מים מביאה הפשרת השלגים לנהרות הארץ ולנחליה, וביחוד לפרת ולחדקל.

פרק ב.

המחיה והכלכלה בארמניה ובכרדסתן.

כל הסגלות היקרות הדרושות לארצות מברכות נתן הטבע לארמניה ולכרדסתן; אדמה ולקנית פוריה ואקלים טוב ונוח ואקלים זועם רק בנפות ההרים). אך מחסר דרכים מתקנות ונהלים טובים למהלך אניות ומחסר הקרדים אין תוצאות הארץ מגיעות אל חופי הימים ואין האכרים שוקדים לנצל את כח האדמה ולהרבות את יכולה.

עבודת האדמה ותבואותיה

ברמות זורעים: חטה, שעורה, מיני קטניות שונים, קנבוס ופרג, ובעמקים: דורה, ארז וטבק משבח. בהרי ארמניה משגשגים כל מיני עצי פרי: הגפן, התפוח, האגס והאגוז, האפרסק והמשמש והדבדבן וגם הזית ימצא במקומות מספר. יינות ארמניה משבחים מאד ולטובים שבהם נחשבים יינות ין ומרדן. בויליות דירבכר ומעמורת-אל-עזיו מרבית התושבים לעסק בגדול צמר-הגפן, ביחוד רב צמר-הגפן במעמורת-אל-עזיו. גם התות רב מאד בשתי הויליות האלה ובעליו מכלכלים את תולעי המשי.

רוב היערים שכסו לפנים את מורדות ההרים נכרתו כל כך עד שלא היערים נשארו בזמן הזה בלתי אם יערים מעטים בויליות ארזרום וין והורשות בודדות בויליות בטליס, דירבכר ומעמורת אל-עזיו. ביערים ובחורשות מאספים מדי שנה בשנה הרבה פנדיקים ועפצים וגומי-טרנגט המשתלחים דרך תרביזונד למדינות שונות. בין עצי היער רבים: האלון, הדלבה, הערער והצפצפה.

רבבות אלפי תושבים מתפרנסים בארמניה ובכרדסתן מגדול הצאן. גם הבקר והסוס והחמור רבים מאד במדינות האלה, אך קטנים ורזים הם מחסרון טפול רב. את הגמל אין מגדלים כמעט כי אם בנפות הדרום (*).

גדול

בהמות הבית

הדגה רבה מאד בנהרים ובנחלים וביאורים, ואלפי משפחות חיים ציד הדגים על ציד הדגים בסכיבות טרטון-צ'ל ובלוק-צ'ל ויאור ון. ציד הדגים מביא לממשלה הכנסה הגונה מאד מדי שנה בשנה.

בהרי ארמניה אצורים מחצבים שונים. פחמי אבן, גפרית ועופרת מחצבי הארץ מכסיפה נמצאים בכל הויליות; ברזל, נחשת, בדיל ועופרת-ושמן אדמה ובזקקית נמצאים במסבי קוחין, דירבכר ותפרוט ועל יד ארגנא-מך. רב המחצבים עזובים ואין מנצלים. רק מכרות הנחשת של ארגנא מנצלים ע"י הממשלה ומכרות

(* על חיית-הבר שבארמניה וכרדסתן ראה אנטוליה.

קוחין נחכרים. על יד אָקיל אשר בסנג'ק ארגנא יש מכרה עופרת המְנַצֵּל גם הוא. בכל הויליות ישנן משרפות מלח הנותנות מדי שנה בשנה: בְּגֵ'יק (וון)—מאה ועשרים אלף קילו, בְּלֵי'ה (בויליות דיר־בכר)—250.000 קילו; בבולְגֵ'יק (בוילית מעמורת־אל־עויו) יותר ממיליון קילו מלח. בסנג'ק סָאָרְט (בוילית בטלים) נמצאות שש משרפות מלח הנותנות בערך ששה מיליונים והצי קילו מלח. ובוילית ארזום יש מכרה מלח־גביש והרבה מעינות מלוחים, שעששים ושבעה מהם מְנַצֵּלים ונותנים כעשרת מיליונים קילו מלח בשנה.

התעשייה אינה מפותחה בארמניה ובכרדסתן ומְצַמַצמת במעשה כלי התעשייה והמסחר נשק (בערי ארזום, דיר־בכר ומרדין וכשאר ערים), במעשה רקמה ושזירה בכסף וזהב באריגת צמר כבשים ועזים וצמר גפן ומשי, במעשה שטיחים, כלי חרס ועבוד עורות.

המסחר נמצא בידי הארמנים והיהודים העירוניים. הסחורות היוצאות מכל הויליות הוֹלֵךְ דרך תרביזונד ומסמון הן: צמר כבשים ושערות עזים צאן ובקר, כל מיני דגן, טבק, אגוזים, ביצים, חמאה, בשר מֵיֶבֶשׁ, דורה, זרעי פשתה ופרג, אפיוס, עפצים, אגוזים, גומי־זַרְגָנֵט, פירות וירקות, עצים, שמן־דגים, שטיחים ואריגי משי. הסחורות נשלחות עפ"י־ר למדינות פרס ותרכיה, צרפת, אסטריה, אנגליה, גרמניה ורוסיה. רב הסחורות הנכנסות לארץ מהמדינות הנ"ל הן מיני מכלת שונים, אריגי צמר ומתכות שונות.

המסחר מְרַכֵּז בשלש הערים: ארזום, דיר־בכר וחרפוט.

חבור הדרכים דרכים מתקנות חוץ מדרכי הארחות אין בארמניה ובכרדסתן וגם הנהרים והנחלים אינם טובים למהלך האניות, כי חופיהם תלולים וזרמם עז. רק בחדקל עוברות אניות קיטור (מדיר־בכר). ברב הנהרים משלחים את הסחורות ברפסודות ה"קלקים" (ראה ארם נהרים).

שתי דרכים ראשיות עוברות בארמניה ובכרדסתן. האחת אֶרְכָה 594 ק"מ, יוצאת מתרביזונד אל גבולות פרס ועוברת על פני בֵּיֶבֶרֵט, ארזום וביזיד, והשניה ארכה 660 קילומטר יוצאת מסמסון ומגיעה עד נציבין ועוברת על פני סִיֶנס (אשר באנטוליה), חרפוט, ארגנא, דיר־בכר ומרדין. חסרון דרכים מתקנות מרגש ביחוד בויליות בטלים וון.

אין ספק שהמסחר והתעשייה יתרוממו משפלותם, כשתבנה מסלל־הברזל

הבגדדית.

פרק ג.

דברי ימי ארמניה וכרדסתן וקורות היהודים בארצות האלה.
(ספירה כללית קצרה).

א) לפי דברי הימים הקדמונים, שאינם נקיים בלי ספק מדברי אגדה, היה חיג, אחד מבני יפת מיסד האמה הארמנית ולכן נקראים הארמנים בשם תִּקְנָנִים וארץ ארמניה נקראת בפי הפרסים תִּסְתָּן (*). חיג יצא מבבל להשתקע בהרים שבנגב ארמניה בערך אלפים שנה לפני התאריך הרגיל, וצאצאיו שפכו לאט לאט את שלטונם על הארצות הסמוכות. אחד מהם נפל לפני שמירמית (שֶׁאֲמָרִם) והארמנים היו למס עובד לממלכת אשור. במאה השביעית לפספה"ג פרקה ארמניה על אשור מעליה, ובימי המלך תִּגְרָן הראשון (בשנת 565 לפספה"ג) באה לארמניה תקופה פורחת ומזהירה מאד עד שנפלה בידי פרס. האחרון מזרע מלכות בית חיג, המלך נֶהָה, נפל במלחמתו את אלכסנדר הגדול (328 לפספה"ג). אחרי מות אלכסנדר נספחה ארמניה לסוריה, ואח"כ כבשוה הפרסים ואָרְסָק מלך פרס המליך עליה את אחיו (149 לפספה"ג). העיר נציבין שבארם נהרים היתה בירת ממלכה ארמנית חדשה ואדירה, שרחבה וגדלה עד מהרה על ידי נצחונותיה באסיה הקטנה ובקוקוז. תגרן השני ספח לארצו את קֶדְקִיא, סוריה, ארם נהרים וחלק מפרס ונטל לו את התאר „מלך המלכים“. אך ימי גדולת תגרן השני לא ארכו. בשנת 69 (לפספה"ג) כרת ברית עם חותנו מתרדת מלך הפנטים ויילחמו ברומאים. שניהם נצחו ותגרן אנוס היה להשיב את כל הארצות אשר לקח וגם לנתר על תאריזו. יורשי כסאו ננעו כפעם בפעם לפני הרומאים או לפני הפרתים, ומוכנים היו לקבל מרות הממלכה ששחקה לה השעה.

בשנת 259 לתאריך הרגיל לכדו הפרסים את ארמניה, אך הארץ לא נשארה בידם ימים רבים. תְּרִידָת השלישי, הנצר היחיד שנשאר ממשפחת האָרְסָקִים ומצא לו מפלט ברומא, שב בשנת 286 בראש הילירומאים ויגרש את הפרסים מארמניה. בימי המלך הזה, בראשית המאה הרביעית, באה אמונת הנוצרים לארמניה. בשנת 387 נחלקה הארץ בין הרומאים והפרסים ובשנת 428 נספחה כלה לפרס. מלכות בית הארסקים ארכה 577 שנה.

בעת שכבשו הערבים את פרס (בשנת 636) מצאו הארמנים חסות בצל קיסרי ביצניץ, וארצם הרבה ונשמה במלחמות המשלימים עם הנוצרים. בשנת 885 מצא אחד מזרע המלוכה הארמנית חן בעיני הכלוף הבנדדי וימליכוהו על ארמניה, וימשלו זרעי מלכותו בארמניה עד שנת 1079, לאמר עד השנה שנספחה הארץ

(* יש אומרים, כי הארמנים הם בני תוגרמה הנזכר בכתבי-הקדש.

לממלכת יון. במאה ה"ט עברו וימשלו בארמניה התרכים הסלג'וקים, המנגולים והתרכמנים. בשנת 1522 נכבשה ארמניה לפני התרכים העתמנים המושלים בחלקה היותר גדול עד היום הזה. בשנת 1828 נפל חלקה הצפוני בידי הרוסים, ובשנת 1878 עברו מתרכיה לרוסיה גם נפות קרם ובטום, ועוד חלק אחד נשאר בידי הפרסים. בימי קדם היתה ארמניה נחלקת לארמניה הגדולה ולארמניה הקטנה. הראשונה היתה עומדת ברשות עצמה והקיפה את כל מזרח ארמניה וגבולותיה היו: במזרח — מדי, בדרום — אשור ובבל, — וארמניה הקטנה היתה נוף לא גדול מערבה לנהר פרת.

(ב) דברי ימי היהודים בארמניה מקסיים בערפל. משערים, כי רבים מגולי אשור ובבל נאחזו גם בארמניה. קורא הדורות הביצני פוסט שחי במאה הרביעית לספה"נ מספר, כי בהתנפל הפרסיט בימי שבור השני (380—310) לקחו בשבי מהעיר אַרְטַשְט 40000 משפחות ארמנים ותשעת אלפים משפחות יהודים, מהעיר — אַרְוַאנְדְשְט עשרים אלף משפחות ארמנים ושלשים אלף משפחות יהודים; מהעיר זְרַגְנֵן ה' אלפים משפחות ארמנים וח' אלפים משפחות יהודים; מהעיר זְרִישְט — י"ד אלפים משפחות ארמנים ועשרת אלפים משפחות יהודים, מהעיר ון — ה' אלפים משפחות ארמנים וי"ח אלפים משפחות יהודים, מנחִיזְ'נֵן — ב' אלפים משפחות ארמנים וט"ז אלף משפחות יהודים. לפי עדות פוסט היו כל היהודים האלה מן הגולים שהביא תגרן השני מסוריה. אעפ"י שהמספרים האלה ודאי מְגוּמִים, אך אין כל ספק, שבימים ההם היה בארמניה ישוב גדול עברי. הקראי אבן יוסוף יעקב אל-קַרְקַסְאני מספר בספרו הערבי * על דבר הכתות בין היהודים, שמצא מוסא הַזְפְרִנִי. מוסא זה שחי במאה התשיעית וידוע בשם אבד עֶמְרֵן מצא בטפלים כתת ה"טפליסים" בקהלת היהודים. ר' חסדאי אבן שפרוט במכתביו למלך הכוזרים (בערך שנת 960) אומר, כי חפץ לשלח את המכתבים האלה דרך ירושלים, נציבין וארמניה — ראייה שבארמניה היו אז קהלות יהודים. ר' בנימין מטולידה אומר במסעותיו (1160—1173) כי שלטון ריש גלותא פרוש על הארצות: ארס-נהרים, פרס וכל ארמניה ומדינות כותא אצל האררט. בנציבין מצא אז ר' בנימין כאלף יהודים. ורבי פתחיה בעל הסבוב מספר, כי מאריך הכוזרים נסע לתוגרמה ובא לארץ אררט (ארמניה) ומשם הגיע לנציבין. בשנת 1646 בא הנוכל הספרדי דון-זואן מַנְלֵס לקנסטנטינפול להציע לפני הממשלה שתקח תחת חסותה את כל מדינת ארמניה הנושבת מיהודים. מן העת ההיא אין כל זכר לישוב העברי בדברי הימים.

(* הספר נכתב בשנת 937.

פרק ד'
הישוב בזמן הזה.

מספר התושבים בשבע היוליות אשר בארמניה וּפְרָדְסָתָן עולה לערך שני מיליונים וחצי, לאמר י"ג נפש לכל קילומטר מרָבַע. ארבע חמישיות הישוב — משלימים ורק חמישיתו האחת—נוצרים. בוילית וְנִבְיטִלִים ישנם יהודים כאלפים אחדים וְיִזְיִדִים כעשרת אלפים.

למשלימים נחשבים, מלבד הַפְּרָדִים, שהם רב מנינו ובנינו שר הישוב, התרכים הרבים היושבים בערים, הַקְּיִזִל־בָּשִׁים (כעשרים אלף נפש) אשר בוילית מעמורת-אל-עוֹזוֹ ומושבות אחדות של צ'רקסים. הַפְּרָדִים נחשבים לצאצאי הַקְּרֻדְחִים העתיקים¹⁾, אשר נטמעו ונתערבו בבני עמים וגזעים שונים, שגלו או נמלטו לארץ ההררית הזאת בימי הרדיפות המדיניות והדתיות. להרי ארמניה וּפְרָדְסָתָן הגלו סרגון מלך אשור ונבוכדנצר מלך בבל ואחריהם תגרן השני מלך ארמניה את גולי ישראל ויהודה; שם בקשו להם מעוז ומפלט המַנְיָכִים המה המינים שהאמינו בשתי רשיות ונרדפו מהנוצרים ושמה נסו הנוצרים שנרדפו ממלכי פרס. הַפְּרָדִים נחלקים לשבטים, לבתי אבות ומשפחות אין מספר. בראש הכרדים כל שבט עומד זקן (שיך) המושר לפי משפט הירושה ממשלה בלתי מגבלת על כל בני שבטו ולפקודתו עומד גדוד פְּרָדִים צעירים מְזִינִים מכף רגלם ועד ראשם בכידונים, בחרבות, בקני-רוכים ובפְּגִיוֹנוֹת.

הכרדים הם עם עז וגבור, אוהבי חפש, מכניסי אורחים, נאמנים לידיהם וגואלי דם ושקועים בכערות. עד למחצית המאה הי"ט לא קבלו עליהם מרות הממשלה. ארבעים שנה נלחמו חילות תרכיה עד שהצליחו להכניע את שבטי הַפְּרָדִים ולהטיל עליהם את מִסִּיה. השבטים האלה מקצתם רועים נודדים באהליהם ובערדי צאנם בקיץ ומבלים את ההרף בכפרים ומקצתם אכרים ואורגי שטיחים, שיושבים ישיבת קבע בכפרים ובערים. רב שבטי הרועים חיים שודדים בדרכים, עושקים את האכרים הארמנים והתרכים, גוזלים מהם צאנם, כלי עבודתם, צמרם ותבואות שדותיהם. בפנות החוקות מן הישוב יש כפרים ארמנים המשעבדים לשיכים הכרדים ומשלמים להם מס קבוע מדי שנה בשנה. ביחוד גדול השד על גבולות פרס וכרדסתן, ששם מולדת הכרדים. רעתים לא רחוקות נודדים הרועים הכרדים מהריהם אל עמקי ארם נהרים, אל חבל הארץ אשר מנגב לדיאר-בכר ואורפה עד הרי סינג'אר ונתגרים ונלחמים הם בשבטי הכידים אשר

(* השם "קרדחים" נזכר אצל קסנופונט.

מבני עניזה ושָׁמֶר על פני שדות המרעה. הכרדים הרועים יושבים באהלים העשויים לבד שחור והאכרים יושבים בבת־אבן נמוכים שגגותיהם הישטוחים משמשים בקיץ רפתים לכבשים.

לפי אמונתם נחשבים הכרדים למשלימים סניים השונאים תכלית שנאה את כת השיעים, אך הרבה מן המנהגים והנמוסים הנוצרים ועובדי האלילים המקבלים אצלם מעידים על היסודות הזרים שנבלעו ונטמעו בשכטי הכרדים.

הכרדים מסתפקים במעט, נזירים הם מיון וממעדנים. מאכליהם פשוטים מאד: חלב, ארו וירקות ולעתים רחוקות מאד גם מעט בשר. מלבד הסיר והכף שבה הם בוחשים וטועמים את הלבם המְבָשֵׁל אין להם כלי בשול ואכילה אחרים. האשה הכרדית חפשית מכל נשי שאר עמי המזרח; גם בבית גם בחוץ מְתַר לה להראות בפנים גלויים ולשוחה עם גברים. הכרדים משיאים את בנותיהם משנת העשר עד השתים עשרה לחייהן, והחתן נותן מהר לאבי הכלה — כמנהג המקבל מדור דור בארצות המזרח.

הנוצרים הם הארמנים, הסורים והיוונים המעטים (מספרם כ־ג אלף נפש).

הארמנים הארמנים מְפֹזְרים בכל מדינות תרכיה ורוסיה, בפרס והודו ובערי המסחר הגדולות אשר על חופי הים התיכון. הארמנים הם מהגזע

האריי ולפי דעת החכם לִנְשָׁן נטמעו בהם רבים מבני שם. הארמנים הם עם משכיל, ולמרות פזורם ידעו לשמר היטב את רוחם הלאומית ולשונם. לשונם חיה ועשירה וגם ספרות עתיקה המונה את ימיה מהמאה הרביעית יש להם, והיא הולכת ומתעשרת זה כמאתים שנה ביצירות מקוריות וביחוד מתרגומים של מבחר הספרות האירפאית. הארמנים נחשבים לעם חרוץ אוהב עבודה ודבוק במסחר, אוהב שלום וצדקה. הפזור, חסרון חסן מדיני ורוח המסחר של הארמנים מזכיר את גורל היהודים. — משערים, כי מספר הארמנים בכל העולם מגיע לשלשה מיליונים נפש ומהם כמיליון אחד בתרכיה. מרכום הרוחני נמצא בארמניה הרוסית, באֶצְמֵן־וִין אצל אֶרֶין, ששם יושב הקתוליקוס הארמני. קהלות הארמנים שבתרכיה מְפֹזְרות בארמניה, בְּרֶרְדֶּסְתָן, באסיה הקטנה ובתְּרַקְיָה. בכל מקום הם המעוט שבישוב ואפילו בארץ מולדתם; פה עולה מספרם רק לשתי שלישיות ממספר כל הנוצרים (מספר כל הנוצרים בארמניה — בערך חצי מליון). הארמנים בתרכיה נחלקים לשתי קבוצות שונות: לאכרים ילידי הארץ ולמהגרים, שרבים עירוניים, סוחרים, רוכלים, חלפנים, חיטים, צורפים, עושי כלי נשק, חרשי נחשת, בְּרֶסְקִים, וכו'. הסוחרים הארמנים חרוצים, בעלי מרץ, שקנו להם שם גדול במסחרם בכל ארצות המזרח. כמעט אין עיר רוכלת בתרכיה שלא תפסו הארמנים

מקום בראש מסחרה. לעמת אלה חיים האכרים הארמנים בדחק ועני, והם נתונים לעתים קרובות לבזו ולמשסה בידי שבטי הקרדים. רב האכרים הארמנים יושבים בבתי חמר השקועים חצים באדמה ועובדים את אדמתם לפי שטה פשוטה ועתיקה. רק במקומות הסמוכים לדרכי המסחר נמצאים כפרים ארמניים בין שדמות בר הנעבדות לפי שטה יותר מתקנת ומשכללת. היש והעניות מנשלים את האכרים מעל אדמתם ורבים מהם נודדים לערי אנטוליה ותרכיה האירפאית לבקש פת לחם בתור פועלים, נטלים וסתתים, ולכן נמצאים בארמניה הרבה כפרים עזובים שלא נשארו בהם בלתי אם זקנים, נשים וטף.

הסורים הנסטורונים שבארמניה וכרדסתן (מספרם עולה בערך למאה וחמשים אלפים נפש) הם צאצאי האשורים העתיקים שקבלו במאה החמישית את תורת נסטור. הנסטורונים שהיו נושאי התרבות הערבית בימי כליפי בגדר שקועים היום כבערותם. רבם יושבים בהרים אשר מסביב ליאורי ון וארמניה. בכרדסתן יש גם סורים יעקוביים ביוליות דיאר-בכר וביטלים וכשרים נסטורונים שנספחו לכנסייה הקתולית. שאר הנוצרים הם יונים וגיאורגיים. בארמניה ובכרדסתן ישנם גם פרסים תתרים ותרכמנים. האחרונים נודדים בעדריהם בערבות אשר בין ההרים.

היהודים הגבילים על הררי כרדסתן מזרחה לארם-נהרים, יושבים בזמן הזה כשנים עשר אלף יהודים הנקראים "יהודים ג'בלים" (הרניים), אלה הם לפי האגדה שריד קטן מרבבות היהודים מצאצאי עשרת השבטים—גולי אשור. כלם עניים מרודים ונבערים מתורה והשכלה. בית-תפלתם הוא חדר קטן, ובתי-ספר אין להם. העשירים שבהם יושבים בחניות קטנות ומוכרים ארג ובשמים. קצתם סרסורים לסוחרים מדינות אשר מחו"ל, ורבים דוכלים הסובבים בכפרים לקנות מידי האכרים יבול השדה, צמר ועורות במחיר סחורות קלות ערך. בניהם הקטנים סובבים בערים ומרכלתם על ראשם. יש בין היהודים הגבילים גם רופאים ורוקחים המרפאים בלחשים ובקמיעות ומגרשים רוחות רעות. היהודים הרוכלים סובלים הרבה מהכרדים השודדים בדרך. היהודים הגבילים מדברים ארמית, כלשון התלמוד הבבלי.

פרק ה'

החלוקה המדינית של ארמניה וכרדסתן.

ארמניה וכרדסתן נחלקות לחמש ויליות: אַרְזֵרוֹם, וְנָה בִיטְלִים, דיאר-בכר ומעמורת-אל-עזיז.

וילית ארזרום.

וילית ארזרום (שטחה 49,000 ק"מ ומספר תושביה 646,000 נפש, י"ג נפש לכל ק"מ) משתרעת נגבה-מזרחה לוילית תרבונד עד אחזות רוסיה אשר בקרן צפונית-מזרחית. כל הויליה היא ארץ רמה מכסה הרים המתלכדים עם הרי הפנטוס והאררט. העמקים והמישורים גבוהים מעל פני הים מאלף וחמש מאות עד אלפים מטר. האקלים מבריא, נוח בקיץ וקר מאוד בחורף. מהרי הויליה הזאת יוצאים הצ'ורוק והאָרָם.

בנהרות הויליה וביאוריה רבה הדגה וציד הדגים הוא מקור-מחיה חשוב מאד. ביחוד רבה הדגה בקלוק-צ'ל ובטרטון-צ'ל, רק שלישית אדמת הויליה נחרשת ונזרעה כל מיני דגן. בעבודת האדמה, שהיתה פורחת לפני, רבה העזובה, כי אין בשחון לעמל האכרים העשוקים והרצוצים משבטי הקרדים. — היערים מעטים מאד בויליה ונעדרים הם לגמרה בעמק פסן הפורה, המשבח עוד מימי קדם בשדמות-הבר אשר בו. יושבי העמק הזה מכרחים להסיק בזבל בהמתם.

גדול הבהמות הדקות רב בויליה ובה כשני מיונים עזים וכבשים.

מכרות מלח-גביש וכ"ז מעינות-מלח נותנים יותר מעשרת מליונים קילו מלח מדי שנה בשנה. במקומות רבים נמצאים מחצבים (מינרלים) שונים: כסף, זהב, ברזל, עופרת, נחשת, גפרית ופחמי אבן, אבל יד האדם לא חלה עוד בכל האוצרות האלה. בקרבת בָּיִזִד ישנם שני מעינות-מינרליים גדולים, האחד של גפרית והשני של אַלוֹמִין.—עקר חרשת המעשה שבויליה הוא מעשה כלי-נשק ועבוד עורות. דרך המסחר מתרבונד לפרס עוברת בויליה על פני אָרזרום ובָּיִזִד.

וילית ארזרום נחלקת לשלשה סנג'קים: ארזרום, ארצנג'ן וביזיד. הערים הכי נכבדות בויליה הן: ארזרום, עיר מבצר מן המדרגה הראשונה, מספר יושביה כארבעים אלף נפש. העיר בנויה בגבה 2038 מטר על פני רמת מישור לא רחוק מהפרת העליון לרגלי הצ'ֶלֶי־דָג (3000 מטר), המכסה שלג רב ימות השנה. מרחוק מקסימה העיר כיפיה, אך מקרוב דומה היא לרב ערי המזרח המרפשות. בארזרום רבים חרשי כלי נשק וצורפי זהב וכסף. המסחר מפתח מאד בעיר ועולה לשמונים מליון פרנק לשנה. מספר גמלי הארחות העוברות דרך העיר במשך כל שנה—כשלושים וכארבעים אלף.

אָרְצֶנְג'ן, בה כעשרים ושלשה אלפים נפש, במסביה כרמי-גפן וגנים נחמדים. העיר עומדת בעמק הפרת ובה חונה הפרקה הרביעית של חיל-היבשה, בה רבה מאד חרשת כלי-נחשת.

בְּיָזֶה, עִירָה קַטְנָה, מִסְפַּר יוֹשְׁבֵיהָ כַחֲמֵשֶׁת אֲלָפִים נֶפֶשׁ, רֶבֶם בְּרָדִים.
לִפְנֵימֶיךָ הָיָה בָּהּ יָשׁוּב גְּדוֹל שֶׁל אֲרָמֵנִים אֲךָ בַּעַת מַלְחַמַּת רוֹסִיָּה עִם תְּרֻכָּה
נִדְדוּ הָאֲרָמֵנִים לְמַדְרֵינֹת רוֹסִיָּה.

ו י ל י ת ר ן

ו י ל י ת ר ן (שִׁטְחָה 39,000 ק"מ, מִסְפַּר יוֹשְׁבֵיהָ—380,000 נֶפֶשׁ, לְאָמֵר
ט' נֶפֶשׁוֹת לְכָל ק"מ) מִשְׁתַּרְעַת נִגְבָּה מִזְרַחָה לְיוֹרִית אֲרִזְרוּם, לְכָל אֲרָךְ הַגְּבוּל
הַמְּזוּרָחִי שֶׁל פֶּרֶס. הַרִים-וּלְקָנִים כְּבוּיִים רַמִּים וְנִשְׂאִים מַכְסִים אֶת כָּל פְּנֵי הַיּוּלִיָּה
הַזֹּאת, וְנַחֲלִים רַבִּים עוֹבְרִים בָּהּ, מִקְצַתֶם מִשְׁתַּפְּכִים אֶל הַחֲדָקֵל מִמְּזֻרָה אִו אֶל
הַצֵּב הַגְּדוֹל וְרֶבֶם נוֹפְלִים לְיֶאוֹר וְן. בְּיּוּלִיָּה הַזֹּאת יֵשְׁנִים גַּם יֶאוֹרִים וְזִינֵיהֶם
יֶאוֹר-מְלוּחַ אֶחָד הוּא יֶאוֹר אֲרִטְשֶׁק. הַחֲרָף אֲרָךְ פֶּה וְזוֹעֵם, אֲךָ בְּנִגְבַּ הַיּוּלִיָּה לֹהֵט
הַחֶם בְּקִיץ וְהַקְּדַחַת שׁוֹרֶרֶת פֶּה בְּכָל תְּקֵף.

אֲדַמַּת הַיּוּלִיָּה נֹתַנֶּת : בְּצִפּוֹן — חֹטָה וְשַׁעוּרָה, וּבִדְרוֹם — מִים וְדַחַן. הַגֶּפֶן
וְכָל עֵצֵי פְרִי לְמִינֵיהֶם צוֹמְחִים לְרַב בְּכָל הַיּוּלִיָּה. אֲבָל מִשְׁנָה לְשָׁנָה הוֹלֶכֶת
הַחֲקָלוֹת וּמִתְדַלְדֶּלֶת וְאֵת מְקוֹמָה יוֹרֵשׁ גְּדוֹל בַּחֲמוֹת-הַבַּיִת הַרְחוֹק מֵהַפְּסֵד וְקְרוֹב
לְשֹׁכֵר. בְּיּוּלִית וְן מְרַבִּים הַתּוֹשְׁבִים לְעֶסְקוֹ בְּגְדוֹל הַבֶּקֶר וְהַסּוּסִים, וְעִשְׂרֵיהֶם הֵיא
וּלְיָהּ זֶו גַּם בְּמַחְצְבֵי פַחֶם, נַחֲשֵׁת וְעוֹפְרָת, אֲמִיִּנְטוֹן, גֶּבֶם, בְּמַעֲיֹנוֹת נֶפֶט וּבְמַעֲיֹנוֹת
מִינְרָלִיִּים שׁוֹנוֹים. אֲךָ כָּל הַמַּחְצְבִים הָאֵלֶּה אֵינֶם כְּמַעַט מְנַצְלִים וְנַעֲבָדִים. מִשְׁרַפּוֹת
הַמֶּלַח שֶׁל גְּנִיָּק נֹתַנוֹת בַּעֲרָךְ מֵאָה וְעִשְׂרִים אֲלֶף קִילוֹ מֶלַח מְדֵי שָׁנָה בְּשָׁנָה.
חֲרֵשֶׁת הַמַּעֲשָׂה אֵינָה מִפְתַּחַה דִּי-צִרְכָּה בְּכָל חֲלָקֵי הַיּוּלִיָּה וְדֹלָה מֵאֵד בִּיתוֹר
בְּדְרוֹם הַיּוּלִיָּה.

דְּרָכִים כְּבוּיִים וּמִתְקָנִים אֵינֶן בְּכָל הַיּוּלִיָּה חוּץ מִדְּרָכֵי הָאֹרְחוֹת.
וּלְיָתִי וְן נַחֲלָקָה לְשָׁנֵי סַנְג'ִים רָן וְחֶקְרֵי.
הַעִיר וְן עֵתִיקָה מֵאֵד וְנִבְנָתָה לְפִי הַמְּסַרֶת ע"י שְׂמִירְמִית וְתַהֵי בִּירַת אֲרָמֵנִיהָ
הַעֵתִיקָה. הַעִיר נַחֲלָקָה לְשָׁנִים: הַעִיר הַעֵתִיקָה בְּנוּיָה בְּתוֹךְ מַגְדְּלֵי הַחוֹמָה וְהַחֲדִשָּׁה
מַחוּץ לַחוֹמָה מִקְפַת גְּנִיָּם וְכִרְמֵי חֲמֵד. הַעִיר וְן מְהַלֶּלֶת בְּכָל אֲרָמֵנִיהָ בְּפִירוֹתֶיהָ
וּיִינוֹתֶיהָ הַטּוֹבִים. מִסְפַּר תּוֹשְׁבֵיהָ — שְׁלֹשִׁים אֲלֶף אִישׁ (כְּעִשְׂרִים אֲלֶף אֲרָמֵנִים
וְכַעֲשָׂרָת אֲלָפִים בְּרָדִים). וְהֵיא הַמְּרֻכְזָה לְכָל מִסְחַר הַיּוּלִיָּה. בֵּין תּוֹשְׁבֵי וְן מְרַבִּים
אוֹרְגֵי בֵד וְנִשְׂי הַבְּרָדִים עוֹסְקוֹת בְּאִרְיָגַת שְׂטִיחִים. גְּוִלְמָרִיק הֵיא הַעִיר הָרֵאשִׁית
בְּסַנְג'ֵק חֶקְרֵי וְבָהּ כַחֲמֵשֶׁת אֲלָפִים נֶפֶשׁ. בְּאַשְׁקָלָה, מִסְפַּר תּוֹשְׁבֵיהָ כְּשֶׁבַעַת אֲלָפִים,
וְבָהּ שׁוֹק גְּדוֹל שְׁלֹשָׁה יָמִים רְצוּפִים מְדֵי שְׁבוּעַ בְּשָׁבוּעַ; אֲשׁוּטָא, עוֹמֶדֶת עַל
הַצֵּב הַגְּדוֹל וְבָהּ כְּשֶׁשֶׁת אֲלָפִים אִישׁ, כָּלֶם נַסְטוֹרָנִים.

וילית בטלים.

וילית בטלים (שטחה—27,000 ק"מ, מספר תושביה 399,000, לאמר ט"ו נפש לכל ק"מ) משתרעת מערבה לוילית נן בארץ רמה מלאה הרים וגבעות המסתעפים מהטורוס הארמני. הרם והנשא בכל הרי הויליה הוא הר נמרד המתנשא על פני החוף המערבי של יאור נן. לפי המסרת היה נמרד מבלה את ימות הקיץ בראש ההר הזה. החשובים בנחלי הויליה הם: המורדסו שהוא הזרוע המזרחי של הפרת והבהקסן—הזרוע המזרחי של החדקל. כל העמקים המתרוים מן המורדסו והקראסו היוצא מנמרודדג פוריים מאד ובשטת-עבודה פשוטה ועתיקה מאד נותנת האדמה לב הגן ועצי פרי, גפן וירקות לצרכי הישוב. אמנם נקל מאד להרבות את יבול האדמה, אך אין דואג לתכלית זו, כי דרכים מתקנות חסרות גם בויליה זו.—רב היערות נכרתו ונחישפו ונהפכו לשדות מרעה כדי לפתח את גדול הבהמות שאינו דורש יגיעה יתרה וגם שכרו גדול משכר עבודת האדמה. ולכן רב מאד הבקר והצאן בויליה ומעריכים את מספר העזים והכבשים אשר בה—לשני מליונים.

בוילית בטלים ישנם גם אוצרות פחמי-אבן, ברזל, עופרת ומלח-גביש אך אין מנצל אותם, את המלח הדרוש לצרכי התושבים מוציאים משש משרפות המספיקות כשבעת מליונים קילו מלח בשנה, —שלשה מעינות תרופה נמצאים בבטלים ובנותיה; ישנם בויליה גם מעינות חמים של ברזל וגפרית אך כלם עזובים ואינם מנצלים.

חרשת המעשה אינה מפתחה בכל הויליה כי אם מעט מאד. רב התעשייה היא—אריגת בד, מעשה כלי נשק וכלי ברזל, עץ ועצם (בבטלים וסאָרט), כלי-חרס (במוש) ושטיחים (בערי כרדסתן).

וילית בטלים נחלקת לארבעה סג'קים: בטלים, סאָרט, מוש וג'נג'.

העיר בטרים, בה כשלושים אלף איש (כעשרים אלף כרדים וכעשרת אלפים ארמנים). שלשה נחלים ופלגים רבים עוברים בעיר ורבים בה הרטיבות והמחב. השלג רובץ בעיר מחדש כסלו עד אייר.

סאָרט, בה ט"ו אלף נפש, חסרה מים טובים לשתיה ובתיה הבנויים גבם רטובים מאד. רחובות העיר מרפשות. מוש שוכנת בעמק נחמד וגדול מאד. מספר תושביה—כ"ז ארף נפש. ג'רניק—כפר קטן והמקום הראשי בסנג'ק ג'נג', שוק גדול למסחר בעזים וכבשים.

וילית דיאר-בכר.

וילית דיאר-בכר (שטחה 37,500 ק"מ, מספר יושביה 472,000 לאמר י"ג נפש לכל ק"מ) משתרעת נגבה מערבה לוילית בטלים, הרים רמים ונשאים אין בויליה הזאת, (הגבוה בכל הרי דיאר-בכר הוא הקרן'הדג ששיאו אינו מגיע גם ל-1850 מטר). בצפון הויליה עובר המורדסו הוא הפרת המזרחי ומקרן צפונית-מערבית לקרן דרומית מזרחית עובר החדקל על פני ארנגא, דיאר-בכר וקרן. מזגהאוויר הוא נעים ונוח פה מבכל שאר ויליות ארמניה.

אדמת הויליה פוריה ונותנת את יכולה (דגן יין ופרות שונים) לתושבים כדי ספוקם. גם בויליה הזאת נמצאים מחצבי פהם, נחשת ועופרת, אך גם פה אין מנצל ומעבד אותם, הוץ ממכרה הנהשת שבארנגא הנעבדת בידי הממשלה.

דיאר-בכר ומרדין הם שני המרכזים החשובים של התעשייה המפתחה בויליה זו יותר מבכל שאר הויליות. ענפי התעשייה הכי-נכבדים הם: אריגת צ"ג, צמר צאן ומשי, מעשה כלי ברזל ונחשת, רקימה ושזירה בכסף וזהב ומשי ועבוד עורות. כמהצית תוצאות התעשייה נשלחת למדינות חוץ, אולם המסחר לקוי ודל מאד מיקר שכר ההולכה אל ערי החוף—לסמסון ואלכסנדרתא. הדרך העוברת מנציבין לסמסון על פני ארדין, דיאר-בכר וארנגא רעה מאד. לא טובה ממנה גם הדרך העוברת מדיאר-בכר אל סרןק העומדת להכבש עד אלכסנדרתא. וילית דיאר-בכר נחלקת לשלשה סג'קים: דיאר-בכר, מרדין וארנגא.

הערים החשובות שבויליה הן: דיאר-בכר או קרן-עמיד (העיר השחורה) בנויה כלה אבני-בזלת שחורה ומקפה חומה עתיקה כפולה וגבוהה מט"ו עד י"ט מטר. בחומה ע"ב מגדלים ומצודה. כארבע מאות ושלישים בארות-מתילות השקיות מתעלות עתיקות מספיקות מים ליושבי העיר. אבל לאסון התושבים שוררת קדחת-הבצות בעיר. מספר התושבים בדיאר-בכר כשלישים וחמשה אלף נפש, רבם ארמנים, קרדים ותרכים. מספר היהודים בעיר הזאת—כמאתים נפש. דיאר-בכר היא עיר רוכלת ומסחרה עם סוריה, ארס-נהרים והדו. — סרןק, בה כעשרת אלפים נפש, ועל-פניה עוברת הארחת מדיאר-בכר לאלכסנדרתא. מרדין, בה כארבעים—חמשים אלף איש, עומדת על סלע נפלא בגבה 1190 מטר. העיר מצינת באווירה הצח ובשפע מימה, ונודעה ביינה הטוב כיון קפריסין. במרדין רבה אריגת הצמר—ג'זירה יושבת על החדקל בפאת דרומית-מזרחית, ובה כעשרת אלפים נפש; נציבין, עיר עתיקה ובה כעשרת אלפים נפש; העיר מקפת גנים ובנויה בסביבה שקויה ופוריה, אך אקלימה רע ומזיק מאד. בימי

ממשלת בבל, פרס העתיקה, מקדוניה, רומא ופרס החדשה היה ערכה המדיני של נציבין גדול מאד. ובימינו אלה מעידים שרידי חומותיה ובניניה על כבודה הגדול אשר גלה ממנה במשך הדורות. נציבין זכתה לשם גם בדברי ימי ישראל, כי בה היה ישוב עברי גדול ור' יהודה בן בתירא קבע בה את ישיבתו; אַרְגָּנָא, עומדת על יד מקורי החדקל ובה כששת אלפים נפש.

וילית מעמורת אל עזיז.

וילית מעמורת אל-עזיז (שטחה—32,900 ק"מ ומספר יושביה 575,000 לאמר י"ז נפש לכל ק"מ) משתרעת מערבה לוילית דיאר-בכר. ההרים המכסים את רב הויליה גבוהים למדי ויש מהם המתנשאים עד אלפים מטר. רב הערים עומדות בגבה אלף ואלף ושש מאות מטר. האקלים מבריא, בחרף יורד פה שלג רב. שני ראשי הפרת, הקראסו והמורדסו מתחברים במרכז הויליה, בכל הבל הארץ הזה עוברים נחלים רבים עשירים בדגתם. בצפון הויליה בסנג'ק דָּרְסִים נשארו עוד חורשות וערות אלונים ואגוזות. כמעט הצי השטח של הויליה נעבד והאדמה נותנת כל מיני דגן, פרי עץ וירקות. גדול תולעי-המשי רב מאד בכל הויליה ושדות הפרג משתרעים מסביב למלטיה והתושבים מכינים מהפרג את האפיוס הטוב שקנה לו שם גדול בשוקי אירפה. מחסר דרכים מתקנות נתדלדלה עבודת-האדמה גם בויליה הזאת והתושבים מבכרים עליה את גדול בהמות הבית. מכרה העופרת-המכסיפה של קַבְּזֶמְדֶן שהיה מְנַצֵּל עד סוף המאה הי"ט עוזב ושומם. ישנם גם מכרות פחמי-אבן בְּצִ'מִישִׁ-קֶצֶק אך גם הם עוזבים. משרפות המלח של בּוּלְנִיק נותנות יותר ממליון קילו מלח בשנה.—

מרכז התעשייה הוא בתרפוט-מַצְרָה; פה מכינים אריגי משי ובה אריגת הבר והשטיחים רבה גם באַגְ'יר ואַבְּקִיר וכמו כן בכפרים.

וילית מעמורת-אל-עזיז נחלקת לשלשה סנג'קים: הרפוט-מַצְרָה, מְלִטִיה ודָּרְסִים.

הערים החשובות בויליה הן: הרפוט (יחד עם מצרה), בה כשלשים אלף נפש, עומדת על גבעת-סלעים זקופה וגבוהה 1450 מטר. העירה הקטנה מצרה רהוקה ממנה כששה קילומטרים ובה יושב הולי. — ארבקיר, בה עשרים אלף נפש, ואַגִין, בה י"ט אלף נפש, שתיהן—מרכזי תעשייה חשובים. — מלטיה היא מליטן העתיקה, בה כשלשים אלף נפש. הגנים אשר מסביב לעיר הזאת משבחים בפרותיהם בכל ארמניה, התושבים משקים את הגנים האלה ע"י תעלות. פּוֹצְדָה בה ששת אלפים נפש, העירה הראשית בסנג'ק דָּרְסִים.

אסיה הקטנה או אנטוליה.

פרק א'.

ט ב ע ה א ר ין.

המצב הגיאוגרפי חציאי אסיה הקטנה נקרא בתרנית אנדולו ובערבית בלד-אל אנדול ובפי יושבי מערב אירפה — אנטוליה. השם והגבולים הזה יוני הוא והוראתו „עליה“, לאמר עלית השמש או ארץ הקדם, מפני שחצייהאי משתרע מזרחה לארץ יון*.

הגבולות הטבעיים של אנטוליה הם: בצפון — הים השחור וים-השיש המזכרים שניהם ע"י הבספור או רחוב קנסטנינפול, רצועתים רחבה משלשה עד כשלשה וחצי קילומטר; במערב — ים האגאי המאחד עם ים השיש ע"י ההלספונט או רחוב הדרדנלים; בדרום — הים התיכון ומפרץ אסכנדרון או אלכסנדרתה. במזרח אין הגבול טבעי ומסים, אך אפשר לסמנו בקו מדמה שיעבר מראש מפרץ אלכסנדרתה מזרחה-צפונה לעמק נהר צורוק עד לים השחור, עד העיר הרוסית קטום. אפשר גם להניח, שאנטוליה מכילה את כל שטח הארץ המשתרע מערבה לזיליות מעמורת-אל-עזי וארזרום. באפן זה יוצא, שאנטוליה משתרעת בין 36° ובין 42° ממעלות הרחב, ומדת שטחה עולה יחד עם שטח האיים שבים האגאי עד כדי 512,000 קילומטר מרבע. הרחב היותר גדול של השטח מצפון לדרום הוא כשש מאות וחמשים קילומטר וארכו מים האגאי עד נהר פרת — כאלף קילומטר.

אנטוליה היא רמת-ישור הגבוהה 800—1300 מטר מעל פני הים מראה פני הארץ וכלה נאורה בהגורת הרים מכסייערות. הרמה יורדת לאט לאט צפונה ונגכה.

(* יש המסמנים את אסיה הקטנה בשם האיטלקי „לונטה“ שגם הוראתו היא „עלית השמש“, אך באמת כולל השם הזה את חופי אסיה הקטנה, מצרים וסוריה.)

כל הרמה התיכונה מקמטת: רכסי גבעות והרים לא גבוהים עוברים בה ומחלקים אותה לרמות רבות הנבדלות זו מזו באפן ברור ונכר. אבן הגיר תופסת מקום בראש במבנה האדמה, אך במקומות רבים נמצאות גם אבני געש: מעוטן — עתיקות ימים, כמו, למשל, הריזורית והנירקון, ורבן — הן יצירות התקופות המאחרות כמו, למשל, המֶרְחִית, הדולֶרִית והבולת. האבנים המפלגות בעתיקותן, כמו השחם הגנים, הצפחה והבדלח מצויות רק בצפון הארץ על־יד מקורי הפֶּקְרֶה ובהר אֶקֶר דג („ההר הלבן“).

החזיונות הנלקניים נפרצים מאד בדברי ימי אסיה הקטנה. רעידת הארץ עושה שמות בה גם בימינו, ביחוד על חופי הים האגאי *.

ראויה לתשומת־לב שכבת־האדמה המוצפה, האלובית; החול והטיט שנגרשו מן הנהרים והנחלים, השוטפים ויורדים מן ההרים והנופלים אל הים האגאי, הציפו ויכסו מישורים רחבי ידים בפנים הארץ ועל אשדות הנחלים והנהרים ויצרו רמות־ערבות בודדות שרבן מדבריות מלח הלוהטים מהם הקיץ ועטופים שלג מקור החורף. ובמקומות רבים סתמה האדמה המוצפה חופים ונמלים עתיקים.

רכסי הרים גובלים את אסיה הקטנה בצפון ובדרום. הרי הצפון צופים אל פני הים השחור, והרי הדרום — אל פני מפרץ סוריה (אלכסנדרתה). כל ההרים האלה יוצאים ומשתלשלים ממקום אחד —

ממורה, מארץ ארמניה ומתארים שתי קשתות בולטות הנטויות אל הרמה התיכונה ומתלכדות בחוף המערבי של חצי־האי. גם הרי הצפון גם הרי הדרום עוברים מקבילים אל נהרות הארץ ויורדים אליהם ואל הים זקופים ותלולים.

שלשלת הרי הצפון הם הרי פֶּנְטוּס נמשכת מאשד הצ'ורוק לכל ארך הים השחור עד הבספור בתבנית שתי קשתות הגובלות על יד סינופ. הרי־הגיר האלה אינם גבוהים הרבה מהרמה התיכונה ונראים הם כחגורה לה. בשלשלת הזאת מתבלטים: האֶלְאֶדֶג אצל בולו (2500 מטר), האישיקֶדֶג (2100 מטר), האֶלְקֶדֶג הצופה על פני קֶשְׁמוּנִי (1700 מטר) והאֶלְדִיֶדֶג (2600 מטר) על יד טוקד — כלם מלבינים מהשלג הרובץ על ראשיהם כמעט כל ימות השנה. שלשלת הפֶּנְטוּס רחוקה מן הים כמאה קילומטר ובמקומות אחדים יורדים סעיפיה כמעט הימה ועל ידי זה מתגנן ומתיפה מראה החוף.

במזרח סומכת רמת אסיה הקטנה על הרי ארמניה והיא גבוהה שם כאלף וחמש מאות מטר. גם בה עוברים רכסי הרים וביניהם אקֶדֶג המתנשא עד 2700 מטר על החוף הימני של הקויל־אֶרְמֶק. בתור גבול המבדיל בין הרמה

* ידועה רעידת הארץ שהיתה בשנת 1875 באומיר ובשנת 1881 באי חיוס.

ובין ברכת הפרת ראוויה להזכר שלשלת הגבעות קרבל'דג' המתרוממת כמאתים וכשלוש מאות מטר מעל פני הרמה. משלשלת הגבעות האלה משתלשל ועובר מול-הטוירוס (אנטי-טוירוס) לפאת מערבית-דרומית ומגיע אל הים התיכון. ראשי מול הטוירוס נשאים עד 3000 מטר ומורדותיו השקויים ממימי הסיהון וזרועותיו זקופים מאד. בקרן דרומית מזרחית גובלים את מול-הטוירוס: הגיאורידג והאמנוס הוא האלמאדג או גבל לָכֶם המגיע עד מפרץ אלכסנדרתה ושם בקצהוֹרְבָה רם ונשא. מירכתי מול-הטוירוס הדרומי נוזלים ומפכים פלגים ונחלים אין מספר וביניהם נהרות גִקְסוֹ, סִיהוֹן וְגִ'הוֹן. כל המים האלה משקים את עמק אדנה. מעבר לעמק הסיהון משתלשלים הרי הדרוס או הרי הטוירוס הנהדרים והגבוהים בכל הרי אנטוליה (גבהם משלשת עד שלשת אלפים וחמש מאות מטר). הרי הטוירוס מתארים קשת נטויה צפונה, שְקָצָה האחד הוא באנטיטוירוס במזרח וקָצָה השני—הוא השֶלְטֶנְדֶג והאָמִירֶדֶג במערב, ושיאיו הם: מֶטְרוֹ אשר בבֶלְגֶרֶדֶג (3478 מטר) ואֶלְאֶדֶג (ההר הרם—3050 מטר) אשר מצפון לעמק הקיליקי ולזרם העליון של הסיהון.

הרי הטוירוס המכסים את כל השטח הסגור בין מפרצי אֶדְלִיָה וטרסוס נקראים הטוירוס הקיליקי. ביניהם מתנשאים הַקֶּדֶג (3000 מטר) והפִיֶדֶג (3200 מטר), ששטחו עולה לחמשה-עשר אלף קילומטר מֶרְבַּע! מערבה להטוירוס הקיליקי בין מפרצי אדליה ומקרי עוברים הרי הטוירוס הלִיקִי. ובכל חבל ארץ פריגיה מפזרות שלשלות-הרים בודדות וביניהן ערוצים ושקעים מלאים מים הלא הן היאורים אֶנְדֶרֶדֶר, בֶּרְדֶר, בְּשִיר וכו'. אין ספק, שהשלשלות האלה הן שלוחות הטוירוס. בין האלמאדג ובין האקדג מתפרץ ושוטף הַקֶּרְקוֹנֶסוֹ ובין האקדג ובין הבולגרידג מבקיע לו דרך מן הרמה אל החוף הַצ'ִקִישֶצ'י. שני הנהרים האלה יצרו בגאותיהם הצרים את המעבר הטבעי גִבְלִיק בֶּגֶן הידוע עוד מימי קדם בשם, השערים הקיליקים, שהם שלש הדרנים העוברות מן הרמה התיכונה של אסיה הקטנה אל סוריה וארם-נהרים. בהם עברו מחנות כרש, אלכסנדר מוקדן, הרומאים והתרכים ונוסעיה-הצלב והחליפו נח בערבות טרסוס ואדנה הפוריות בימי הקיץ ומקסות שלג רב בימי החורף.

במערב יורדת רמת אסיה-הקטנה הימה שפי ומורדותיה מִבְתָּרִים בעמקים רחבים ואֶרְכִים הנמשכים מן החוף האגאי אל פנים הארץ. פה מתנשא המורדג (2500 מטר) המסתעף בלי ספק מהטוירוס ומוציא מתוכו את הנהרות: סְקֶרֶיָה, מֶנְדֶרָה וְחִדִים; פה מתרוממים גם האקדג או השֶבְהֶנְהֶדֶג (2700 מטר), שאולי מסתעף גם הוא מהטוירוס, הַמֶרֶגֶדֶג והקשישֶדֶג (אולמפוס) המשתלשל ומגיע עד

הקֶזֶדֶג (הֶרֶהֶאוֹזִים) הוא הר אֶדֶה העתיק הגבוה כ'1770 מטר. שלשת ההרים האחרונים מסתעפים מהרי הצפון.

הרי המערב היורדים הימה ואל עמקי הנחלים אינם שלשלות ארכות ושלמות. פה ושם מכתרים הם בבקעות ובגיאיות, יורדים ועולים עד שהם מגיעים הימה ויוצרים בו קפסים, ראשים וחצאי איים קטנים וגדולים, נפלאים ביפים.

רמת המישור התיכונה הסגורה בין הרי הטוירוס ובין הרי הפנטוס רבה ערבת־מדבר וארץ מלחה. ביחוד רבה השממה בנגב הרמה. פה משתרע חבל ארץ גדול שמדת שטחו כשמונים אלף קילומטר מרבע, שזה כמעט החלק הישי של אנטוליה. כל הארץ הזאת עשירה ביאורים מלוחים ומתפשטת כמעט במרכז חצי־האי ממקורי הסקריה והחוף השמאלי של הקיזיל־ארמק עד לשלשלות ההרים הקיליקים בדרום ומקיפה פה את נפות ליֶקֶאוֹניָה, מזרח פריגיה ודרום קפדוקיה; ובמערב היא מגיעה עד מעבר לאֶפִיוֹן־קֶרֶה־הֶיֶסֶר. כל הערבה הזאת עניה בנחלים ובנהרים, כי ההרים העוטרם אותה חומסים את הדרך בפני הגשמים, ונחליה המעטים קטנים ודלים הם ואין להם כל תוצאות הימה. בקצה צפון הערבה משתרע יאור המלח הגדול תוֹזֶצְלִי (המדבר המלוח), ששטחו עולה לאלפים וחמש מאות קילומטר מרבע.

בקרן דרומית־מזרחית של רמת אנטוליה משתרע נוף וְלֶקֶנִי, שבו מפזרים הרי־שרפה כבוים וביניהם הקֶזֶדֶג (2400 מטר) והקֶקֶבֶגֶ'הֶדֶג. בדר וגלמוד עומד לו האֶרְגֶ'ס (הוא אֶרְגֶ'אוס העתיק) הקרם והגבוה בכל הרי אנטוליה (כ'4000 מטר). הענק הזה נהדר הוא בשיא חסנו ובהמון ראשיו. עוד בימי סטרוֹבֹן ובמאה ה'ט עשן והקיא לֶפְתוֹ, ובימינו לועו כבוי ומלא קרח ועל ראשו מתעלם, השלג, ורק תלי אפר הלבנה הפזורים לרגליו מעידים על פעלתו לפנים.

אם נשים לב אל המבנה הטבעי של ארץ אנטוליה נבין את גֶדֶל־עֶדֶך המעברות שבין ההרים בימי שלום ומלחמה. המעבר הראשון במעלת השיבותו הוא הַגֶ'בֶל־בֹּגוֹ. השני נמצא בשלשלת הטוירוס בעמק נהר אֶרְמֶנֶק ועובר מן קֶרְקֶן הנגבה, אל חוף הים. השלישי יותר רחוק ועובר מאֶסְפֶ'רְתָה אל העיר אדליה. המעברות הצפוניים עוברים על יד ארבע ערי החוף של הים השחור: האחד — מאֶיֶנְבֹּזִי אל קשטמוני ואנגורה, השני מסינופ והשלישי מסמסון — אל אסיה והרביעי מתרבוֹנֶד לארזורום.

חופי אנטוליה מפדצים מאד. הימים מתפרצים לתוך היבשה חופי אנטוליה ויוצרים מבואות־ים ומפרצים קטנים וגדולים אין מספר. החוף הצפוני מלא סלעי מגור ואין בו מפרצים טובים, חוץ מסינופ ומסמסון ועוד מפרצים

קטנים אחדים. אך גם הנמלים הקטנים האלה מסכנים למעמד האניות, כי פתוחים הם לפני הרוחות והסערות הצפוניות.

בקרן מערבית-צפונית יצר ים השיש את מפרצי אַקְמִיד וּגְ'מִלִיק. נפלא ומָצִין הוא החוף המערבי במפרציו הרבים והטובים. החשובים בהם הם: מפרץ אַדְרִמִיט, מפרץ אַזְמִיר (ארכו ע"ב קילומטר), מפרץ סמוס או סְקָלֶה-בְּאֵה, מפרץ מְנִדְלֵיה ומפרץ קוֹס.

החוף הדרומי אינו מפרץ כחוף המערבי ומספר חצאי אייו מעט הוא. לתוכו מתפרצים שלש לשונות ים רחבות וארכות: במערב—מפרץ רודוס, במזרח—מפרץ טרוסוס ובתוך, בין ראש אַנְמוֹר, שהוא הנקודה הקיצונית של דרום אנטוליה, ובין ראש קְלִדוֹגֵיה—מפרץ אדְלֵיה.

הרי המערב חודרים גם אל תוך הים האגאי ויוצרים בו שבעה-עשר האיים איים, הלא הם האיים הספורדים (המִפְּזוֹרִים), המשתרעים לארך החוף המערבי. ונעלה הדבר מעל כל ספק, שבימים הקדמונים היו האיים האלה גשר טבעי בין אנטוליה וחצי-האי בלקן. מבנה אדמתם שוה למבנה אדמת אנטוליה. החשובים באיים האלה הם: טְרֹדוֹס הרחוק מן החוף כששה קילומטרים וצופה הוא אל פני הלספנט מול העיר טרויה העתיקה; מיטילון או לְסֶבּוֹס — במבוא מפרץ אַדְרִמִיט, נגבה לראש בְּבֵא; חִיּוֹס — על יד מבוא מפרץ אַזְמִיר; סְמוֹס—במפרץ סְקָלֶה-בְּאֵה ונגבה לו איי סְרֵנִי וניקֶרֶיה. ובמבוא מפרץ מְנִדְלֵיה—אי פְתִמוֹס וקבוצת איי לְרוֹס וקְלִמְנוֹס; במבוא מפרץ קוֹס מתנשא אי—קוֹס, ונגבה לו—מפרץ אי סוֹמִי. והאי הגדול רודוס ציפה אל פני מפרץ מְקִרִי ומערבה-דרומה לו—איי בְּרִפְתוֹס וקוֹסוֹס.

באסיה הקטנה אין הרבה נהרות גדולים ועצומים. רב נהרות הנהרים, הארץ יוצאים מהרי החופים ונחפזים בזרמם המהיר להשתפך והנחלים הימה. והנהרות המעטים, שמקוריהם ברמת המישור נאלצים להבקיע להם דרך בין הרי החוף, להתפתל ולהשתלשל בין חומות-סלעים כדי להרוק את מימיהם אל הים. ושאר הנחלים והפלגים היוורדים מן ההרים אל הארץ פנימה אין להם כל תוצאות בלתי אם אל החול ואל היאורים המלוחים המְרָבִים. בימות הגשמים והפשרת השלגים עולים הנהרים עד כל גדותיהם ומשקים את חופיהם, אך בהרבוני קיץ נצמטים מימיהם והנהרים כמעט חרבים.

לפי זרם הנהרים רואים אנו, שרמת אנטוליה יורדת ושפלה צפונית, ולכן מובן החזיון, שהים השחור בולע לתוכו את הנהרים החשובים היוצאים מן הרמה. המורד הצפוני של הרמה מְבַתֵּר בנהרים ונחלים רבים העוברים באפיקים

עמקים ונפתלים בין חומות-הרים תלולים. ונפלים הם נהרות הצפון, שרבים יוצאים מהמורדות הדרומיים של הרי החוף וזורמים הנגבה, ואח"כ הם פונים צפונה, מפלסים להם מסלה בשלשלות ההרים ונופלים הימה. הנהרות הכי-נכבדים באנטוליה הם: א) ישיל-ארמק, ב) קיזיל-ארמק ג) וסקריה.

ישיל-ארמק הוא „הנהר הירק” (אירים העתיק) יוצא מדרום הרי הפנטוס בקרבת הצ'וריק ונגבה לתרבוזנה, פונה מערבה ועובר מקביל אל שלשלת הרי הפנטוס בשם קלקיט-ארמק ואחרי בלעו את נחל טוקטסו או טוסנליסו (נחל האבק) העובר על יד טוקט ואמסיה, משתנה שמו ונקרא ישיל-ארמק. ובעברו את הרי הפנטוס הוא פונה צפונה, יוצר דלתא רחבה ומתוכה הוא יוצא ונופל הימה, כשמונים קילומטר הרחק מהקיזיל-ארמק-מזרחה. הישיל-ארמק מאסף לתוכו את המים שבין העמק העליון של הקיזיל-ארמק ובין הים השחור. למעלה מן המקום שהוא מתחיל להביקע לו דרך בשלשלת הרי הפנטוס משתפך אליו הנחל החשוב קלקיט. הישיל-ארמק מעלה ומשקיע שכבות-אדמה דשנה על חופיו ויוצר דלתא על תוצאותיו הימה.

הענק בנהרות הארץ הוא הקיזיל-ארמק („הנהר האדום”). מקורו בקרב-דג' (1800 מטר) נגבה לקרחיסר. אפיקו בין חופים תלולים נגבה מערבה, על-יד רמת סיןס (1220 מטר), אך בסביבות קיסריה ידחפוהו הקוג'א-דג' („ההר הזקן”) והפשא-דג' לצד צפון ופה הוא עובר בתבנית קשת גדולה מאד הנוטוה מזרחה-צפונה, מתגבר על נפתולים רבים ומתפרץ בזרמו האדיר מכין ההרים אל הים, בין מפרצי סמסון וסינופ. צבע מימיו אדם ושעמם מלוח, משכבות המלח והחמר האדם הנמצאים בדרכו אשר ברמת-המישור. ארך הנהר „האדם” „המלוח” מגיע לאלף ושלוש מאות קילומטר. כמעט בכל דרך מרוצתו מציף הקיזיל-ארמק שכבת-אדמה דשנה ויוצר דלתא גדולה. בנהר הזה מהלכות סירות עד קיסריה רק בימות הגשמים. בדרך נפלאה ומזרחה יוצא נהר סקריה. מקורו בעמיר-דג' ומשם הוא שוטף צפונה, בולע מעבר המערב את נחל אנגורה (אנגרי-צ'י) ומעבר המזרח את הפרסק היוצא ממורד-דג', ושב ונוטה פתאם נגבה-מערבה ומתאר חצי-עגול ושב ופונה צפונה-מזרחה ומשתפך אל הים הרחק 128 קילומטר מן הבספור מזרחה.

שאר הנהרים הנופלים אל הים השחור יוצאים מהמורדות הצפוניים של הרי הפנטוס, ולכן קצרה דרך מרוצתם עד מאד. ביניהם ראויים להזכר: הפרמיה-צ'י (הוא הטרמודון הידוע באגרות על האמזוניות שישבו על גדותיו) העובר קרמה לישיל-ארמק, ופיליאוסוסו אשר בוילית קשטמוני.

לב הנהרים של החוף המערבי קטנים וקצרים אך עזים ומהירים בזרם: נהר סוקרל-לרצ'י מביא אל ים השיש מימי נחל נילופר המתפתל במישור ברוסה ואת מימי הר אולימפוס ויאורי מיניאם ואפולוניוס. אל הים הזה נופל גם נהר ביעאצ'י.

הנהרים הנופלים אל הים האגאי גורפים ונושאים ממקוריהם ומחופיהם גושי אדמה וחצץ, ומפוררים ושוחקים אותם לחול הנגרש ונצבר על אשדות הנהרות בצורת טיש. כך נוצרו הכצות המעפשות את האויר ומולידות את הקדחת והמלריה, וכך נוצרו גם השכבות האלוביות על יד הנהרים שסתמו והשחיתו את הנמלים והמפרצים המתקנים שהיו לפנים ביזניה (מילט, פוזייה ואָפס) ובדוריקה (הֶלְקֶרְנֶס). להרבן כזה היה צפוי זה לא כבר גם נמל אזמיר, לולא קדמו את פני הרעה במאה ה"ט בחפירת אפיק חדש לנהר גְּרִי־צ'י (הַרְמוֹס העתיק) כדי להסב ולהעתיק את אשדתו יותר צפונה, מחוץ למפרץ.

מלבד הַגְּרִי־צ'י היוצא מהמורד והאקדג נופלים אל הים האגאי: א) קוֹצ'יק מְנֶדְרֶה, ששכבות-האדמה המוצפות על ידו סתמו את נמל אפס; ב) בּוֹיֹק-מְנֶדְרֶה הוא המֶאֱנֶדֶר העתיק היוצא לא רחוק מהמורד-דג ומתפתל בדרך אֶרְכֶה כארבע מאות קילומטר בין הרים תלולים ומישורים מוצפים פורים עד מאד ונופל הימה צפונה למפרץ מנדליה. הנהר הזה מֶצֵין ע"י מפל מימיו שבמקום חבורו עם הצווקד סו. על פי הנהר בצאות גדולות; ג) דְּלֶמְז־צ'י (אנדוס העתיק) נופל הימה מיל רודוס.

ברדוס אנטוליה אין נהרים גדולים וחשובים. מרוצת נהרות הדרום קצרה מאד. כל ימות השנה מעטים מימיהם ורק בימות הגשמים יוצאים הם מגדותיהם ומשקים את האדמה אשר על כל סביבותיהם. נהר גְּרֶנֶיס מריק את מימיו למפרץ רודוס; מי אֶרְמֶנֶק הכא ממערב לעמק קיליקיה יורדים אל מפרץ אלכסנדרתא; הסיהון (סְרוֹס) היוצא בשתי זרועות מבין האַרְג'ס ומול-הטוירוס עובר גם את עמק קיליקיה ותוצאותיו למפרץ אלכסנדרתא, שאליו נופל גם הגיהון הוא פְּרִמוֹס.

היאורים אסיה-הקטנה עשירה ביאורים גדולים, רבם מלוחים ומעוטם מתוקים. המלוחים סגורים בתוך ההרים ואין להם כל תוצאות הימה. הגדול שביאורים תורצ'ל ("מדבר" או יס-מלח) המשתרע בגבה 940 מטר במרכז הצייהאי, בין קרניה ובין אנגורה. ארך היאור (בהשבון הממוצע) כשמונים וחמשה קילומטר ורחבו—30 קילומטר ומדת שטחו מגיעה עד כדי 2500 קילומטר מרבע. בקיץ מכסה קרקע היאור שכבות-מלח עבות (2—0,05 מטר) וכמעט יבשות, ובהרף, כשהיאור מלא על כל גדותיו, צף המלח על פני המים נקרה. בהרבוני

קיץ מכסה אדמת החוף שכבת מלח ככפור. מימי התוד־צ'ל מכילים %2,2 מלח, ובכל שנה מוציאים מהם כעשרים מיליון קילו מלח. היאור הזה בולע את הפג'א־סו היוצא מהחסנדג והי־שיל־דג. בקרבת התוד־צ'ל נמצא גם היאור מור־סו צ'ל. ממקורי הסקריה עד הבולג־רדג. ומקוניה ואק־שר עד התוד־צ'ל משתרע מדבר־מלח, ששטחו מגיע עד עשרת אלפים קילומטר מרבע. רב היאורים המלוחים נמצאים בחלק הצפוני־המערבי של הטוירוס. הגדולים שביאורים האלה הם: ב־רוד־צ'ל ואק־שור־צ'ל. עמק כל היאורים לא רב הוא. בימי הקיץ יחרבו מימיהם ובימי הגשמים הם נמלאים על כל גדוניהם וחופיהם נהפכים לבצות מְקֻסֶּת קני סוף גבוהים, ואין להבחין אז בין היבשה ובין היאורים. הגדול והיפה בכל היאורים המתוקים הוא האַרְדִּיר (שטחו—ע"ב קילומטר מרבע) החוסה בצל השל־טנדג והטוירוס ונוזן מהנחלים והפלים היורדים אליו מן ההרים האלה. בתוך היאור מתנוססים איים מְקֻסִים אילנות, בתים ומגדלים, הכוללים את יפי היאור.

בתוך שרשרת הטוירוס נמצא את הב־שר־צ'ל, המעביר את מימיו דרך נחל ארמק ל־סְגֵ'ל־צ'ל־הגדול (שטחו—44 קילומטר מרבע). היאורים מתוקים קטנים נמצאים בקרן מערבית־צפונית של חצי האי, על יד ים השיש; יאור סֶבְנֵ'ה בין אסמיד וסקריה; יאור אסניק דא רחוק ממפרץ גֶ'מֶלֶק ויאורי מְנִיאָס ואפולוניס בברכת סוֹסְרֶלו. שני היאורים האחרונים מְקֻסִים בצות המֶסְכְּנוֹת לבריאות. בכל היאורים המתוקים רבים הדגים ועופות המים.

מעיינות מינרליים מעיינות מינרליים ומעינות המים נמצאים בכל רחב אסיה־הקטנה, רבם בְּמֶתְצִרִיפֶת אסמיד ובוליות ברוסה, אומיר, אנגורה וסִיֶס. מפרסמים המעינות הפושרים שאצל טֶמְבּוֹק. השפעת הים התיכון על אקלימה של אנטוליה רבה מאד: הוא מְמֹג, האקלים סְמְטֶרְפִי. בארצות החופים האויר נוח ולח, באומיר עולה מוג־האויר בחשבון הממצע עד $16,5^{\circ}$ ובתרבוונד— $14,5^{\circ}$. בחדש תמוז מגיע החם באומיר ל $26,4^{\circ}$, ובתרבוונד ל $22,8^{\circ}$. בחרף, בחדש שבט, יורד החם באומיר עד $7,5^{\circ}$, בסמסון—עד $6,3^{\circ}$ ובתרבוונד—עד 6° . הקיצוניות במוג האויר עולה בחשבון הממצע בין $+39,6^{\circ}$ ובין $-4,4^{\circ}$ באומיר ובין $+33,5^{\circ}$ ובין -1° בתרבוונד. לפי זה יוצא שבחוף המערבי האקלים יותר קיצוני מבחוף הצפוני.

בצפון אנטוליה מנשבות כל השנה רוחות הצפון, המביאות בחרף גשמים רהרים ומצננות את החם בקיץ. על החלק המזרחי של החוף הצפוני רבה מאד השפעת הרי קֶמֶז והחרף כמעט חם בתרבוונד וסמסון, לא כן החלק המערבי

(מסינופ עד הבספור) הפתוח לרוחות המנשבות מרוסיה — שם גדול קר החרף וצמחי הארצות השוכנות על הים התיכון אינם עולים יפה. ברמה התיכונה האקלים קיצוני, קנטיננטלי לגמרה. בברוסה יורד החם בשבת עד $+4^{\circ}$ ובתמוז עומד הוא ב' $26,5^{\circ}$ ובקיסריה עולה החם (בחשבון הממצע) ל' $+29,9^{\circ}$ ויורד עד -18° . החרף ברמה ארך וזועם: מעלות החם מגיעות בחשבון הממצע עד -10° והקיץ קצר ולוהט (מעלות החם -35°). בנפות אחרות נעזבים ושוממים בקיץ כפרים וערים והתושבים מבקשים להם מפלט מן החם הנוער בהרים.

חלוקת הגשמים באנטוליה שונה מאד ומתאמת למצבה הגיאוגרפית. ימות הגשמים נמשכים מכסלו עד אדר. כמות הגשמים באזמיר 650 מילימטר מעקב בסמסון — 726 מ"מ, בתרבונד 875 ובפנים חצי האי לא יותר ממאתים ושלש מאות מ"מ, לאמר, כמו בארץ מדבר. אך בזמן אשר באזמיר שורר קיץ יבש ואין בה כל זכר לגשמים יורדים מסיון עד חשון 137 מ"מ גשמים (מ'736) בסמסון ו'247 מ"מ (מ'875) בתרבונד.

בהרים הגבוהים יורדים בחרף גם שלגים הפושרים היש מהרה, ורק על ראש הארג'ס רובץ השלג כר ימות השנה וגבולו הוא מ'3500 מטר ומעלה. בארץ החוף הדרומי אין השלג פושר מהרה; השערים הקיליקיים סגורים וסתומים בערמות שלג חדשים אחדים רצופים.

מעוט הגשמים ברמה התיכונה מתבאר ע"י מצבו של חצי-האי. הוא משתרע בין שלש יבשות גדולות, שעליהן מריקים העננים הבאים מהאוקינוס האטלנטי או ההודי את מימיהם לפני הגיעם לחצי האי. ולא זה בלבד, אלא ששני הימים המקיפים את חצי-האי אינם מקורות-אדים עצומים: ראשית, מפני שאינם גדולים כל-כך, ושנית מפני שהם נמצאים באזור הממוגן.

חלוקת הגשמים משפיעה גם על חלוקת הנחלים והנהרים: בצפון הנחלים מרבים, במערב—מעטים ובדרום הם קטנים וקצרים (חוץ מהסיהון והגיהון). במקומות ידועים האקלים מזיק לבראות, כמו למשל במקומות הסמוכים לבצות המעפשות ולחרושות אשר בסביבת המאנדר העזובה והשוממה כמעט מאין אדם, בגלל הקדחת והמלריה השוררות שם בכל תקף. אבל בכלל טוב ומבריא אקלימה של אנטוליה, ועד השפעתו הטובה מעיד העם הבריא והחזק היושב בה.

פרק ב'

המחיה והכלכלה באנטוליה.

לפי שפע אוצרותיה הטבעיים נחשבת אנטוליה לעשירה בכל מדינות תרכיה. יערותיה הרבים, כפריה הפורים, צמחיה בני האזורים השונים, מִכְרִיה ומחצביה, מעינותיה הפושרים והמינרליים ונמליה הטובים עדים נאמנים הם, כי אנטוליה היא אחת מהארצות המבדכות והיפות אשר על הים התיכון.

אמנם חונן והעניק הטבע לארץ הזאת שפע ברכותיו וסגולותיו, ובכל זאת מה דלים ורשים יושביה! עובר האדמה לא ישבע לחם ובעל המלאכה לא יראה ברכה בעמלו ועם הארץ סובל מחסור ועני. סבות החזיון שונות הן:

עד מחצית המאה התשע-עשרה היו מטעי הפואה (*), מעשה האֶפִּיוֹס וגזת הצמר המוהרי מקור מחיה לאכרי אסיה הקטנה אבל מטעי הפואה נתמעטו מן העת שהתחילו להוציא את צבעי האַלְיִזְרִין מהפסם. גם מטעי הפרג לא יכלו לעמד בפני ההתחרות עם האֶפִּיוֹס היוצא מהדו וסין ויחדלו מהביא ברכה. ופרנסה לאכרי אנטוליה. גם המסחר בצמר העזים («טֶפְטִיק») התופס אמנם עוד מקום חשוב מאד באסיה הקטנה, ירד מן העת שעלה בידי האנגלים לגדל את העזים המוהריות במושבתם קפ. מלבד זאת הועילו הרבה לְהוֹת התושבים — הנצרת והארבה הבאים תכופים על הארץ.

האכרים התרכים שהם אולי יותר מחמישית האכרים שבאנטוליה אינם מצינים בחריצותם ובהשכלתם וגם מסבלים הם כמסים רבים וככדים. משטר העריצות דכא וירושש את האכרים. גובי המסים ופקידי הממשלה פשטו את עור האכרים, בחוריהם נלקחו לעבודת הצבא ויאבדו לעבודת האדמה הכחות הצעירים והרעננים. ועוד פגע רע ואיום בא להרס את מעמד האכר, להחריב ולזעזע את בסיס חייו — הוא הַנְּשֶׁךְ: מדות ההסתפקות וההסכון המצינות את האכר התרכי לא הצילוהו מכל המלומים ברבית וישקע בחובות האוכלים את יגיעו ומנשלים אותו מעל אדמתו. אמנם נסתה הממשלה ליסד בנקים חקלאיים שיעזרו לאכרים לטִיב ולדַיֵר את שדותיהם ולהשביח את עבודתם, אבל התקנות, הגדרים והסיגים שקבעה הממשלה הרחיקו את האכרים מהמוסדות האלה ועבודת האדמה הלכה הלך והתנגנה וקריבה היא להפסד ורחוקה משכר.

(* Rubia tinctorum, עשב-שיח בעל גבעול מִטֶּפֶס שמגדלים אותו בגלל שרשיו המכילים בקרבם צבע. שרשיו ארכים 20—30 סנטימטר ועבים 5—12 מילימטר. השרשים מוכשים ונטחנים לאבק, שצבעו כצבע הכרכים וריחו חריף, הפואה נתלשת בשנה השניה והשלישית.

חסר דרכים מתקנות הועיל גם הוא, בין כל שאר המפריעים, לרושש את אנטוליה. נהרותיה ונהליה אינם טובים למהלך האניות; הגשרים והמעברות רעועים, מסלות-ברזל חסרות ברב המדינות והדרכים המקלקלות גוזרות את הארץ ממבואות הים ומהנמלים, ולכן עולה משלוח תבואות הארץ ביקר גדול ורבן נשאות במקום גדול. שנת ברכה מביאה אסון לאכרים: יבולם הרב מוריד את המקחים בשנקים הפנימיים; ושנת רזון ובצרת מביאה גם היא שואה על התושבים הגועים ברעב. מחסר דרכים מתקנות אין היערות והמחצבים מנצלים ואינם מעשירים את יושבי הארץ.

עבודת האדמה לפנים היתה עבודת האדמה פורחת מאד באסיה הקטנה ותבואותיה נשלחו גם לארצות יון ורומא, אך מהמאה ה"ג, וחבואותיה מזמן כבוש הארץ בידי התרכים, שממו דרכי המסחר ותרב העוובה בעבודת האדמה. האדמה הנחרשה כעת מעטה היא בערך, שטת העבודה פשוטה ועתיקה, האכרים מְרִשְׁלִים ועצלים, ובכל זאת נשארה האדמה שמנה ופוריה עד היום ונותנת יבודה בשפע רב, אעפ"י שאין מזבל ומטיב ומסקל אותה. בסביבות אנגורה עושה החטה כארבעה עשר שערים, ובסביבות סִינֶס וברוסה ובעמק המְאֵנְדֵר—כעשרים שערים. ביחוד רב ושופע יבול הארץ במישורים המוצפים (האלוביים) אשר בחופי הנגב, בסביבות אֶדְלִיה, אדנה וטרסוס.

עוד מימי קדם רבה השעורה באסיה הקטנה, ושלשת מיני חטה נזרעים בה עד היום. בנפות הצפון רב המים. גדול הארז, השפון ושבלת-השועל הולך ומתמעט. מסחר הרגן רב מאד ביחוד במערב אנטוליה: רק מעמק בקיר-צ'י לבד נשלחים חו"ל כשמונה מאות אלף קילו חטה ררך נמלי אֵינְלִיק וצ'ֵנְטְרֵלִיק. משבחת מאד היא חטת אַמְסִיה.

גם מיני הקטניות (הפול, הקמצה, השעועית והערשה) רבים מאד באנטוליה. מְרָכִים בה גם הירקות, ביחוד העגבניות והאבטיחים. תפוח האדמה נמצא רק בפלך אסמיד ובגליל קניה.

אנטוליה מברכה גם בכל מיני עצי פרי ובה צומחים: התפוח, האגס, החבוש, האפרסק והמשמש, התאנה, השקר, האגוז והפֶנְדֵק והחרוב (בעמקי הדרום). רב הפירות נשארים בתוך הארץ לצרכי הישוב. רק תאני אומיה, תפוחיהן ואגסיהן של אמסיה ואנגורה ופֶנְדֵקִי תרבוזנד מוצאים גם לחו"ל. ביחוד מוציאים מאנטוליה את התאנים—כעשרים וחמשה מיליון קילו מדי שנה בשנה, כי תאנת אנטוליה נושאת פריה רב ימות השנה ובעליה מלקטים אותה שלש פעמים בשנה.

כרמי היות רבים ביחוד על חופי הצפון והמערב ובפנים הארץ וגם בדרומה נרק ברצועת החוף שבין הבוספור ובין סינופ ובמעברים הקיליקיים תם היות) ונאצר היות בבתי-הכר להוציא ממנו שמן למאכל ולמאור, גם כובשים אותו כמלה ללפת בו את הפת. כמו כן מוציאים יושבי הארץ שמן משמשם ושבת (Anis).

גם תפוח-הזהב, הלימון והרמון צומחים לרב באיי הארחיפל ובמקומות היותר חמים שבגלילות אומיר, קניה ואדנה.

כרמי הגפן רבים וטובים מאד באנטוליה ביחוד באיי הים ובגלילות אומיר, ברוסה ואנגורה ובפלך אסמיד. משבחים הם יינות חיוס, סמוס והר אולמף. מהענבים עושים הבוצרים היונים צמוקים הנשלחים מאומיר לכל ארצות תבל. מענבי הגפן נעשה גם עסיס מתוק מאד החביב מאד במדינות תרכיה ונודע בשם „פֶקֶמֶץ“. גם יין שרוף („רֶקֶ“) מוציאים מן הענבים. רק בוילית אנגורה לבד מוציאים כמיליון וחצי ליטרא יין וכשני מיליונים ליטרא רקי. יין שרוף זה מֶרְקֶה בשרף המסתק נודע בשם מֶסְתֶק. עץ המסתק (הלוט) — מולדתו חיוס. בכל שנה מאספים שרף זה בערך מאת אלף קילו שרבו נמכר בקנסטנטינפול.

יושבי אנטוליה מרבים בגדול התות, ביחוד בסביבות אמסיה וברוסה, לזון בעליו את תולעי המשי. בוילית ברוסה נטועים יותר מארבעים מיליון עצי תות על שטח חמשים אלף הקטר, ותולעי המשי נותנות שם בכל שנה כארבעה מיליון וחצי קילו פקעות משי, ובפלך אסמיד — כמיליון קילו.

מטעי הטבק נמצאים לרב בסביבות סמסון והכרכום — אצל זֶפְרֶנְבֹּלוֹז. הטובים במיני הטבק מוצאים גם חו"ל דרך סמסון, אֶסְוֹלוֹק ואומיר. דרך הנמלים האלה נשלחים חו"ל גם שרשי פואה וקטניות.

צמר-הגפן רב הוא באנטוליה, ביחוד בויליות ברוסה, אומיר, ארחיפל ואדנה ובכל שנה מוציאים ממנו חו"ל כעשרים וחמשה מיליון קילו. בצפון רבים מטעי הקנבוס והפשתה. גם צמחי הברית אינם חסרים בארץ (בני הכפרים נותנים אותם בבורות ומציתים בהם אש והיה אפרם מלא קֶלִי (Sode) ובלולים אותו במקלות עד שהוא מצטנן ונעשה גוש אחד. אח"כ מפוררים את הרגב לחתיכות חתיכות ובצורה זו מביאים את צמחי הבורית אל השוק למכירה). צמח חשוב מאד שגדולו רב באנטוליה הוא הפרג, כי מגרעיניו עושים את האֶפְסוֹם. ביחוד רב הפרג בפלכי אומיר וקֶרְהֶחִיסר וקניה. מגרעיני הפרג עושים גם שמן שיושבי הארץ מערבים אותו בשמן זית. אבל רב גרעיני הפרג נשלחים חו"ל, ביחוד לצרפת.

השוש (Süssholz) מוצא חו"ל מעמקי המאנדר, הנלונים הם גביעי הבלוטים של אחד ממיני האלונים (Quercus aegilops) הדרושים לעבוד העורות, מוצאים מן הארץ מארבעה עד חמשה מיליונים קילו בכל שנה. בגררים-הצהובים שר הצמחים-השיחים Rhamnus saxatilis ו' Rham. alaternus וגם בעצים משתמשים בני הכפרים בבתי הצביעה וכמות גדולה מהם נשלחה גם חו"ל.

ראויים להזכר גם מיני השרף הנוטפים מהעצים. הנכאת (גומי-טרנגנט), והרישונה (Gomme-resin), את האחרון נותנים הרופאים כסם-שלשול. בכלל דומה הצמחיה של אסיה הקטנה לצמחיה המסמנת את קדמת אסיה ונחלקת לשלשה אזורים (לפי כמות הגשמים היורדים בהם): לאזור הערבה והמדבר הכולל את מזרח אנטוליה ופנימה, לאזור הים התיכון — העמקים מערב אנטוליה ובדרומה ואזור היערות-ההרים ומורדותיהם.

באזור הערבה והמדבר נמצאים לרב קוצים ודרדרים, צמחי מלח, בצל ולענה (Artemisia absinthium) וחורשות שיחים ועצים שפליי-קומה ממיני האלון, הערער, השסק, העוזר, האלנוס, האשור (Buche), הקדך (Astragalus), הנכאת (Tragant) וקנה הבשם (Calamus) והנצפה (Capparis Spinosa). בימות הגשמים עוטפות ערבות אנטוליה התיכונה מעטה שיחים ודשאים ופרחים ורק ערבות המלח השופות וצחיחות כל הימים כערבות אסיה התיכונה. במערב וביחוד בדרום רבים השיחים והעצים המלבלבים ומוריקים כל ימות השנה. בחבל הים התיכון: הדפנה, ההדס והקטלב (Erdbeerbaum, Arbutus), ההרדוף, השפתנים הנודפים (Labiatae), ומצטרפים אליהם גם הצמחים ילידי אמריקה: האגב, האפנטיה והצבר. וביערות המערב והדרום והצפון צומחים הברוש (החסר רק בדרום), הארן, האלון, הארז, התרנית, הצנובר, האשוח, הפנדק (Haselnuss, Córulus avellána) הבתול (Betulácae) והפגוס (Fagácae), הערבה והצפצפה והתרן.

גדול בהמות הבית באנטוליה הוא מקורי-מחיה לאלפי תושבים. הכבש והעז נמצאים לרבנות אלפים בגלילים אחדים, כמו, למשל, בויליות אנגורה וברוסה (יותר משלשה מליונים), אזמיר וסיון (יותר משני מליונים). סגלת אנטוליה היא הצמר הטוב, ה"טפטיק" שר העז האנגורית. גם הסוס, החמור והפרדה והגמל חשובים מאד באנטוליה ומשמשים לעבודה, למשא ולרכיבה. הכוי השחור מצוי לרוב ומשמש לכל עבודה בשדה. השור עומד לחרישה ולדישה והפרה-לחליבה ולשחיטה. בכלל אין מגדלים את הבקר אלא במקומות מספר, למשל, בויליות אנגורה וקיסריה.

גדול
בהמות-הבית

יושבי הארץ מטפלים גם בגדול עופות הבית ומסחר הביצים רב מאד ועולה בערך רעשרים וחמשה מיליון פרנק בכל שנה. בני הכפר מגדלים גם את הדבורה, והדונג והרבש תופסים מקום חשוב בסחר הארץ.

חית הארץ בין חיות הבר שבאסיה הקטנה ובארמניה נמצאים: הפנתר, מיני הלָפֶס הקטן (*L. caligatus, Telis coracal*), האי, השועל, התחש, הדָלֶק, הדב, הצבוע המנמר (בהרי אומיר וטוירוס), חזיר-הבר, הסנאי, הצבי והיהמור והאיל, יעלת-החן (*Capra dorcas, Gazelle*) חזיר-הסמר והשה-הפרא (*Ovis gmelini*).

וממערבת העוף באסיה הקטנה ובארמניה נזכר את: העוניה, האיה, הנץ, הנשר (מינים שונים), הינשוף, העורב, הקוקיה, הזמיר, הקבלה, הכליל-הזנב, הכליל הגרון, הירגוי, התנקן (*Lanius*), הדרור, התגלה, הקורא, השקנאי, החסידה, השלך, העגור, הזמיר-המר, האנפה (*Charadrius*), החרטומן, האוז והברז.

ציד הדגים בנפות השוכנות על חופי הימים ובאיים רב מאד ציד הדגים. רב הדיגים בתרבוזנר הם הלָיִים והם צדים עפ"י את חזירי הים, להוציא מהם את שמנם, וגם את האַנְשֹׁבֶה (*Anschove*). הדגים הנצודים מספיקים לא רק לצרכי הישוב ולמסחר אלא גם לזבול השדות. בחופי המערב ובאיים רב הדיגים הם יונים, העוסקים גם בציד הספוג, ביחוד באי רודוס.

המחצבים אדמת אנטוליה עשירה מאד גם במחצביה. עפרות עופרת המכילות גם כסף נמצאות ביחוד בכלגרידג אשר בוילית קניה וגם בליג'סי (בוילית סיוס). עפרות העופרת של גימוז-הג'יפף (בוילית סיוס) ובולגור-מָדֶן (בוילית קוניה) מנצרות ע"י הממשלה. מכרי עופרת נמצאים גם בחוֹנְ'אִגוּמוּש (בוילית ברוסה). מכרי נחשת ישנם באַרְטָאֶקָא (אסמיד), ואצל טוקד נמצא מין מתכת המכילה כ' 50% נחשת; מְנֶזֶן נמצא בקוֹרְטֶר גֶלֶן (אסמיד) ובמקרי (אומיר); אנטימון יש באיי אַמְבְרוּס וחיוס, באַדְמִיש (אומיר) ובאַרְוֶנְדִי (ברוסה); בזרקית נמצאת בדְמִירֶקְפוּ ובשֶלְטֶן־צִ'ר (אסמיד); הַרְסֶבֶמְקֶרי במקומות רבים נמצאות גם עפרות ברזל. השֶמֶר (*Schmirgel, l'emer*) נמצא במקומות שונים בסנג'ק אומיר והוא מנצל לרב ביחוד באי־נַקְסוּס; קַצֶּפֶת (קצהף הים *Meerschaum*)—באַסְקִישֶׁהִיר.

פחמי-אבן מנצלים בקולו ובנגול-דג' (קשטמוני). שדות-פחמים משתרעים על חוף הים השחור, ביחוד אצל קשטמוני ואַרְגֶּלִי. מכרי פחמים נמצאים גם בסוֹמָא ובמרג'ליק (בוירית אומיר).

מכרי-מלח נמצאים לרב. מלח-גביש נמצא ביחוד בקנג'י (בוילית קשטמוני) וגם בוילית סיוס ואנגורה. מקורות המלח הם עוד יותר מרבים: בוילית סיוס נמצאים כחמשה עשר, בוילית קשטמוני-חמשה, וארבעה בוילית אנגורה. משרפות המלח של וילית סיוס נותנות כשמונה כעשרה מיליונים קילו מלח בשנה. מהתוצ'ל מוציאים כעשרים מיליון קילו בשנה. הבצאות המלוחות שבנפות החופים נותנות עוד הרבה יותר מלח. כך, נותנת למשל, משרפות המלח של פוצ'י (בוילית אומיר) משבעים עד שמונים מיליון קילו מלח בשנה, ושל פצ'לקה (מט'לין) וחג'י-אפסטול (בארהיפל)—ארבעה מיליונים קילו, וגם ממשרפות המלח שבאדרנה מוציאים כשנים וכשלושה מיליונים קילו מלח מדי שנה בשנה.

התעשייה והמסחר מצב התעשייה והמסחר באנטוליה אינו מזהיר. טחינת קמח, מעשה-דין, רקי ופקמין, שמן-זית ושמשם, יבוש ענבים ותאנים, מעשה אפיוס, עבוד עורות, יבוש בשר, כבישת דגים, הרשת נסרים וקרשים וקורות (ביחוד בצפון הארץ) — כל מיני התעשייה הכפרית האלה מעסיקים רבבות אלפי התושבים, הטויה והאריגה מפתחות מאד בכל אנטוליה ומרכזן הוא ברוסה. "משי ברוסה" מפרסם. בתי הטויה והאריגה מרבים מאד בכל הויליה והם מכינים כל מיני אריגים יקרים וטובים. בכפרים רבים עוסקים התושבים באריגת-משי וברקמה (בכסף ובוזהב). בבילג'יק עושים קטיפה מצ'ינה בטיבה וביפיה (וטובה קטיפה זו גם מפ'לוש). גם בוילית אומיר מפתחה מאד אריגת המשי וצמרי-הגפן; ובאנגורה נמצאים הרבה בתי טויה ואריגה לצמר עזים.

מעשה השטיחים תופס עוד מימי קדם מקום חשוב בתעשייה האנטולית וגם בימינו מפתחה אריגת השטיחים בכל רחבי אסיה הקטנה. מפרסמים הם "שטיחי אומיר", שמוצאם הוא אושק (וילית ברוסה), ד'מרג'י ג'רדו וקולא (וילית אומיר). בין שאר תוצאות התעשייה של אנטוליה נזכיר את מעשה כלי-החרס הזוגים והמצ'ירים בקוטינה (בוילית ברוסה), מעשה שפופרות ועוד דברים שונים מקצפית באסקרי-שהיר והרשת הסכינים בסיוס.

כבר אמרנו, כי גם אנטוליה לקויה בחסרון דרכים מתקנות. חבר הדרכים אבל בכל אופן טובות פה הדרכים בערך מבשאר מדינות ומסלות הברזל תרכיה. יש דרכים כבושות ומתקנות פחות או יותר בין הערים הראשיות ומן הערים והמקומות היותר השונים אל תחנות מסלות-הברזל ואל נמלי הים, אבל לא בכל מדינות אנטוליה. כך, למשל, חסרות דרכים כאכה בסנג'ק ביעא ובארהיפל, חוץ ממט'לין וסמוס. בוילית קשטמוני, קניה ואדרנה וגם אומיר ישנן רק דרכי-עגלות.

בנין מסלות הברזל החל להתפתח רק משנת 1856. מסלת הברזל הראשית היא המסלה האנטולית העוברת מחידר פשא (פרור קנסטנינפול) עד בָּלְגָרְלו (קניה). מסלה זו עוברת דרך אסמיד, אסקי שהיר, קוטהיה, אפיון-קרה-חיסר ועתידה להמשיך ע"י חברה גרמנית-צרפתית דרך אדנה ומוצל עד בגרד ומפריץ פרס בארך 2100 קילומטר, בערך. מסלה שהיא שנית במעלה מסתעפת מאסקי-שהיר ומגיעה עד אנגורה; ועוד מסלה אחת יוצאת מאפיון-קרה-חיסר ועוברת אל קספה דרך אושק ואלא-שהיר. ושתי מסלות-ברזל יוצאות מאזמיר: הצפונית הולכת אל נְגֶמְן, מגֶזְזֶה וקסבה, והדרומית — אל בָּרְדוּר (וילית קניה) ועוברת דרך אידין, נְזִילִי ודֶנְר.

כל רשת מסלות הברזל של אנטוליה עולה כעת לארך 2400 קילומטר. במסלות האלה יוצאות חו"ל מדי שנה בשנה בערך: 250,000 טון דגן; 100,000 טון מלח-גביש; 40,000 טון צמר-גפן; ונכנסות לתוך הארץ: 20,000 טון ברזל ואריגים שונים מגרמניה, נפט—מרוסיה וסוכר מאסטריה.

המסחר היוצא מאסיה-הקטנה הולך ומתפתח יחד עם התפתחות מסלות הברזל. עפי"ר מוציאים מאנטוליה למדינות תרכיה ואירפה: צאן ובקר, צמר, ביצים, דגן, ענבים, תאנים, תפוחים, אגסים, ערמונים, פֶּנְדְקִים, שומשום אפיוס, קטניות וירקות, זיתים, שמן זית, בלוטים (נְלוֹנים) עפצים, גומי-טרגנט, משי, שרשי שוש, שטיחים, קצפית ועפרות מתכות שונות; דגים כבושים, ספוג, דונג ודבש, עצים, טבק, כרכום, קנבוס. נכנסים לארץ: אריגים שונים, ספר וקהה, מעט פחם, ברזל ונחשת.

כמעט כל מסחר אנטוליה הוא בידי היונים והארמנים.

פרק ג'

דברי ימי אסיה הקטנה וקורות היהודים בארץ הזאת

(סקירה קצרה).

א) מעולם לא היתה אסיה-הקטנה גוף מדיני אחד ובעלת הסתוריה אחת משתפת לכל יושביה. הצי"האי הזה היה מאז ומעולם גשר בין המזרח ובין המערב, ויהי לסלע מחלקת ולשדה-קרב לשבטים ולעמים שונים בני אסיה ואירפה. הממלכות שקמו בחצי האי בתקופות שונות ברשות עצמן לא האריכו ימים ותהיינה לבז ולמשסה לעמים האדירים כובשי הארצות—לפרסים, ליונים ולרומאים. שרידי המצבות המפוזרים באנטוליה וכן גם שמות נפות שונות (כמו

ליקאוני, תִּילְקוּ היא קיליקיה וכו') מעידים, כי התושבים הקדמונים של הצי־האי היו החתים. את מקום החתים ירשו אח"כ בני הגזע ההודי־גרמני שהיו קרובים אל הארמניים שחדרו אל אסיה הקטנה מן הארצות השוכנות על חוף הים התיכון (תַּרְקִיִּים מִזְאִים, טְרוֹנִיִּים וכוּתִינִיִּים) ומערב באו הלינים, אִוּלִיִּים, יוֹנִיִּים ודרוֹרִיִּים). העצומים והחזקים בעמים האלה היו הפריגים והלידים, על חופי הים התכוננו מושבות יוניות, ובהן פרחו המסחר והתעשייה.

אחרי שנפלה ממלכת לידֶה לפני כרש מלך פרס (בשנת 546 לספּה"נ) נספח הצי־האי לממלכת פרס. הערים היוניות שהיו במערב הצי־האי עוררו כפעם בפעם סכסוכים ותגרות בין היונים האירפאים ובין הפרסים, עד שבא אלכסנדר מוקדון ויכבש את כל מדינות אסיה־הקטנה. אחרי מות אלכסנדר (בשנת 323) נספח חלק מאסיה־הקטנה לממלכת סוריה ושאריתה התפוררה ונחלקה לממלכות קטנות; כמו פֶּרְגֶּס, ביתניה, קַפְּדֻקִּיה ופנטוס וכו'. הרומאים התפרצו להצי־האי בימי אנטיוכוס הגדול ויספחו את החלק הצפוני־המערבי של אנטוליה למדינות רומא (בשנת 190 לפני סה"נ). והממלכות הקטנות נכבשו ונפלו זו אחר זו לפני רומא. בשנת (63) לפני סה"נ נהפכו מיזיה, פריגיה וקרית וכל ארצות החוף למדינת "אסיה העקרית" (*Asia propria*)—וכל הצי־האי היה לנחלת הרומאים.

בימי שלטון הרומאים באסיה הקטנה הגיעו מסחרה ועבודת־אדמתה למדרגה גבוהה מאד. התקופה המזהירה הזאת ארכה גם בימי התפשטות הנצרות. באסיה הקטנה נוסדו שבע כנסיות נוצריות ומסביב להן נאספו כל הקהלות שכווננו שליחי ישוע. כשנחלקה רומא לשתיים (בשנת 395 אחרי ספּה"נ) נספחה אסיה־הקטנה לממלכת ביזנץ. בימי התפשטות האשלים התפרצו גדודי הערבים והטורנים כפעם בפעם אל תוך הארץ. במאה הי"א לכדו התרכים הסלג'וקים את כל המדינות אשר בקרן דרומית־מערבית ויכונוו בירתם בקניה (בשנת 1074). במאות הי"ג והי"ד נלחמו התרכים העתמנים ויתבצרו בארץ ובימי מוֹרְד בן עֶתְמָן נלכדה ברוסה (בשנת 1327) ותהי לבירת העתמנים עד כבוש קנסטנטינופול. בשנת 1402 עבר תימור־לַנְק באסיה־הקטנה וכעבר ארבע שנים נכבש כמעט כל הצי־האי לפני העתמנים ושתי הממלכות היוניות האחרונות, תרבוונד בצפון וקרמן בנגב, עמדו עד שנת העשרים לכבוש קנסטנטינופול.

ב) ראשית הישוב העברי באסיה־הקטנה היתה בימי אנטיוכוס הגדול, כמאתים שנה לפני התאריך הרגיל (187—223). רצה אנטיוכוס להחליש את כח הלידים והפריגים שהתקוממו וימרדו במלכות סוריה ויבא אלפים משפחות מיהודי כבל

ושאר מדינות ארס־נהרים ויושבם באסיה הקטנה ויתן להם בתים ושדות להתנחל ולהאחז בארץ. ביהוד התכוננו קבוצים יהודים בערי המסחר החשובות ויקבלו זכויות אזרחים באפֶּזוס, אפמיה, לאודיקיה והֶרְפּוֹלִיס. ומחציה־האי התפשטו באיי קפריסין, כרית, גֶּלוֹס, קֶס וְאֶוֹבָאָה. הישוב העברי היה רב כל־כך עד שפעם אחת יכל מתרדט מלך פנטוס לגזול מהם שמונה מאות ככר כסף, שנועדו לבית המקדש בירושלם. נדחי ישראל ב,כרכי הים" דברו אמנם יונית אבל נשארו נאמנים לתורתם ולאמונתם. העיר קיסריה, בירת מלכות קֶסְרֶיָה, היתה ידועה למקום תורה; וכימי מרד בר־כוכבא, כשהלך רבי עקיבא לאסיה מצא בקיסריה הרבה תלמידי חכמים. עקילס גר הצדק היה מילידי מדינת פנטוס. גם רבי מאיר נתישב באסיה הקטנה.

אמנם היו היהודים מורים גם בזויים בעיני עמי הארץ עובדי האלילים על ארחות־חיייהם ומנהגיהם, על תורתם ואמונתם, אך טובי העמים נטו אל היהדות והאמונה באלהי ישראל. והנטיה הזאת עזרה הרבה להתפשטות הברית החדשה בעולם. שני היהודים ההילנים שאול הטרסי (מעיר טרסוס) ויוסף בר־נְבָא מאי כפתור סללו מסלה חדשה לדת הנוצרית.

בימי ממשלת ביצנין, במאה השמינית והתשיעית ביהוד, התגברו הרדיפות וגזרות השמד על היהודים, ורבים מבני עמנו שהיהדות היתה רופפת בידם לא עמדו בפני הגזרות והרדיפות הנוראות וימרו את דתם ויאברו מקהל ישראל ורבים מיהודי אסיה הקטנה נמלטו אז לחציה־האי קרים.

מן המאה העשירית עד המאה הי"ד אין זכר בדברי ימי ישראל ליהודי אסיה הקטנה, מלבד הזכרונות המעטים שבאו בספרי התירים. כך, למשל, מספר ר' בנימין מטולידה, כי מצא ברודוס חמש מאות יהודים ובאי מטלין—ישיבה.

כשנכבשה אסיה־הקטנה לפני התרכים העתמנים נתחדשו קהלות היהודים בחציה־האי. לקול־הקורא שהוציא השולטן אֶ־חֶן (1360—1326) ואחיו הוויזר הגדול על־אֶל־דין אל הסוחרים ואל בעלי המלאכות אשר בסביבות ממלכתם לבוא ולהשתקע בכל רהבי הממלכה החדשה ככלל ובעיר ברוסה הבירה בפרט — נהרו יהודים רבים מכל מדינות ביצנין וביחוד מסוריה. קהלת היהודים בבירה התרכית הראשונה גדלה מאד ותמהר לבנות לה בית־תפלה ברשיון השלטן, הלא הוא בית־הכנסת העתיק הנקרא בשם „עץ חיים" והעומד עד היום בברוסה, ואין כמוהו יפה ונהדר ועשיר בזכרונות בכל בתי־התפלה אשר ליהודי תרכיה.

וכן התישבו אז היהודים בשאר ערים וכפרים ויבנו להם בתים וחגיגות.

במאות הי"ד והט"ו, כשנפתחו שערי תרכיה לפני גולי ספרד ופרטוגל באו רבים מן הגולים גם לאסיה הקטנה ויאחזו בה עד היום. רגע חשוב בדברי ימי היהודים שנאסיה הקטנה היא תקופת משיח השקר שבת יצבי (ראה להלן בפרק קורות היהודים בתרכיה האירפאית).

פרק ד' הישוב בזמן הזה.

מדת שטחה של אסיה הקטנה והאיים הספורדים עולה ל'501,400 ק"מ ומספר תושביהם—9,089,200 נפש, לאמור 18 נפש לכל ק"מ לפי החשבון הממצע. הישוב במדינות החוף מרבה מהישוב שבפנים הארץ. ביחוד צפוף הישוב בעמקי המאנדר ובסביבות אומיר, ברוסה וסקוטרי, ודל הוא ומצער בערבות המלה שבין קניה, אנגורה וקיסריה. אחרי נכוי שטחם של איי הים יעלה שטח חצי-האי ל'494,500 קילומטר מרבע ומספר יושביו ל'8 $\frac{3}{4}$ מיליון נפש, לאמר ל'17,7 נפש לכל ק"מ (בחשבון הממצע). בנפות אחדות אשר על החופים מגיע הישוב למאה נפש לכל ק"מ; בכל חבל הארץ שבין אומיר וביעא—לעשרים עד חמשים נפש ובחבל הארץ—סקוטרי, קירנטש על יד קקר—לחמשים עד שבעים וחמש נפש. בחצי האי קפודג' אשר על ים השיש עולה הישוב לשבעים וחמש נפשות לכל ק"מ, לעמת אלה פוחת והולך הישוב בארץ שבין אנגורה ואסקי-שהיר ובין ארץ החוף הדרומי וכן גם בכד הארץ אשר בדרום לטוירוס; בוילית אנגורה י"ג, באדנה—י"א ובקניה כעשר נפשות לכל ק"מ מרבע.

אין ספק, כי לפנים היה ישובה של אנטודיה גדול פי שלש מאשר בזמן הזה ומעידות על זה הידיעות ע"ד פריחתה וגדולתה בימי קדם. הממלכות שהיו בה, גדל הערים ותפארתן, שרידי הארמונות וההיכלות, קבריהם הסלעים ושדות העיים שאבד שמם—כל אלה מספרים את עשר הארץ בימי היונים והרומאים, ובימי שלטון ביצניץ והסלג'וקים.

תושבי אנטוליה מתיחסים על לאמים שונים: תרכים, יונים ארמנים וכו'. בימי כבוש הארץ בידי העתמנים היו תושביה נוצרים, שרבים נאנסו לקבל את דת האשלים ונטמעו בתרכים, והנשארם, יונים וארמנים, נשארו נאמנים לאמונתם.

מספר המשלמים באסיה הקטנה עולה ליותר משבעת מליונים נפש והם כמעט $\frac{4}{6}$ כל הישוב. רבם—תרכים, "עתמנלים" מזרע המנצחים והנצרים—

המגזחים. התרכים הם עפ"ר אנשי-ישוב: עובדי אדמה בעמקים ובמישורים ורועי מקנה בערבות.

הישוב המשלמי נתרבה ונתחזק במשך הזמן ע"י יסודות זרים
המהגירים
 שונים: ע"י המהגירים (מהגרים) או יוצאי בלגריה, פסניה ואי-
והצ'רקסים
 כרתים וגם ע"י הצ'רקסים, שעזבו ברצון או על-כרחם את ארץ
 מולדתם—קוקו, אחרי שנכבשה לפני הרוסים. הממשלה העתמנית התחכמה להכניע
 את רוח הצ'רקסים שואפיקרב ותחלקם ותפזרם הבורות הבורות במקומות שונים. לב
 הצ'רקסים עוסקים בעבודת האדמה ומושבתיים קנו דהן שם טוב בתרכיה. רבים
 מהם עודם מחזיקים בנמוסייה ומבכרים את קנה הרובה על האת והמחרשה. הטפוס
 הצ'רקסי, השערות הצהבות והעינים הכחלות, דומה לטפוס הטבטוני. הצ'רקסים
 ידועים ביפים ובגבורתם ונותנים הם חילים מציינים לצבא ושוטרים טובים לבלשת.
היורוקים
 ככל מדינות אנטוליה נמצאים משלמים-נודדים בערבות (יורוקים)
 הנחקים לשבטים קטנים, העוסקים בגדול המקנה, במסחר ובמלאכת
 כפים. רבם קרדים או תרפמנים. רב הקרדים נודדים בערביהם או שולחים
 ידיהם בחמס צפונה לסין ובסהו-גיחון אשר בדרום.

הקיוזיל-בשים (ראשים אדמים) והלזים הם בני שתי קבוצות
הקיוזיל-בשים
 לאמיות שונות. באפן רשמי נחשבים הם למשלימים, אבל
והלזים
 באמת הנם כתות דתיות מיוחדות. הקיוזיל-בשים יושבים לרוב
 במדינות המזרחיות (ביחוד בקהלים התיכון ובמול הטוירוס). לפי דרכי אמונתם דומים
 הם לנצ'ירים אשר בסוריה, ושנואים ובוזיים הם בעיני המשלימים. רבם אכרים וסוחרים.
 הלזים יושבים ברבם בחלק המזרחי של הרי הפנטוס. רבים מהם מתימרים
 לנוצרים וכלם מחזיקים בהרבה מנהגים נוצריים. הלזים היושבים על חופי הים
 הם דיגים ומלחים מציינים, ורבים מהם עובדים בחיל-הים.
 הנוצרים שבאנטוליה הם יונים וארמנים.

מספר היונים כ'1,300,000 (300,000 מהם בארחהפל) והם
היונים
 מיוצאי המושבות היוניות העתיקות וגם גרים בני גזעים אחרים
 שנתנונו. רבם מדברים יונית חדשה ורק קהלות אחדות, שנתבודדו בין הרי הארץ
 פנימה, שמרו את פרצופם היוני העתיק, שאמנם נשתנה פחות או יותר. יתר
 היונים מדברים תרכית או ארמנית.

היונים הם רודפי בצע, נרגנים, נבערים מדעת וקנאים לדתם. מרבים הם
 באיים, בערי החוף וגם מפזרים בכל שאר מדינות אנטוליה. כל ענפי העבודה
 והמסחר נמצאים בידיהם.

הארמנים הארמנים (מספרם לפי סלגווייטסדיליץ כ' 576,000 נפש) מפזרים גם הם כיונים בכל הויליות והם הרב שבישוב בויליות סיוס ואדנה המכילה אתארץ מולדתם, את ארמניה הקטנה.

היהודים מספר היהודים באנטוליה עולה ל'84,000 נפש, והם לוקחים חלק חשוב בכל ענפי המלאכה והמסחר. באנטוליה נמצאים גם הרבה בלגרים, פֶּתֶתֶגִים (מְסֻרֵי קרשים)—על שם מלאכתם, רבם בליקיה ופוזוריהם בקיליקיה, קָרְדִים וצוּעֵנִים. בדרום אנטוליה ישנם גם הרבה ערבים משלימים ונוצרים ובני כתות מסתוריות כמו הנצירים או הפלחים.

בוירת אומיר נמצאים התרכים הַיִּבְקִים, צאצאי התרכים הטורקנים כובשי אסיה הקטנה. הַיִּבְקִים מצינים בנמוסיהם ובתלבשתם מכל יתר התרכים.

פרק ה'

החלוקה המדינית של אסיה הקטנה.

אסיה הקטנה נחלקת לתשע ויליות ולשתי מְתֶצֶרְפוֹת: בצפון—הויליות תרבונד וקשטמוני; במערב—המתצרפיות אסמיד וביעא והויליות ברוסה או חֹדְנִדְקָה, אומיר והארהפל או ג'ֶזַיֵר פֶּתֶר ספיד (איי הים התיכון); בנגב—קניה ואדנה, ובמרכז—אנגורה וסינס.

(א) וילית תרבונד.

הויליה הזאת (מדת שטחה 32,400 ק"מ ומספר יושביה 950,000 נפש, 29 נפש לכל ק"מ) משתרעת בין סנג' סינופ ובין ארמניה הרוסית בתבנית קשת נטויה לדרום הים השחור, שארכה כחמש מאות ורחבה כמאה קילומטר. כל הויליה משתרעת על מורדות הפנטוס ובעמקיו. בעמקים האלה אין האויר מבריא ובהרים הוא צח ונעים. במערב הויליה עוברים ונופלים הימה הקיזיל והגישיל-אַרְמֶק. בחלקה המרכזי והמזרחי מתרוה הויליה משפע פלגים ונחלים.

כל אדמת הויליה נחלקת באפן כזה: ששיתה—עזובה וכמעט שוממה, ששיתה—נעברה, המישיתה—יערות שנקצצים ונשמדים ואין מפריע, ושאריתה, כמעט חצי שטחה,—אדמת סלעים וטרשים וערבות מרעה רזות.

מחצבי הנחשת והעופרת, שיש בה גם תערבת כסף, שהיו מְנַצְלִים בימי קדם, עזובים כעת כמעט כלם. ראשי תבואות הארץ הם: חטה, שפון, שעורה,

שבלת-שועל, דהן, כל התבואות האלה אינן מספקות גם את צרכי הישוב. לעמית זאת נשלחים חו"ל הרבה פנדרקים וטבק, הטבק של סמסון קנה לו שם תהלה בכל העולם.

בויליה יש דרכים מתקנות פחות או יותר, המחברות את נמלי סמסון, אונייה, אורדו, קרסונד ותרבוונד עם הערים אנגור וסינס. הדרך הכי-נכבדה היא העוברת מתרבוונד אל גבול פרס דרך אַרְזוּרֹם וּבִינִיד.

וילית תרבוונד נחלקת לארבעה סנג'קים: סמסון, תרבוונד ולזסתן (ששלשתם משתרעים לארך החוף) וגומוש-חנה—בהרים, פנימה.

הערים החשובות בויליה הן: סמסון, נמל-מסחר שממנו שולחים חו"ל חטה וטבק, מספר יושביה—16 אלף נפש. צ'רשֶמְבֶא—מקום שוק גדול בסביבה פוריה, ובה כ' 15 אלף נפש; קרסונד, ממנה שולחים דברבנים לאירפה ובה 10 אלפים נפש; טרפולי או טרבלוס, נמל-מסחרי קטן, ובה ה' אלפים נפש; תרבוונד—הנמל המסחרי הראשי של אנטוליה על גדות הים השחור, ומסחרה רב תמיד עם פרס. חומה עתיקה בנויה בתבנית טרפֶצֶיָה מקיפה את העיר. מספר יושביה—35 אלף נפש. דרך תרבוונד מוציאים לחו"ל: טבק, בהמות, פנדרקים, ביצים, עורות, עפצים, גומי-טרגנט, פולים, בשר מִיֵבֶשׁ, דהן, זרעי פשתה, פירות מִיֵבֶשִׁים וירקות, בד, עצים, שמן-דגים, צ'ג, דונג וכל מיני דגן. מפרס שולחים אליה: שמיחים ואריגי משי, צמקים, וצמר-גפן; ומאירפה מכניסה היא תוצאות-תעשייה שונות וכל מיני מכלת.—גומוש-חנה, עירה קטנה הבנויה במקום אַרְגֶּפֹּלִים העתיקה (עיר הכסף, על שם מחצבי העופרת המערבת בכסף שנמצאים במסביה); רִיזָה—עיר-חוף קטנה שבה יושב הפחה של לזסתן.

ב) וילית קשטמוני.

הויריה הזאת (מדת שטחה—50,700 קילומטר מרבע ויושביה—961,000 נפש, י"ח נפש לכל ק"מ) משתרעת בין וילית אנגורה ובין הים השחור, וכלה מלאה הרים עטופים יערות ומבטרים בעמקים פורים. האקלים בהרים מבריא וקצת זועם בחרף. רב הפלגים והנחלים נִקְנִים ונבלעים בקיזל-אַרְמֶק הגובל את הויליה במזרח ובדרומית-מזרחית. ראש הנהרות בויליה הוא פיליאוס-סו.

בוילית קשטמוני נמצאת ברכת הַרְקָלָה הנותנת פחס משָבָה, אך היא אינה נעבדה ומנְצֵלָה במדה מספקת. במסבי קִנְעֵרִי ועוד במקומות אחדים ישנם מכרי מלח שגם הם אינם מנְצֵלִים הרבה והמלח המוצא מתוכם אינו מספיק גם לצרכי הישוב. היערות הרבים המכסים שטחים גדולים בויליה השמדו במקומות רבים.

נצול היערות ומסחר העצים המשמשים לבנין ספינות ובתים ולמעשה רהיטים — הם המקורות הכי נכבדים למחית התושבים. — עבודת האדמה עומדת בשפל המדרגה, ובכל זאת מספק יכולה את צרכי הישוב ברוח ובשפע רב וגם נשלה חו"ל. — בוילית קשטמוני נמצאים בתי־חרשת לעבוד עורות ולמעשה שטיחים, חבלים ולבד ובתי־מטוה ואריגה. הסחורות היוצאות מהויליה למדינות אחרות הן עפ"י: עצים, דגן, צמר, קנבוס, כרכום, פירות, חבלים ואריגים שונים וביצים.

וילית קשטמוני נחלקת לארבעה סנג'קים: בולה, קנצ'רי, קשטמוני וסינופ. הערים היותר חשובות בויליה הן: בולו עומדת על פיליאוס־סו ובה י"א אלף נפש; קנצ'רי, בה י"ט אלפים נפש; קשטמוני, בה ט"ז אלפים נפש, מחברת בכביש עם נמל אינבולי (באינבולי ט' אלפים נפש); סינופ, עיר יפה ונהדרה ובה הנמל הטוב והיחיד בכל הויליה; מספר תושביה — עשרת אלפים נפש.

ג) המתצרפיה אסמיד.

המתצרפיה אסמיד (מדת שטחה 8,100 ק"מ מרבע ויושביה 227,000 נפש, כ"ז נפש לכל ק"מ) משתרעת מזרחה למחוז קנסטנטינפול. ההרים המתנשאים במזרח הפלך עמופים יערות עבותים, שנמעט עוד לא עברה בהם רגל אדם ונכרתים הם רק בפאותיהם. נהר סקריה פוסק זרמו בחבל ארץ זה ומציק ומשקה את האדמה כששה חדשים בשנה. עיר הפלך היא אסמיד (ניקומדיה, בירת ביתיניה העתיקה, בה שם חניבעל קץ לחייו ודיוקלטיאן וקנסטנטין הגדול שמוה לבריתם), הבנויה במורד גבעה מלאה הוד ויפי על קצה מפרצים עמק וצר מאד. מספר תושביה כ"ה אלף. העיר החשובה השניה בפנים הפלך היא אָרְא־בֶּרְה, בה שוק גדול, ומספר תושביה כ"ד אלף איש.

ד) וילית ברוסה.

וילית ברוסה או הוֹדְוִנְדִיקְר (מדת שטחה 65,800 ק"מ ויושביה 1,626,800 נפש, כ"ה נפש לכל ק"מ) משתרעת נגבה למתצרפית אסמיד ולים השיש והיא הגדולה והמישבה בכל ויליות אנטוליה: היא מכילה את כל המדינות העתיקות מיֶסֶה ופריגיה וחלק בתְנִיָה. בצפונה מתנשא האולימפ האנטולי (קשישידג) שעסיפיו מתלכדים עם סעיפי האַקְדִג, המורד־דג והאמירדג. בכל הויליה עובר רק נהר אחד גדול מצפון למזרח הלא הוא נהר סקריה. אך נחלים קטנים רבים נמצאים בויליה: מקורי הסקריה והפֶרְסֶק (הנופל אל הסקרה); ג'דיס ומנדרה — במערב הויליה; סוֹסְרֶלו — בצפון הארץ. הנחל הזה מקבל לתוכו את מותר המים

של יאורי מניאס ואפולוניאס כדי להעשיר את מימי נילופר. הנחלים הזורדים דרומה מזרחה אוכרים בתוך היאורים ובעות המלח.

בויליה הזאת ישנם הרבה מעינות פושרים ומינרליים. למפרסמים שבהם נחשבים: מעינות הגפרית של ברוסה ומעינות הברזל של אסקי־שהיר.—הויליה עשירה גם במחצבים שונים ואבני שיש. מנצלים מכרי האנטימון, הבורקית והחרום. במסבי אסקי־שהיר נמצאות חפירות הקצפית (Silicate d'alumine) הידועות והגדולות בכל העולם. הקצפית היא מין חמרי־שידי רך צהב או לבנבן־אפר. באויר הוא מתקשה חיש מהר. מהקצפית עושים שפופרות לסיגרות וראשי־חלילים. בין אסקי־שהיר והאולימף נמצאת אבן־החרום הברזל.

עבודת־הארמה פורחת ומתקדמת בוילית ברוסה יותר מאשר בשאר הויליות שבאנטוליה. שדמות חטה ושעורה פרג וצ'ג, כרמי גפן וזית ויערות תות תופסים שטחים גדולים. תולעי המשי המגדלות בכל סנג'ק ארתוגורול נותנות מיליוני קילו פקעות משי מדי שנה בשנה. בויליה ישנם גם הרבה בתי אריגת בד. בברוסה אורגים משי טהור, בגדים לבנים לרחיצה ומכנים הרבה מיני סבון, ובפילדג'יק—קטיפה משבחה מאד, באושק—שטיחים הידועים בשם „שטיחי אומיר“, בקוט־היא—רעפים מוגנים וכלי חרסינה (פּרַצְלִי).

וילית ברוסה נחלקת לחמשה סנג'קים: ברוסה, ארתוגורול, קוט־היא, קרה־חיסר (קרה־הצאר) וקֶרְסִי.

הערים היותר חשובות בויליה הן: ברוסה, העומדת על נחל נילופר להגלי האולימף, היתה בירת המלוכה העתמנית (עד שנת 1453) יותר ממאה שנה. בה הרבה מסגדים מפארים מקסים רעפים מוגנים. מסלת־ברזל מהברת את העיר עם נמל מודניה (בה ו' אלפים נפש) וכביש עם נמל ג'מלק (ה' אלפים נפש) העומדת על מפרץ ג'מלק. מספר התושבים בברוסה 76 אלף איש ומהם 3,500 יהודים.—בִּילִג'יק, העיר הראשית בסנג'ק ארתוגורול ובה 10 אלפים נפש; סִי־ו־ד—בה י"ח אלף נפש. שתי הערים האחרונות הן מרכזי גדול המשי, טויתו ואריגתו. קוֹט־הֵיא (כ"ב אלף נפש) ואֶסְקִי־שֵהֵיר (כ' אלפים נפש)—בשתיהן רבה התעשייה; אוֹשֶק, בה י"ג אלף נפש והיא המרכז הראשי למעשה „שטיחי־אומיר“; אֶפִיוֹן־קֶרֶה־חִיסֶר, בה י"ז אלף נפש, מרכז למעשה האפיוס. בִּלִיֶקֶסֶר, בה י"ג אלף נפש, העיר הראשית בסנג'ק קֶרְסִי, מקפת כרמי גפן, פרדסים וגנים; אִיֶלִיק בה נמל מסחרי כ' אלף נפש; אָרְדֶק או אֶרְשֶקִי עיר מחוז, ובה עשרת אלפים נפש. למחוז ארדק נחשבים חצי־אי צ'יֶז'יק ואי־מרמרה שכלו סלע־

שיש וחוצבים בו אבני־שיש עוד מימי קדם. פְּנֵדְרָקְמָה עיר יפה ובה נמל, ומספר תושביה כעשרת אלפים איש.

ה) מתצרפית ביעא.

מתצרפית ביעא (מדת שטחה 6,600 ק"מ ומספר יושביה 130 אלף נפש) משתרעת בין ים השיש ובין מפרץ אֶרְבֵּמִית, על החוב הדרדנלים. רב יושביה— תרנים ומעט משפחות יונים וארמנים. סעיפי הקורג (ההר האנזים) עוברים בחלק גדול של הסנג'ק. הנהרות הכי־נכבדים שבסנג'ק הזה הם: ביעא־צ' (גְּרֵינִיק העתיק) הנופל לים השיש ומְנַדְרֵה־צ' (סְקֵמְנֵדֵר העתיק) הנופל למבוא רחוב הדרדנלים. על גבעת הפְּרֵלִיק הנשקפת אל הכפרים השוכנים על פני הנצות של הזרם התחתון של מנדרה־צ' נגלו עיי טרֵזֵה העתיקה.

מחבל הארץ הזה מוציאים יינות יקרים וזיתים. הדגן מעט מאד בפך הזה. רב שטחו עוזב או מְקֶסֶה יערים שאין מְנַצֵּל להם.— דרכים מתקנות אין, חוץ מהדרך המחברת את מבצרי הצבא הבנויים על הדרדנלים. הבקר והצאן רבים במדינה זו. בני הכפרים עוסקים באריגת שטיחים ובעיר דרדנלים—במעשה כלי חרס. הערים הראשיות במתצרפיה שתיים הן: קְלֵעֵה־שְׁלֵטְנֵה או דרדנלים (ובפי ההמון צ'ֶנְק־קֵלֵה לאמור: מבצר היוצרים (כלי חרס), מספר תושביה י"א אלף איש ומהם כשלושת אלפים יהודים. בה הנמל הכי נכבד בכל המתצרפיה; ביעא, עומדת על הגרניק ובה כעשרת אלפים נפש.

ו) וילית סמרנא היא אזמיר או אִידִין.

הויליה הזאת (מדת שטחה 55,900 ק"מ מרבע ומספר יושביה—1,396,000 נפש, כ"ה נפש לכל ק"מ) משתרעת נגבה־מערבה לוילית ברוסה ומכילה את מדינות לוֹדִיה וקֵרִיה העתיקות. וילית אזמיר היא היותר מישבת ועשירה בכל מדינות אסיה העתמנית. רבה מכסה רכסי הרים המבְּתָרִים בעמקי הרמוז, קוצוק־מְנַדְרֵה (קֶסְטֵר העתיק) ומאֶנְדֵר. כל ההרים האלה יורדים הימה ויוצרים בו ראשים (כִּפִּים) גבוהים וחצאי איים, מבואות ים ומפרצים מְצִינִים. החלק הדרומי של הויליה מְשֻׁבֵּשׁ בהרים רמים ונשאים, שראשיהם מגיעים עד 3000 מטר. הנהרים היותר חשובים שבויליה הם: הֶרְמוֹז, שהטיט הנגרף ממנו החל לסתם את נמל אזמיר, אלמלא הסבו והעתיקו בתעלה את תוצאותיו יותר צפונה; הֶקּוֹצ'וֹק־מְנַדְרֵה והבוֹיוֹק־מְנַדְרֵה (הוא המאנדר) הנפלא בנפתוליו הרבים, והוא עובר בקעה מקסימה ביפיה ובה הוא בולע לתוכו נחל עצום—את אֶקְסוֹ—ועוד נחל עובר בויליה הוא דְּלֶמְנֵצ' (אינדוס העתיק).

מכרות אחדים מנצלים בויליה זו: השמיר (Schmirgel, P'emer), מין מינרל כחלחל מַפְצֵל, הנטחן לאבקה, וכשהיא מערבת במים או בשמן משתמשים בה למרישת ולשחזת אבנים יקרות, מתכות וזכוכית); פחם (במסבי העיר סֶמְא), חרום ומנגן (Manganez). משרפות המלח אשר במסבי פוֹצִי נותנות כשמונים אלף טון מלח בשנה. ישנם בויליה גם מעינות פושרים ומינרליים.

עבודת-האדמה מפתחה בוילית אומיר יותר מאשר בשאר הויליות, בגלל רבוי הדרכים המתקנות. בה נותנת האדמה את דגנה בשפע רב. ביחוד מוציאים מן הויליה: צמוקים, תאנים ופרג (למעשה האפיוס). מקום חשוב כמסחר היוצא לחו"ל תופסים: הָלֹנוֹים ושרשי השוש. צמר-הגפן רב גם הוא בויליה. בסנג'ק פְּרוֹקֵן רבה מאד תעשיית השטיחים. כמו כן עוסקים התושבים בטוית המשי ובאריגתו ובני הכפרים עוסקים במלאכת האריגה והרקמה.

שתי מסלות הברזל הראשיות (שהאחת יוצאת מאומיר לאפיון-קררה-חיסר דרך מגנוזיה, אלא-שהיר ואושק והשנית מאומיר אל דיגר דרך אִידִין ופְּרִי־קֵאִי) הביאו את התעשייה והמסחר לידי התפתחות מזהירה מאד. ודרכים מְתַקְנֹת פחות או יותר מהכרות הרבה מקומות חשובים עם הנמלים הקרובים.

החוף עשיר בהרבה נמלים טבעיים טובים, כמו: פוֹגָה (פוֹצִי) צ'וֹמָה, וְרֵלָא ומקרי וכו'. אבל מסחרם של כל מבואות-הים האלה יחד אינו מגיע למסחר הפורח בנמל אומיר. דרך הנמל הזה מוצאים כל שנה בכמות עצומה: צמוקים, תאנים, אפיוס, צ'ג, דגן, נְלוֹנוֹים ועורות ושטיחים. רב הסחרות האלה יוצאות לאנגליה, צרפת, תרכיה ואסטריה.

ולית אומיר נחלקת החמשה סנג'קים: אומיר, פְּרוֹקֵן, אִידִין, דְּנִיזִל וּמְנָצְהָ. המטרופולין אומיר שוכנת על מפרץ אומיר (סְמְרֵנָא) הבנוי כעין זירה בין הרים קְרָחִים. לפי מספר יושביה עומדת היא יחד עם דמשק ובגדד במדרגה הראשונה בין כל ערי אסיה העתמנית. מספר תושביה—כמאתים אלף איש, ומהם כ־135 אלף יונים, כארבעים אלף תרכים וכשלושים וחמשה אלף יהודים (רבם סוחרים, עמילים, סרסרים וסוכני בתי מסחר, חנונים קטנים, עושי יין כשר, ובעלי מלאכה שונים), כעשרת אלפים ארמנים וכחמשת אלפים אירפיים. בין בני אירפה נמצאים אנגלים רבים. מכל המושבות היוניות העתיקות עמדה רק סְמְרֵנָא בפני סערות הזמן ומסחרה ותעשייתה הילכים ופורחים משנה לשנה.

בין הערים היותר חשובות בויליה ראיות להזכר: בְּנִדִיר 10 אלפים נפש; טִיֶּה—ט"ו אלף נפש ומהם כאלף וחמש מאות יהודים, העיר עומדת בעמק הפורה של הקוצ'וק-מנדרה; סְקֵלֵא-נֹבָא, ז' אלפים נפש; צ'וֹמָה, 5 אלפים נפש ופּוֹגָא

(פּוֹצֵי) 6 אלפים נפש; בשלש הערים האחרונות—נמלים טובים. מְנַמְן, בה ט' אלפים נפש ושוק מסחרי גדול. פָּרְגַם, עשירה בשרידים קדומים, בירת האַטְלִים העתיקה; בה רבים הַרְסָקִים ועוד מימי קדם עושים בה את הקלף, וע"כ נקרא הקלף „פרגמנט" בשפות הלועזיות. סוֹמָא, במסביה מְכֹרֵת-פָּחַם, מְגַנְגִּיָה, בה 35 אלף איש ומהם כאלפים יהודים, העיר הראשית בסנג'ק סרַקְסוּ; קִירֶק־אַגְגִּי, בה עשרים אלף נפש; קֶסֶה—23 אלף איש ומהם יותר מאלף יהודים—כל הערים האחרונות הן שוקים גדולים למסחר צמרהגפן והטבק. אֶל־א־שֶׁהִיר, בנויה במקום פילדלפיה העתיקה ובה כ"ב אלף נפש.

אִירֶן, בה ל"ו אלף איש ומהם 3,700 יהודים; מרכז מסחרי חשוב, במסביה רבים מטעי התאנה וצמרהגפן; נְזִילִי, כ"ב אלף נפש, ובה שוק מסחרי גדול. בּוֹלְדֵן, כעשרת אלפים נפש, ורבה בה מאד תעשיית המשי וצמרהגפן; דְּנִיזִלִי, י"ז אלף נפש, כלה שוכנת בתוך שדמות בר וגני חמד. מְגֶלָא, ט"ז אלף נפש, והיא העיר הראשית בסנג'ק מְנַצְ'ה (המכיל את קרִיָה העתיקה), יושבת בין הרים. בְּדֵרוּם, בה ו' אלפים נפש, בנויה במקום הליקרנס העתיקה מולדת ההסתוריון היוני הראשון הירודוט; מְקָרִי, עירה קטנה ויפה מאד ובה נמל טוב, מספר יושביה כחמשת אלפים נפש.

ז) וילית קֶנִיָה.

וילית קֶנִיָה (מדת שטחה 102,000 קילומטר מרבע ומספר יושביה 1,069,000 נפש, י' נפשות לכל ק"מ) משתרעת מזרחה לזוליות אוזיר וברוסה והיא הגדולה בכל הזוליות של אנטוליה. אליה נכנסות המדינות העתיקות: ליקיה, פֶּמְפָלִיָה, פִּיסִידִיָה וליקאניה וגם חלק של פריגיה, קיליקיה וקפדוקיה. רכסי המזורים ושלוחותיו מכסים את החלק הדרומי והמערבי של הזוליה, וחלקה הצפוני-המזרחי הוא מרכז הרמה האנטולית ובו משתרע יאור תוֹדֶצ'ל. כל הנחלים שבזוליה, מלבד אלה הזורדים הימה, נופלים אל היאורים: אֶק־שֶׁהִיר־צ'ל, בֶּשֶׁר־צ'ל, אֶבְרֶדֶר־צ'ל וּבְרֶדֶר־צ'ל. כל היאורים האלה נמצאים בחבל הרי-המערב. החלק הצפוני של וילית קניה הוא כמעט כלו ערבתי-מדבר ורק בעמקי המערב והדרום ישנם קרקעות פוריות מאד.—עבודת האדמה עומדת במדרגה נמוכה מאד. הוצאותיה הראשיות הן: שפון, תפוחי-אדמה, אפיון וטבק. היערות הרבים שבזוליה עזובים ומפקרים. התעשייה אינה מפותחה וכלה עומדת רק על הטוויה והאריגה ומעשה מחצלאות. הסרון דרכים מתקנות הוא אבן נגף להתפתחות התעשייה והמסחר, ומצבם הולך וטוב רק מן העת שהגיעה מסלת הברזל האנטולית עד לקניה וּבְלֶגְרֶלוֹ.

וילית קניה נחלקת לחמשה סנג'קים: בְּרֶדְרֶה, אדליה, חמיד־אָבָה, קניה ונג'דה.

הערים החשובות בויליה הן: בְּרֶדְרֶה, בה י' אלפים נפש; אַדְלֵה, נמל חשוב למסחר עצי בנין, פירות וסוסים. העיר שוכנת בתוך חורשות ופרדסים ובה כ"ה אלף נפש; אַסְפֶּרְתֶּה, מרכז מסחרי גדול ועיר הפלך חמיד־אָבָה, ובה כ' אלף נפש; אַקְשֶׁר (אק־שהיר), מרכז חקלאי בחבל היאורים ובה י' אלפים נפש; קניה (איִקְנוֹס העתיקה) ובה מ"ד אלף נפש. העיר עומדת בעמק מלוח וצהיה מִקַּף הרים גבוהים. קניה היתה בירת ממלכת הסלג'וקים וכעת יושב בה ראש הדרווישים המְוֹלָלִים (המחוללים), שערכם רב מאד בעולם המְשֻׁלָּמִי. בקניה רבה תעשית הפפּוֹתִים; נג'דה, עיר יפה, חבויה בצל גנים נחמדים ושקויים מאד, ובה י"ז אלף נפש; גְּבִישֶׁהִיר, עיר מסחר, ובה י"ח אלף נפש.

(ח) וילית אדנה.

וילית אַדְנָה (קיליקיה העתיקה) משתרעת דרומה־מזרחה לוילית קניה (מדת שטחה 39,000 ק"מ ויושביה—422,000 נפש, י"א נפש לכל ק"מ) רבה (כשלושת רבעיה) ארץ הרים (הרי הטוירוס ומול־הטוירוס) המְכֻסִּים עצי אלה וארן. לרגלי ההרים משתרעים עמקים פורים ומְדֻשָּׁנִים בטיט הנהרות: שִׁיקְסוֹ, טרסוס־צ' (צידנוס העתיק), סִיהוֹן (סְרוֹס העתיק) וג'יהוֹן (פִּרְמוֹס העתיק). לארך חוף הים ישנן בצות גדולות. מן הבצות אשר בין הסִיהוֹן והג'יהוֹן מוציאים הרבה מלח. עוד בימי קדם היתה הארץ הפוריה הזאת מְהֻלֶּלֶת מאד. צִיצְרוֹ שהיה נציב רומא בקיליקיה דרש מהקֶנֶט לשים לב למדינה הזאת, שהיא מקור ברכה לאוצר הממלכה הרומאית". רב יושבי אדנה—ארמנים, אבל יש בויליה גם הרבה צוענים, נְצִירִים ובני כתות מסתוריות שונות. השפה השלטת היא תרכית, אך גם השפה הערבית נפוצה הרבה בוילית אדנה.

החליפות הרבות בגבה הויליה מעל פני הים משפיעות הרבה גם ער אקלימה ועולם צמחיה: בה נמצאים צמחי האזורים החמים והקרים גם יחד. ויבול הארץ רב הוא: כל מיני הדגן, הוית וצמר הגפן המשבב המוצא לו קופצים באירופה. בויליה ישנן גם דרכים מתקנות אחדות ומסלת־ברזל ארכה 65 קילומטר מחברת את עיר הויליה אדנה עם נמלה מרסינה ועוברת דרך טרסוס.

הויליה נחלקת לארבעה סנג'קים: אַטְש־אֵיל, אדנה, ג'בֶּל־אֵי־בְּרֶפֶת וקוֹזוֹן. הערים היותר חשובות בויליה הן: סִילִיקֶה, העיר הראשית בפלך אַטְש־אֵיל ובה כ"ה אלף נפש; מְרֶסִינָה, עיר יפה ונמלה הוא המרכז המסחרי היותר גדול בכל הויליה, מספר יושביה—כעשרת אלפים נפש; טרסוס, עומדת על טרסוס־צ'.

עיר עתיקה, מולדת פולוס השליח, ובה כ"ה אלף נפש רבם ארמנים ויונים; אדגה, בה מ"ד אלף איש, רבם יונים, ורב בה המסחר בדגן, צ"ג, שמשום, עפצים ובעין האדם; חג'ין, בה י"ב אלף נפש, במסביה—מחצבי ברזל; סיס, לפנים היתה בירת ארמניה הקטנה, וכעת המקום הראשי בסנג'ק קנזן; גרפוז— המקום הראשי בסנג'ק גבל'א-יברכת. שני המקומות האחרונים—כפרים קטנים.

(ט) וילית אנגורה.

בוילית אנגורה (מדת שטחה 70,900 קילומטר מרָבַע ומספר יושביה 933,000 נפש, י"ג נפש ככל ק"מ) עוברים הקיזיל-ארמק והסקריה ובולעים בדרך מרוצתם הרבה נחלים. אקלים הויליה יבש וממוג קצת. ישנם בויליה הרבה מכרי עופרת וצריף, אבל רק אחדים מהם נעבדים ומנצלים ורבם עוזבים ולא חלה בהם יד אדם. כמו כן רבים בה מכרי-מלח ומעינות פושרים.

היערות כמעט תמו נכרתו בסנג'ק אנגורה. רק שמינית האדמה נחרשה ונעבדה והיא נותנת זרעי חטה, שפון ושעורה ושאר מיני דגן, את הגפן ועוד עצי פרי שונים. כמו כן רבים בפלך הזה מטעי צ"ג.

גדול המקנה רב בויליה בגלל המרעה הטוב הנמצא בה רב ימות השנה. ביחוד רב גדול הכבש והעז. הצמר הרך, הדק והנוצץ כמשי שנותנת העז בת הגזע המוקרי, נשלח לארצות שונות. אריגת הצמר, שהיתה לפנים מקור מחיה חשוב ליושבי הויליה, הולכת ומתמעטת מן העת שהצליחו האנגלים לגדל את עזי הגזע המוהרי במושבותיהם אשר בדרום אפריקה. המסחר בפנים הויליה דל מאד מחסר דרכים מתקנות והמסחר המוצא הולך ורב ע"י מסלת הברזל המחברת את אנגורה עם אסקי-שהיר וקנסטנינפול.

וילית אנגורה נחלקת לארבעה סנג'קים: יֶזְגֶט, קיסריה (צֶזְרָאָה העתיקה), קיר-שהיר ואנגורה.

הערים החשובות שבויליה הן: יֶזְגֶט, בה ט"ו אלף נפש, בנויה בסגנון עיר אירפאית; קיסריה, בה ע"ב אלף נפש, בירת קפדוקיה העתיקה, בנויה להגלי הר אֶרְגֶס בנבה אלף מטר ומעלה וכל כנר העיר—וֶלְקֶני, ולכן סובלת קיסריה מרעידות הארץ לפעמים לא רחוקות. האקלים של העיר קיצוני וכימות הקיץ מכרחים התושבים לבקש להם מקלט מהחם הבוער כתנור אש. ובכל זאת רב בה המסחר, כי עומדת היא על אם הדרך אשר בין היס'ה-שחור ובין מפרץ אסקנדרון. העיר מלאה רפש וסרחון, אולי בגלל יבוש הבשר התופס מקום חשוב בעסקי התושבים. ומסחר קיסריה גדול מאד עם קניה, אנגורה וארמניה; אנגורה (כ"ה אלף איש),

היא אָנסיר העתיקה, ובה הרבה בנינים, מצבות וקברים עתיקים, וראש מסחרה—
צמר ועור-עזים, עזים, כרי חרס וכלי נשק ואריגי צ"ג.

(י) וילית סיוס.

הויליה הזאת (מדת שטחה 62,000 קילומטר מרָבַע ויושביה 1,057,000 נפש, י"ז נפש לכל ק"מ) הומה לְטֶרְפֶּזָה שצלעה הצפונית היא הארכה מתארת ע"י הרי הפנטוס והצדע המערבית סמוכה על וילית אדנה. בדרום הויליה מוצאי מול-הטוירוס ובמזרח מגנים עליה הרי ארמניה. גבה הויליה מעל פני הים—1200 מטר (בחשבון הממצע) וההרים אקֶדג ואֶלְדוֹדג המבותרים את רמת-המישור מנשאים ראשיהם מאלפים עד 2700 מטר. האקלים קיצוני והחרף זועם וארץ. הגהרות היותר חשובים שעוברים בוילית סיוס הם: קיזיל-ארמק ויֶשִׁיל-אַרמק.

והרבה מעינות מינרליים, קרים ופושרים, נמצאים בויליה ואליהם נוהרים המוני אדם מכל קצות המדינה. מעינות-רפואה מְצִינים ישנם בכֶּזָה (בסנג'ק אַמְסִיה) ואלפי חולים מארצות הקדם באים להתרפא בהם. המשה עשר מעינות מלוחים ומכרה מלח-גביש מספיקים לתושבים מלח די והותר. בכטן האדמה מוצאים אוצרות שיש יקר, פחמי אבן ומינרלים שונים. בסביבות קרה-חיסר נמצא צרף (אָלוֹס) ועל יד טוֹקֶד—נחשת, אך אין מנצל אותם.

היערות רבים עוד בויליה, ביחוד בהרי הצפון, אך הם הולכים ונכחדים ואין מפריע.

עבודת האדמה פורחת מאד ונותנת לעובדיה: חטה טובה, תפוחים ואגסים משבחים, ענבים, שקדים וטבק, ואלו היו דרכים מתקנות בויליה היתה יכולה להעניק מטובה גם לארצות אחרות. אמנם כבר זכתה הויליה לכביש אך כאלפים מטר המחבר את הערים היותר חשובות עם חופי הים, אך כביש זה לא די הוא ודרושה עוד מסלת ברזל, כי משלוח הסחורות בעגלות, פירות וגמלים דורש זמן רב והוצאות מרבות, כפולות ומשלשות.

הקיויליבישים הם כשליש הישוב המשלימי (דמשלמים נחשבים גם הצ'רקסים).

רב הנוצרים שבויליה ארמנים הם. נמצאות גם קהלות יוניות לא מעט.

הויליה נחלקת לארבעה סנג'קים: סיוס, קרה-חיסר, טוֹקֶד ואַמְסִיה.

הערים היותר חשובות בויליה הן: סיוס, עומדת בגובה 1300 מטר ומעלה

על הזרם העליון של הקיוזיל-ארמק, עיר מרפשת, מבתרת בתעלות ופלגים. מספר יושביה מ"ג אלף נפש; קרה-חיסר הנקראת בשם שְרָקִי ("המזרח") עומדת על

רמת-מישור גבוהה כ'1500 מטר ובה י"ב אלף נפש; טוקד, בנויה כזירה להגלי-גבעה נהררה ובמורדה; כל העיר חבויה בתוך גנים ופרדסים, מספר יושביה—ל' אלפים נפש; אמסיה, מפרסמת בפרותיה המשבחים, בתפוחיה ואגסיה ובגדול המשי. אמסיה היא עיר מולדת הגיאוגרף קטרבו; מספר יושביה כ'30 אלף נפש; זיל'ה או זיל'א, בה כ'20 אלף נפש; קרויפון או קרויין, בה כ'20 אלף נפש; חג'יי-קאי, בה כ'14 אלף נפש.

(יא) וילית ארחפל או קזאיר-בחר-ספיד.

וילית ארחפל כוללת את כל האיים העתמנים אשר בים האגאי, חוץ מהאיים: קמותרס הנחשב לוילית ארדינפול, פסום—לוילית סלונקי וקמוס שיושבו קבלו שלטון-בית בשנת 1832.

מדת שטחה של וילית ארחפל—לערך 6900 קילומטר מרבע ומספר יושביה—322,000 נפש לאמר מ"ו נפש לכל ק"מ בחשבון הממצע. רב התושבים—יונים ומספר התרכים מגיע רק עד שלשים אלף נפש.

עמים רבים ושונים הכנענים, היוונים, הפרסיים, הרומאים, הערבים, הונציים, הגנואיים ופרשי רודוס שפכו את ממשלתם על קביצת האיים האלה עד שנפלה במאת השש עשרה בידי התרכים.

כל האיים האלה נשקפים מרחוק כצורי סלעים וכפים הצפים על פני המים שוממים וזועפים אך שונים הם האיים הגדולים מהקטנים: באיים הגדולים כמו מטלין, חיוס, קוס ורודוס ימצא התיר חורשות עצים, פרדסים ושרות בר ומרעה בהרים ובעמקים הנחמדים; לא כן באיים הקטנים בכל אשר תביט פה עין האדם לא יחדל כמעט מדבר האבנים והסלעים ורק זעיר זעיר שם מחיה עץ התאנה או הזית את השממה.

קלימנוס וסומי הם טפוסי האיים הקטנים. שניהם עורים ובולטים מתוך הים כסלעים רמים ותלולים ושניהם רמות-טרישים ואדמתן צחיחה וחרבה אשר לא תזרע ולא תנטע כי אם מעט מזעיר ואין כחה יפה להחיות וכלכל ביבולה את יושביה. הפורה באיים הקטנים—קלימנוס—יכול לספק מזון אולי למחצית ישובו במשך שנים-שלשה חדשים בשנה.

אך אם חשך הטבע מיושבי האיים הקטנים, משמני הארץ ממגד תבואות הארץ, הענק העניק להם מ"ברכות תהום"—דגים וספוגים לרב. רק בקלימנוס לבד, שמספר תושביו עולה לשמונה או לעשרת אלפים נפש, מתפרנסים כאלפים איש מציד הספוג, המכנים להם כמליון פרנק בשנה. משחר ילדותם

מתרגלים בני קלימנוס וסומי לדלות צדפים ואבנים מקרקע הים ובגדלם נשכרים הם לבעלי סירות-הצוללים. בתקופת הקיץ לא יראו ולא ימצאו כמעט בחורים צעירים באיים האלה: מפליגים הם בכלי שיט בים התיכון ועסוקים בציד הספוג על חופי אנטוליה הדרומית, סוריה ואפריקה הצפונית, וגם מסחר בני האיים האלה הוא בספוג: בכל מדינות אירופה הגדולות, ברוסיה, בצרפת, בגרמניה ובאנגליה נמצאים סוחרים ספוג מבני קלימנוס וסומי. הסוחרים האלה נודדים לארצות נכר למען הרווח וקבוץ כסף ושבים כפעם בפעם למולדתם, אל בני ביתם. ע"כ רבים מאד „הבלשנים" באיים האלה.

ציד הספוג ומסחרו הניחו חותמם על חיי המשפחה והחברה של יושבי האיים. ציד הספוג נהוג רק בקיץ, ע"כ היה החרף לתקופת המנוחה לגברים ולזמן עבודה לנשים. „אשת הציד" צופיה לא רק הליכות ביתה כי אם מתעסקת גם בכל עבודות השדה: חורשות וזרעות, מלקטות תאנים, מוסקות וכובשות זיתים. וילית ארחפל נחלקת לארבעה סג'קים: לִמְנוֹס, לְסִבּוֹס או מְטֵלִין (גם מְטֵלִין) ח'וס ורודוס.

אִי לִמְנוֹס (בתרכית: לִמְנִי), שטחו 454 ק"מ ומספר יושביו כעשרים ושבעה אלף נפש ומהם כאלפים וחמש מאות תרכים והנשארים יוונים. שני מפרצים מחלקים את האי לשני הצאי-איים. ארמת העמקים שמנה ופוריה. רב התושבים עוסקים בעבודת האדמה ובדיגה, בגדול במעשה הדבש והדונג במקנה ובאריגת משי. הנמל הראשי הוא קֶסְטְרוֹן. לסג'ק למנוס שיכים גם איי-הסלעים אֶמְבְּרוֹס וּמְנְדוֹס.

אִי לִסְבוֹס או מְטֵלִין (על שם העיר הראשית מְטֵלִי או מְדִילִי), שטח 1750 ק"מ ותושביו כ-40 אלף נפש. שני מפרצים מבתרים את האי לשלשה הצאי-איים המְצִינים בנמליהם הטובים. סחר האי הוא כסחר שאר האיים הגדולים שבארחפל: יין, צמקים, תאנים, זיתים, שמן זית, סבון ונְלוֹנוֹים. במטלין נמצאים גם מכרי מלח ומנצלים מהם כשני מיליונים קילו מלח מדי שנה בשנה. עיר הנמל-קֶסְטְרוֹן או מְטֵלִין עומדת על החוף המזרחי ובה כעשרים אלף נפש.

אִי ח'וֹס או קֶקִיו הוא היפה בכל איי ארחפל. בשנות 1822—1881 נחרב מרעידת הארץ אך בעשרות השנים האחרונות שב לתחיתו ולפריחתו הקודמת. שטחו— 826 ק"מ ומספר יושביו שהגיע לפני חרבנו ל-130,000 נפש עולה כעת לערך 75,000 נפש; רבם יונים העוסקים במטע הזית, התאנה הגפן וצה"ג. בדרום האי גדלים יערות עצי הלז מהמין הטוב שקנה לו שם בכל ארצות המזרח. העיר

(* רב הערים הראשיות שבאיים נקראות כשם האי או סתם קֶסְטְרוֹן או קֶסְטְרוֹן.

הראשית היא חיוס ובה כארבעה עשר אלף נפיש: מסחרה עולה עד שמונה מליון פרנק לשנה. מנמל חיוס מוצאים: גבינה, משי, צמר, פרות מטגנים, דגן, בקר ועורות.

לסנג'ק חיוס שיכים האיים: ניקרה, פתמוס, קלימנוס, גנירוס ואקסרפליה וקוס (בתרכית: אקסנקי).

אי קוס (שטחו 286 ק"מ ומספר יושביו כעשרת אלפים נפש רבם בעיר קוס). הוא בלו רמת-מישור פוריה מאד ורק בדרומו עוברת שלשלת הרים המתנשאים עד 875 מטר. ברמה עוברים חליפות יערות תאנים, פרדסי למונים ותפוחי-זהב, כרמי גפן, גנות-ירק ושדמות בר. מבדך הוא האי הזה במעינות מים המשקים ע"י גלגלי אנטילה את הפרדסים והגנות. מקום נשרחים לדרום רוסיה, לאסטריה (אל טריסט) ולמצרים: ענבים, צמוקים ואכטחים. עוד מימי קדם קנו להם יינות קוס שם טוב בעולם. באי הקטן הזה יש גם מחצבי שיש המנצלים ע"י חברה בלגית. העיר הראשית — קוס היא סטנקו העתיקה, מולדת הפוקרטס אבי הכמי הרפואה.

אי רודוס (אי-השושנים) או קסטרו, שטחו — 1640 ק"מ ומספר יושביו כשלשים אלף נפש, מהם כעשרים אלף יונים ושאר הישוב-תרכים ויהודים. כל האי מלא הרים המתנשאים עד 1200 מטר ורבם עטופים יערות אדן. אקרים רודוס צח ונעים מאד ואדמתו פוריה עד מאד, יושבי האי מבכרים את הנטיעה על הזריעה: על ההרים נטועים כרמי זית נחמדים ומתוכם מתנשא זעיר פה זעיר שם התמר ומשגשג האגוז, ועל המעינות ופלגי המים רבה הדלוקה.

לפנים היה ערך רודוס גדול מאד כמרכז שממנו יצא שלטון הרומאים על ליקיה וקרניה; בשנת 222 לפסה"ג היתה בו רעידת-ארץ אימה מאד ויהרס אז מגדל רודוס הגבוה מ"ט מטר אשר התנוסס במבוא הנמל ונחשב בין שבעת פלאי-העולם. משנת 1309 היה רודוס למושב הפרשים היוהנים שהקיפו את כל האי חומה בצורה. בשנת 1522 כבשו התרכים את האי. בשנת 1556 החריבה רעידת הארץ חלק מהעיר העתיקה, את השנקים ואת צנורות המים. העיר הראשית — רודוס ובה כשמונת אלפים איש רבם תרכים ויהודים. מרודוס נשלחים חול: פחם, ספוג וכלי הרסינה (פינס) שונים.

לסנג'ק רודוס שיכים האיים: סומי, טילוס, שרק, קרפתוס וקוזוס. נסיכות סמוס. שטח האי סמוס עולה ל-468 ק"מ ומספר יושביו כחמשה וחמשים אלף נפש, רבם יונים-נוצרים.

רחוביים צר מאד מפריד את סמוס מאנטוליה. בצפון האי מתנשאים הרי קרקיס (1500 מטר) העוברים קדמה וימה. בפנים האי מתרוממים רכסי הרי אֶמְבְּלוֹס (1200 מטר) ושלוחותיהם יוצאות ומתפשטות הנגבה. כרמי גפן וזית, גנות ופרדסים, חורשות תות ותאנה מטלאים את עמקיהאי ושיחי הדם והרדוף מְלִיִּים את הפלגים וטחנות־המים.

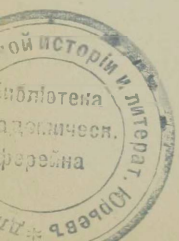
בני סמוס הם יוגבים הרוצים ויינותיהם מכניסים להם מדי שנה בשנה כמליון ורבע ושמןם — כמיליון וחצי פר'. רבים מהתושבים עוסקים בגדול ירקות (ביחוד בצלים) ותולעי־משי. התעשיה באי סמוס כוללת ענפים שונים כמו: עבוד־עורות, הצענות, טוית משי ומעשה סבון וכלי חרס.

מסמוס נשלחים חו"ל: יינות, צמוקים, שמן זית, חרובים, תאנים, תפוחי זהב ובצלים, עורות לא־מעבדים, נעלים, יין־שרוף, קֶנְנֶק וטבק.

בשנת 1832 נתן ליושבי האי שלטון־בית: בית־דבכרים וקֶנְט (בו ארבעה חברים), ומאז היה סמוס לנסיכות שבראשה עומד נסיך נוצרי הנמנה מטעם הממשלה העתמנית, ומושבו בעיר הראשית נְתִי, הבנויה על מפרץ עמק ונמלה היא הטוב והמתקן בכל שלשת הנמלים של האי. סמוס הוא מולדת הפילוסוף פיתגורס.

II

תַּרְכֵּי־הָאֵרֶץ

פרק א'

טבע הארץ

תרכיה האירפאית כוללת בזמן הזה את החלק התיכון של חצי-האי-בלקן, גבולותיה הם: בצפון—בלגריה ורומליה המזרחית, סרביה, אסטריה-אנגריה (מדינת בוסניה והרצוגובינה) והרשחור היא מְנִטְנְנְרִי; במערב—הים האדרטי; בדרום— ממלכת יוון והים האגאי, ובמזרח— רחוב הדרדנלים, ים השיש, הבספור והים השחור.

המצב
הגיאוגרפי
והגבולים

מדת שטחה של תרכיה האירפאית—כמאה ושבעים אלף קילומטר מרבע. תרכיה האירפאית היא ארץ רמה מקמטת מאד, מלאה סבכי-הרים רמים ונשאים, מרכסים ומשלים, מבתרים, בודדים ופזורים. ובחיק ההרים ובין בתריהם—פרצים ובקיעים, ערוצים ותהומות, עמקים וגיאות, מישורים ואגמים.

מראה
פני הארץ

מראה פני תרכיה ומבנה אדמתה מעידים, כי על חבל הארץ הזה עברו חליפות ותמורות נמרצות, כי בראשית ימי היצירה התפלצה ותזדעזע הארץ מפעלת האש העצורה בבטן האדמה ותבקע במקומות רבים ובקיעים ופרצים עמקים נעשו בה, שרכם נמלאו מים ויהיו לאגמים וליאורים. ברבות הימים נצמתו המים ויחרבו האגמים והיאורים ויהפכו לבקעות, לעמקים ולגיאות דשנים ופורים. רכסי ההרים הממלאים את תרכיה האירפאית לארכה ולרחבה משתלשים ועוברים ממערב למזרח ומצפון לדרום וחלקים לשתי קבוצות גדולות: מערבית ומזרחית. שתי הקבוצות האלה מסתעפות ועוברות בשלש המדינות ההיסטוריות: באלבניה (במערב), במקדוניה (במרכז) ובתרכיה (ה'*) וגם בסרביה העתיקה ובאפיר, לאמר—בכל המדינות הנחשבות כעת לתרכיה האירפאית. הגבול המבדיל בין שתי-קבוצות ההרים הוא נהר נרדר.

הרי
הארץ

(* את תרקה ומקדוניה מסמנים בשם רומליה.

הרי
המערב

לקבוצת הרי המערב יהשבו רכסי ההרים הגבוהים עד 2310 מטר והצרים (ממאה עד מאה וחמישים קילומטר) המסתעפים בקרן צפונית-מערבית מירכתי הרי-האלף הדינקים ועוברים בשמות שונים על פני סרביה העתיקה ואלבניה. נגבה-מזרחה, מקצתם עוברים מקבילים זה אל זה ואל הוף הים ומקצתם עומדים כבריחים. ההרים האלה הבנויים אבני גיר ושיד נקראים בשם הרי-אלבניה או הרי-איליריה. הנהדר בראשיהם הוא הטומור המתנשא בין יאורי אלבניה עד 2418 מטר. אימים ונוראים הם הרי אלבניה בתארים ובמראיהם. דומים הם לסבכה של צוקים וסלעי מגור חשופים ושוממים מכתרים ע"י ערוצים וניאיות אין מספר, צרים ועמקים, שבהם מפזרים פלגים ואגמי מים ונחלים ונהרים מתפתלים ביניהם. כל חבל ההרים האלה עוד לא נחקר היטב וידוע הוא לא יותר מערכות אפריקה. במקומות רבים עוד לא דרכה רגל פּוּר. כי קשה ומסכן הוא המעבר מגי אל גי, בין הערוצים והתהומות ובין תושבי הארץ הפראים למחצה.

נגבה מזרחה להרי סרביה העתיקה ואלבניה הצפונית, מעבר לנהר דרין הלבן, מתנשאת שלשלת ההר הידוע בשם שר־דג' המכדיל את בקעת טוֹזָה מבקעת טוֹזָה. שלשלת זו מרכבת מאבני גנים, שחם וצפחה והיא עוברת ממערבית-דרומית-מערבית אל מזרחית-צפונית-מזרחית. לא רב הוא ארך שלשלת ההר, כי גם למאה קילומטר לא יגיע, אך יפה ונהדרה היא שלשלת זו בדרך השתלשלותה עד שהיא מתרוממת בהר לֶבְטֶרן או לֶבְטֶיִן בשיא חסנו מגיע עד 2700 מטר.

השרידג הוא אוצר מים עצום וממנו יוצאים מקורי הנהרים הנופלים אל הים האגאי (נהר נֶרְדֶר) והאדרֶטִי ועוד נחלים אחדים הנופלים אל נהר דֶרִין.

ושלוחות יוצאות משרידג ויורדות ומסתעפות אל בין עמק ורדר העליון ועמק דרין השחור, ונגבה ליאורי אלבניה מתלכדת שלשלת שרידג ומשתלבת בהרי-היננים הלא הם הרי הפְּנְדוּס (הרי המים על שם המעינות הרבים הנובעים מהם) ע"י שלשלת הגרמוס (2574 מטר). ופנדוס הוא העובר כמעט במרחק אחד שוה מן החוף הימני והשמאלי, הרחק כמאה קילומטר מזה ומזה.

להרי המערב יהשבו גם הרי מקדוניה המערבית המשתרעת בין דרין השחור ובין נהר ורדר, משרידג' נגבה עד וסְטְרִיצֶה. ההרים האלה בנויים אבני צפחה מגבשת ונחשבים למעבר אל הרי רודף. בתוך הרי מקדוניה המערבית ובין הרי אלבניה סגורים יאורות עמקים, כמו אֶהְרִידֶה, פְּרֻזָה וְנִינְהֶה. הרבה

מן היערות אשר כסו לפנים את כל ההרים האלה כמעט תמו נכרתו לארך כל גבולם המערבי.

הרי המזרח לקבוצת הרי המזרח נחשבים הרי רודוף ופֶסֶפֶט או דֶסְפוֹטוּ, העוברים דרומה ומערבה לבלקן ומבדילים את תְּרַקְיָה ממקדוניה. ההרים האלה בנויים אבני צפחה מְגֵבֶשֶׁת, שהם וטרחית ומתנשאים מאלף עד ארף וחמש מאות מטר. הרי רודוף יוצאים ומסתעפים מהררהסלע הענק רילודג המתנשא במוסא־אֶלָא עד 2930 מטר. והם עוברים וממלאים את כל הרום חצי אייבלקן, מנגב לסרביה עד הים האגאי, את כל השטח שבין נהר מֶסְטָה ועמק מריצה. סעיפי רודוף עוברים פעם מְפֹרִים ובודדים ופעם מְשֻׁלְבִים ומְחֻבְרִים, יורדים ועולים, ויש שהם סובבים כאזור ומקיפים עמקים וגיאיות.

ראשי הרודוף, שני סלעיו וצוקיו מְכֻסִּים ערפלי עננים וכתפיו וצלעותיו עשופות יערות רעננים ועבתים ומעלפות שדות מרעה. והעמקים והערבות אשר בין ההרים מְדֻשָּׁנִים ופורים ומצמיחים בר וחציר למרעה.

בהרי רודוף מְתַלְקָדוֹת שלוחות הרי מקדוניה המזרחית המשתרעת בין הרודוף ובין הוורדר. הרי מקדוניה בנויים אבני צפחה עֲתִיקָה.

מְרִילֹזֶדֶג' מסתעפים ומתפצלים הנגבה הרי פְּרִיס־דֶג' הגבוהים עד 2681 מטר ועוברים מקבילים אל הרי רודוף, שלוחותיהם מכסות את כל השטח אשר בין השטרומה והמסטה (קרהיסו) ועוברות מפצלות אל ים השיש.

להרי המזרח יִחְשְׁבוּ הרי תרקה העוברים ממזרח לארך הים השחור מהרי אֶסְטֶרְנָג'ה המתנשאים עד 1035 מטר וגם טְקִיר־דֶג' (900 מטר) העובר על פני חוף ים השיש.

הרי איסטרנג'ה, טְקִיר־דֶג' ודספוטו סוגרים את הברכה התחתונה של מריצה, שבה מתאחדים הנהרים: מריצה, מְנַג'ה וארקנה. ארץ הברכה רְבֵה ערבה צמאה ואדמת טרשים, אבל עמקי הנהרים מוצפים הם ומְדֻשָּׁנִים ופורים עד מאד.

העמקים עמקי מקדוניה ובקעותיה אלה הם המפוצים והיאורים הקדמונים, אשר נצמתו מימיהם ויִסְתַּמוּ. כָּלֵם מְקַפִּים ומעטרים הרים וגבעות ונבדלים הם זה מזה ואין כל דרך ומעבָר ביניהם בלתי אם דרך נקיף סלעים וערוצי נחלים.

הגדולים והחשובים בעמקים הם: עמקי מריצה, סָרֶס, דְרָמָה, ונדרר—במזרח ועמקי מונסטיר וטֶטֶזֶה או סְלֶקְנֶדֶלֶן—במערב.

הנחלים העוברים בעמקים האלה עולים לפעמים על כל גדותיהם ושוטפים ומציפים את כל השפלות והגיאיות אשר מסביב, ולכן נמצאים במקומות שונים

אגמים ובצאות המתאדים ומרעילים באדיהם את האויר ומולידים את הקדחת והמלריה. מסבה זו דל ומצער הוא הישוב בעמקי מקדוניה הפורים עד להפליא ודחוק וצפוף הוא בערים אשר במסבי העמקים.

מאשד נחל בוֹנָא המכדיל בין אלבניה ובין תְּרֶשְׁחֹר עד לראש חופי הארץ לְנֶגְטָא נמוך הוא החוף האדרִיטי ומלא אגמים ובצאות ומפּרָצים. כּפּים וראשים צרים וקטנים מפּרִידים בין המפּרָצים. העמוק במפּרָצים הוא מפּרֵץ וְלוֹנָה או אֶלוֹנָה ועליו סוככים וגוננים אִי סֶנֶזו וחצי־האי של ראש לנגטא. מן הראש הזה עד למפּרֵץ אֶרְטָה, המכדיל את אֶפִיר התרכית מארץ יוֹנָה גבוה הוא החוף ומפּרֵץ ולכל ארכו משתרעים הרי־סלעים הנקראים בשם אֶקְרו־סְרוֹנָה.

בכל ארץ החוף האדרִיטי עוברים העמקים בארך ההרים, מדרום למזרח. חסרון עמקים בלחב ההרים מכביד את המעבר בארץ.

הים האגאי גובל את החופים הדרומיים המשונים מאד. במערבם, בין היבשה וחצי־האי בעל שלש האצבעות הנקרא בשם תְּלֶקִידָה (תְּלֶקִידָקָה), נמצא מפּרֵץ עמק ובטוח הלא הוא מפּרֵץ סְלוֹנִיקִי.

חצי־האי תְּלֶקִידָה (תְּלֶקִידָקָה) הסגור בין מפּרֵץ סְלוֹנִיקִי ובין מפּרֵץ תְּנֶדִינָה או אֶרְפֵנִי הוא כמעט כָּלוּ נפרד ממקדוניה ע"י בקעה שבה משתרעים שני היאורות הארכים: אִיֶנְשִׁיל וְבֹזִיק. כל חצי האי מכסה הרים הגבוהים עד אלה מטר. חצי־האי תְּלֶקִידָה שולה דרומה אל תוך הים שלש לשונות תְּרֶרִזֹת: קְסֶנְדֶרָה, לְנֶגו או לנגוס ואתוס.

ממפּרֵץ אֶרְפֵנִי עד רחוב הדרדנלים גבוה החוף ומלא סלעים, מלבד הבצאות שעל תוצאות הנהרים. — מפּרֵץ קוֹבְלָה חודר לתוך החלק היותר שומם ודל בתרכיב האירפאית ומפּרֵץ סְרוֹס מתפּרֵץ עמק לתוך היבשה בין תְּרֶקִיָה ובין חצי האי גְּלֶפּוֹלִי.

שני האיים תְּסוֹס וְקְמוֹתֶרֶקֶה מכסים הרים גבוהים עד אלה מטר ונמשכים הם מהרי החוף, ומצולות־ים עמקות מאד מפּרִידות בין שני האיים לְקֶנּוֹס ואֶמְבְּרוֹס השיכים לפי טבעם לחצי־אי גְּלֶפּוֹלִי.

קו החוף המערבי עובר מצפון לדרום על פני הים השחור, נוטה בחפזון מזרחה ויוצר חצי־אי, שעליו מתנשאת העיר קנסטנטינופול. חצי־האי הזה מתקרב אל חוף אסיה וביניהם מפּרִיד רק רחוב צר הוא רחוב קנסטנטינופול או בספור, שרחבו־שני קילומטרים וארכו כשלושים קילומטר בחשבון המצָע. העיר קנסטנטינופול ופרברה האסי סקוֹפְרִי עומדים בדרום הבספור, במקום שהוא

פתוח אל ים-השיש^א, הנקרא על שם האי, שחוצבים בו שיש מצָנן בטיבו. לחב ים השיש מצפון לדרום עולה לערך לחמישה ושבעים קילומטר, וארכו— ממערב למזרח גדול כמעט פי שלש מרחבו. בקצהו המערבי שבים ומתקרבים חופי אירפה ואסיה ונפרדים גם הם רק ברחוב. צר הוא הֶלְסְפֶנְזֶס או רחוב הדרדנלים (על שם שש המצודות הבנויים על שני חופיו). לחב הרחוב הזה שונה מאד—שלשה וארבעה קילומטרים, ובמקומות היותר צרים רחבו הוא כאלף ושש מאות מטר. נטית הרחוב היא מקרן צפונית-מזרחית אל קרן דרומית-מערבית. חופו הצפוני הוא חצי-האי גֶלְפֶּזֶלִי.

בשני החובות-הים, בבספור ובדרדנלים, עובר זרם עליון עני במלח מן הים השחור אל הים התיכון (אל הים האגאי) וזרם תחתון עשיר במלח עובר מהים התיכון (מהים האגאי) אל הים השחור. בבספור העמק רק כחמישים מטר ועוד פחות בקצהו הדרומי עולה מהירות זרמו העליון מארבעה עד ששה קילומטרים בשעה ומימי הזרם הזה מכילים %1,85 מלח. במקומות אחרים מגיעה מהירות הזרם עד 8,3 קילומטר ומימיו מונקים ומתפרצים אל החוף בכח אדיר המסכן לסירות-המפרשים. הזרם העליון של ים השיש מכיל %2,4 מלח. מפה עובר הזרם העליון דרך הֶלְסְפֶנְזֶס, העמק מחמשים עד תשעים מטר, במהירות ממצעת בין 2,8 עד 8,3 קילומטר בשעה. הזרם התחתון של שני החובות הים מכיל כמעט %3 מלח. הגבול אשר בין הזרם העליון והתחתון הוא בבספור בעמק י"ח-מ' מטר ובהלספונט—בעמק י"ט-ז מטר.

מלבד אי-השיש עולים מנכני ים השיש בקרבת חוף סקוטרי שבעה האיים איי הֶפְרֶנְצִים (דְמוֹנסוֹ) ששטח כלם — כמאה ושמונים ק"מ ומספר תושביהם כשלשת אלפים נפש. האיים האלה פזרים ויפים מאד ואקלימם זך ומבריא, ושועי קשטא ועשיריה באים אליהם לבלות בנעימים את תקופת הקיץ. ככל תרכיה האירפאית אין גם נהר עצום אחד הטוב למהלך האניות.

הנהרים והנהלים החשובים בנהרות אלבניה הנופלים אל הים האדרטי הי: בּוֹיֶנָא היוצא מיאור סקוֹטְרִי והוא הגבול בין תרכיה ובין הרשחור. הֶדְרִין הנפרד לשני ראשים: הֶדְרִין הלבן היורד מהרי אלבניה הצפונית ועובר בעמק מְטוֹיָה, הֶדְרִין השחור היוצא מיאור אֶחְרִיָדָה, נוטה צפונה ומפלס לו דרך בין נקרות-סלעים עמקות עד אלף מטר ומתחבר עם אחיו הדרין הלבן בעמק סקוטרי. הדרין המאחד בוקע לו דרך בין ההרים, מתפרד לשתי זרועות בעמק סקוטרי—האחת נופלת אל בוינא והשניה פונה דרומה מערבה.

(* שמו היווני Propontis לאמור מבוא הפנטוס או הים השחור.)

ועוברת על פני הבצות ונופלת הימה; נהר שְׁקֶמְכִין (מבדיל את הרי אלבניה הדרומית מהצפונית) וסְמְנִי (המתהווה משני הנחלים אֶצְמוֹס וְדְבּוֹל) וְיֵאוּזָא.

ואל הים האגאי נופלים: נהר מְרִיזָה הוא הַפְּרוֹס העתיק הגדול בכך נהרות תרכיה האירפאית. הוא יוצא מהמורד הדרומי של הַרִיל־דֶג, עובר מקביל אל הבלקן, נוטה נגבה־מזרחה וכולע על יד אדרִינְפּוֹל שני נחלים גדולים— אַרְדָּה וְטֶנְגָּה. בזרמו העליון נופל אליו נחל שלישי, אַרְקָנָה. נהר מריצה עובר בכל אפיקיו בין סלעים ושרטוני חול, יוצר בצאות גדולות על חופיו ונופל דרך אגם־הבצה אָנוֹס אל הים. מורד המריצה נגבה לאדרִינְפּוֹל קטן ורפה כליכך עד שמימו נעצרים מלכת.

נהר שטרומה הוא סְטְרוֹסוֹן העתיק יוצא מהיִטוֹשֵׁשׁ, מצפון לִרִיל־דֶג, ועובר נגבה מזרחה להשקות את עמק סְרָס ויוצר שם את אגם־הבצה טְחִינוֹ ויורד הימה דרך מפרץ ארפני.

נהר מְסֶטָה או קְרֶה־סוֹ יוצא מפספּט־דֶג' מקצה מקדוניה המזרחית ועובר גם הוא נגבה מזרחה ויוצר על תוצאותיו הימה דלת־אֶבְצָה מול הַיִּי טָסוֹס.

נהר נְרֶדֶר (אֶקְסִיֹּס העתיק) מקוריו בשר־דֶג' ועובר במרכז מקדוניה כמעט מקביל אל השטרומה, מצפון לדרום, משדה קוֹסוֹבוֹ עד מפרץ סלוניקי. עמק הנרדר הוא "לב" מקדוניה.

לנהר ורדר נופל הַצֵּרְגָאֵה היוצר בצות גדולות במישור מונסתיה.

היאורים רבים בתרכיה האירפאית מהם יאורי עמקים וערבות היאורים ויאורי הרים.

יאורי העמקים סמוכים לחופי הים או לחופי הנהרים. רבם בצות מְכֹסוֹת קני סוף ושאר צמחי־בצה. בקיץ מתיבשות הבצות למחצה והן קְנֶקְדַחַת ומלריה. היאורים האלה שיכות בצות גְ'לֶאֶצ'ל וְאָנוֹס, בור־צ'ל (מזרחה למסטה), טְחִינוֹ על תוצאות השטרומה, בְּזִיק וְאִינְשִׁיל (בצפון חלקידיקה) וְיֵנִיגָה אשר בעמק הַנְרֶדֶר.

יאורי ההרים נוזים מהמעיינות והנחלים ומימיהם זכים, צלולים ושקופים. ההשובים ביאורים האלה הם: פְּרֻזְבָה, אַחְרִידָה (בתרכית: אַחְרִי, מדת שטחו 269 ק"מ, ארכו—28 ורחבו 8—12 קילומטר ועמקו 285 מטר), מְלִיק וְדֶרְנוֹבוֹ—באלבניה; מְסְטוֹרִיָה, אֶסְטְרוֹבוֹ וְדֶרְנֶן—במקדוניה וְיֵנִיגָה—באֶפִּיר.

היאור הגדול סְקוֹטְרִי—רק חלקו הדרומי שיך לתרכיה. במרכזו הוא עמק מאד (מ"ד מטרים) והדגה רבה בו מאד.

האקלים אקלימה של תרכיה האירפאית הוא בכלל מְזוּג ומבריא, אך משתנה הוא לפי גבה הארץ, קרבתה ורחוקה מן הים. הקר שורר לא רק בארץ ההרים העטופים שלג רב ימות הישנה כי אם גם בעמקי סרביה העתיקה. ולא עוד אלא שבעמקים האלה גם חם הקיץ אינו מצטנן, כי ההרים הסוגרים עליהם חוסמים את הדרך בפני הרוחות המנשבות מן הים. בכלל שולט בסרביה העתיקה אקלימה של אירפה התיכונה: בסיון ובתמוז עולה החם עד 23° ובחרף רב השלג ועזו הקר (עפ"ר מגיע הקר בשבט עד 2° —).

האקלים במחוז קנסטנטינפול ובתְּרֵקִיָה המזרחית הוא רב השנויים והחליפות: פתוחות הן הנפות האלה לרוחות הבאות מרוסיה. בקנסטנטינפול יש אשר בחדש שבט יעלה הקר עד $4,8^{\circ}$, ויש אשר תנשבנה בכירת תרכיה רוחות צפוניות קרות מהים השחור דרך רחובות הים גם בקיץ גם בחרף.

נוח ונעים הוא האקלים בארץ החוף המערבי ובעמקי אלבניה (אֶפִיר) ומקדוניה, כי ההרים הגבהים מגנים על הנפות האלה מהרוחות הקרות המנשבות מצפון ומזרח (הים השחור). גם החרף נוח הוא בנפות האלה תחת השפעת הים האדריאטי. בקיץ מצננות רוחות הים את החם. בכלל דומה הוא אקלימו של החוף המערבי לאקלימה של איטליה התיכונה. חם הקיץ עולה ל 24° — 25° ובשבט יורד הוא עד 10—6 מעלות.

ונפת תְּרֵקִיָה אשר בין קנסטנטינפול ובין אדרִינפול מְקַפֵת הרים וגבעות, ולכן רבה שחונה היא וחמה מאד וטבע אדמתה כטבע ערבה.

כמו בכל הארצות השוכנות לחוף הים התיכון יורדים הגשמים גם בתרכיה האירפאית רק בחרף. בנוגע לכמות הגשמים רב מאד הנגוד בין מערב הארץ ומזרחה: במערב יורדים הגשמים בשפע רב; ובעוד אשר בקנסטנטינפול עולה כמות הגשמים ל 720 מילימטר מְעַקב עולה כמות הגשמים אשר בדוֹרְצֵזו (באלבניה) העומדת ברחב אחד עם קנסטנטינפול ל 1100 מילימטר מְעַקב. מעטים מאד הגשמים במקדוניה—פחות מחמש מאות מילימטר מעקב!

ברב העמקים אין האקלים מבריא בגלל האגמים המְעַפְּשים והבצאות הרבות שעל חופי הים והנהרים.

פרק ב'

המחיה והכלכלה בתרכיה האירפית.

עבודת
האדמה
ותבואותיה

תרכיה האירפאית רבה טובה לעבודת-האדמה ולגדול בקר וצאן. מורדות ההרים, העמקים וביחוד המישורים המוצפים (האלוביים) פורים ושמנים מאד ואדמתם מכשרה לתת יכול רב לאכרים ומרעה טוב לרועים. אך לאסון הארץ אין דואג לשכלול העבודה הנהוגה לפי שטה קדומה ופשוטה מאד. מעצור רב בהתפתחותה של התקלות הוא גם חסרון דרכים מתקנות. אך למרות העוובה הרבה בעבודת האדמה (רק עשיריתה נעבדה!) נותנת הארץ יכול טוב המספק את צרכי הישוב. כמעט בכל הויליות נותנת האדמה: שטה, מים, שעורה שפון, שבלת-שועל וארו, קנבוס ופשתה, צמר גפן, כל מיני קטניות וירקות, כל מיני פרי עץ, כמו אגסים, תפוחים, אגוזים, וביחוד שזיפים (פגעים), ערמונים, שקדים ותאנים. והגפן נותנה ענבי-הלולים ויינות חריפים מאד. מהענבים עושים צמוקים משבחים הנשלחים חו"ל בשם "צמוקי אומיר".

ביחוד טובה ופוריה אדמת אלבניה ואפיר, נרדה וניקטה (במקדוניה), רוֹדֶסֶטוֹ, וגלפולי. —הזית פורח לרב בדרום הארץ ובאלבניה ואפיר ועושים ממנו גם שמן. מטעי הטבק רבים בסנג'ק אדרניפול ובוילית מקדוניה, במסבי דרמה, קובלה, סרס, וניג'ה ונדנה. במקומות רבים עוסקים התושבים בגדול התות וזנים בעליו את תולעי המשי. יערות-תות גדולים נמצאים בכפרים של ארטה, מטוזה, קפרולו, ניקטה, אדרניפול ובהצי אי גלפולי.

מטעי צמר-הגפן רבים בעמקי ניקטה, סרס, קנלה, קובלה ובשפלת מריצה, וביחוד בהצי-אי גלפולי ובמסבי סלוניקי.

מזרע הארז ומטע הזית מצויים בחופי אלבניה. בעמק טנג'ה ובתרקנה בכלל משתרעים שדמות-נרדים, שמיץ פרחיהם מוקק באדרניפול ונמכר במחיר יקר מאד. יערות רבים נשארו עוד לפליטה על כתפות ההרים ומדת שטחם היערות עולה רק בתרקנה ובמקדוניה בערך לשני מיליונים הקטה. ובאלבניה

עוד יותר רב שטח היערות: לב עצי היער אלונים הם, מרבים הם גם הפנדיקים. אך אין דואג לקיום העצים ואין מנצל אותם לטובת התושבים. רק מאלבניה נשלחים נסרים וקרשים לטרנסט, ומאפיר נשלחים חו"ל הרבה בלוטים (נלונים). בעולם הצומח שבתרכיה האירפאית מערבים הצמחים בני חוף הים התיכון ובני אירפה התיכונה. הראשונים התנחלו רק ברצועה הצרה של החוף המערבי, בהלקדיקה ובכל החוף הדרומי של הבספור. בשאר חלקי הארץ נושאים עליהם

הצמחים אפיה של הצמחיה המיוחדת לאירפה התיכונה. בין האלנות נמצאים רק מעטים מילידי הארץ. עצי המחט מיוחדים כמעט רק לנפות ההרים. בהרי אלבניה ואפיר, ברמות המישור של סרביה גדול בהמות הבית העתיקה, בהרי רודוף וברכסי הרי אסטרנג'ה רבים האפרים וכרי הדשא. ופה נודדים הרועים האלבנים והקוצו־נֶלְחִים בעדרי צאנם, בכבשיהם ועזיהם. אך בכלל אין גדול הצאן מפתח די־צרכו. השור והתאן, הסוס, החמור והפרד משמשים לרכיבה ולמשא גם בתרכיה האירפאית החסרה גם היא דרכים מתקנות.

חית הארץ העולם החי שבתרכיה האירפאית מגוון מאד אך עוד לא נחקר היטב. בין חיות־הבר נמצא את חלב, הלכס (Luchs), חויר־הבר, הזאב והאי, את האיל והצבי. ובין העופות רבה החסידה מאד.

ציד הדגים הדגה רבה מאד בנהלים ובנהרים וביאורים. ובחופי אלבניה וביחוד בחוף הבספור מביאה הדגה שכר טוב לכל העוסקים בה.

המחצבים המחצבים מעטים מאד או כמעט נעדרים בתרכיה האירפאית. אמנם לפני שנים מספר נגלו שכבות פחמי־אבן לרגלי קָה־הֶדֶג' (אצל קומנובה) ושר־הֶג' (במסבי קֶלְקֶדֶדֶן), אך יד אדם עוד לא חלה באוצרות האלה עד היום. רב ענפי התעשייה שפרחו לפנים בארץ הולכים ונובלים ואינם התעשייה יכולים לעמד בפני ההתחרות עם תוצאות החרשת האירפאית, אך עוד והמסחר נשארו בפריחתם: מלאכת הצריפה ומעשה כלי כסף וזהב מקשטים—

בְּאֶסְקוֹב ופריצֶרן; חרשת כלי נשק—בְּאֶסְקוֹב, פֶּרְשֵׁטִינָא ופריצֶרן, מעשה כלי נחשת—בְּקֶרְטוֹבו ובשאר ערי מקדוניה; מעשה אֶכְפִּים וכלי רתימה—בפריצֶרן, דְּבֶרֶה, סקוֹטְרִי ווִינִיקָה, רְקִימָה במשי ובר—בסלוניקי, קֶפְרוֹלו וְסֶרֶס, ומלאכת הטויה והאריגה—במקומות שונים, ביחוד רבה אריגת השטיחים. כמו כן רבים במדינות תרכיה האירפאית בתי־חרשת למעשה סבון, רעפים ולבנים.

בתי חרשת העובדים במכונות קיטור מעטים מאד בארץ. ישנן טחנות־קיטור בקנסטניפול וסלוניקי, בתי טוית בד בסלוניקי ובתי אריגת משי באדרינופול העובדות בכח הקיטור.

עפ"ר נשלחים חו"ל: פקעות־משי, צמר, צ"ג, דגן, צמקים, תאנים, יין, שמן־זית, דהן, אָפִּיּוֹם, טבק, שמן־זרד ושטיחים, ונכנסים לארץ: אריגי צמר ונד מתכות וכר מיני מלכת—קמה, סָכֶר וקהה וכ'.

בשנת 1905 הגיע המסחר המוצא מתרכיה האירפאית ל 343,5 והמובא ל 652,4 מיליון פר'.

הבור הדרכים מעצור עצום להתפתחות התעשייה והמסחר הוא חסרון דרכים ומסלות הברזל מתקנות בארץ.

הדרכים המתקנות והכבישים מעטים מאד בכל מדינות תרכיה האירפאית ובהרי רודוף אין כל דרך ומעבר עד היום.

מדת מסלות הברזל בתרכיה האירפאית עולה לאלפים קילומטר: שלש מסדות ברזל יוצאות מסלוניקי: האחת עוברת אל מונסתיר דרך גריה ונדנה, השנית מתחברת עם רשת מסלות הברזל האירפאית בסרביה; מסלה זו עוברת דרך קפרולו ואסקוב וממנה יוצא סניף למטרוביצה; המסלה השלישית עוברת לקנסטנטינפול על פני הערים: דירן, סרס, דרמה, גומרג'ינה ודימוטיקה וממנה יוצא סניף אל דההאג'וש, ומפה נמשכת המסלה אל קיליברגו ומתחברת עם המסלה היוניאית. והמסלה היותר חשובה היא המחברת את בירת תרכיה עם רשת מסלות הברזל האירפאית. היא הולכת מקנסטנטינפול לאדרניפול ונמשכת לפילפפול, לסופיה, לבלגרד ומגיעה עד בודאפשט.

המרכזים היותר חשובים של מסחר הים הם נמלי קנסטנטינפול הנמלים וסלוניקי. שאר הנמלים הם: בים האדרניטי — סנגיאובג'ידי מדיאָה ודורצו (באלבניה), בים האגאי — ארפגי, דההאג'וש ואנוס; בים השיש — גלפולי ורוקטו, ובים השחור — מד'ה.

בשנת 1905 עלה צי המסחר התרכי ל-983 אניות בעלות 241,472 טון-משא.

פרק ג.

דברי ימי תרכיה האירפאית וקורות היהודים בארץ הזאת.

(סקירה קצרה)

א) שתי סגולות העניק הטבע את חצי האי הבלקן: מישורי חוף פורים, גדולים וקטנים, והרים רמים ונישאים. ושתי הסגולות האלה משכו אליהם עוד מימי קדם את בני האדם להאחו בארץ הזאת. טלטולי העמים והמזחמות התכופות למדו את המתנחלים בארץ לתת את היתרון להרים על המישורים והעמקים: בהרים יכלו למצא להם מעוז ומבטח מפחד אויב וגם להגן על חפשתם ועמידתם ברשות עצמם. ולא עוד אלא שידעו השבטים והעמים הרועים, כי בקיץ ימצא המרעה לצאן ולבקר יותר מאשר בערבות ובעמקים, ששם מלהטת ואוכלת השמש כל חציר שדה, וכי בהרף בעת שהשלג יורד בהרים יכולים הרועים לרדת אל המישורים והעמקים הגשומים ועטופים ירק דשא. וזהו פשר החזיון, שהישוב בהרים צפוף בערך לישוב אשר במישורים ובעמקים של חצי האי הבלקן.

בראשית דברי ימי העמים נאחזו בנפות השיכות כעת לתרכיה האירפאית שבטים וגויים פראים וחצאיי־פראים מבני הגזע הארזי, שיצאו ובאו מארצות אסיה. מערב־רב זה יצאו הפלסגים (אולי הם האילירים) אבות־אבותיהם של האלבנים והיונים. הפלסגים קבלו יסודות השכלתם, אמונתם וחכמתם, ממצרים ומכנען ויתפתחו ויתקדמו במסחר ויכוננו מושבם בגבולות מקדוניה ותרקיה. ובימים אשר פרוחה השכלת יון נשאר התושבים בפנים הצי־האי שקועים בבערותם עד מלך פיליפ ובנו אלכסנדר מוקדון. לגיונות אלכסנדר הגדול תלמידו של אריסטו הפליאו את העולם בגבורתם. ממלכות פרס ומצרים וכל קדמת אסיה נכבשו לפנייהם וימלך אלכסנדר מגדות הים האגאי עד יס־אורל ועד קצה מפרץ פרס.

ארץ הררית כחצי האי הבלקן לא היתה מסגלת ליצירת ממלכה אחת שלמה שתחבר ותאחד תחת דגלה ושרביטה את כל יושבי הבלקן. גם ממלכת מוקדון העצומה והאדירה לא האריכה ימים. ואחרי מות אלכסנדר התפוררה ותחלק בין שרי צבאו, ומקץ מאה ושמונים שנה נפלה מקדוניה בידי הרומאים וישפכו את ממשלתם על כל חצי האי (בשנת 146 לתאריך הרגיל).

יותר מאלף שנה (משנת 395 עד שנת 1453) עמדה ממלכת ביצנץ כחצי האי הבלקן ותלחם בפעם בפעם במחנות ה"ברברים": ההונים, הגותים, הבלגרים הסרבים והנורגים, אשר עברו כשטף בארץ. מאות אלפים "ברברים" התישבו בתרקה; נדחי השבטים התרַקיים בקשו להם מפלט בהרים מפני גודדי הסרבים, שחדרו אל חצי האי מהמאה השלישית. אחריהם התפרצו במאה החמשית הבלגרים, עם פרשים מהעמים הפינים־התרַקיים שישבו על הַנְלָא.

גם את האילירים לחצו עמי הסלבים, הסרבים, ויכריחו אל ההרים, ושרידיהם, האלבנים או הארנאזטים, נשארו שם עד היום. העריצות, ההמס וגול־המשפט והשחתת המדות ומלחמות האזרחים הביאו רַקב בגוף ביצנץ ויקרבו את קצה. בימי מסע־הצלב הרביעי נפלה קנסטנטינופול בידי הצלבנים הצרפתים והנַנְצִיִים שכוננו את ממלכתם הַלְטִינית על גדות הבספור, אבל גם לממלכת הצלבניים לא היתה תקומה וחיש מהרה (1204—1261) נפדה בידי היונים.

במאה ה"ג התפשטו ויתבצרו הבלגרים והסרבים. באמצע המאה ה"ד הגיעו התרכים־העתמנים אל הַקְלֶספונט. בשנת (1357) הצליחו לעבר את רחוב־ים זה ביד רמה. בשנת 1430 נפלה סלוניקי בידיהם, ובשנת 1453, ביום כ"ט לירח מאי—קנסטנטינופול הבריחה *.

(* עיין במבוא הספר.

ב) ראשית הישוב העברי בערים הגדולות אשר בחצי אי הבלקן חלה בזמן רב לפני חרבן הבית השני. הישוב הזה נתפשט ונתרבה בימי החרבן בפליטי יהודה ושבויה הפדויים. ואז נוספו ונוסדו קהלות יהודים חדשות במדינות מקדוניה, איליריה ובארץ יון ואייה. עד חלוקת רומא היה גורל היהודים בחצי האי כגורל יתר אחיהם בכל רחבי ממלכת רומא וישלמו גם הם את מס הגלגלת, "מס היהודים"—שני דרכמים לאיש בשנה.

בימי קנסטנטיין הגדול ישבו בביצנין יהודים רבים ויהיו להם בתי כנסיות הרבה והקיסר הרשה אותם להתפלל בהם רק בתנאי, כי ישלמו מס ידועה לשנה, אבל אסר עליהם להקים בתי כנסיות חדשים. קנסטנטיין הטיל על היהודים, חוץ מתלמידי החכמים, הרבה מסים וארנוניות אבל הגביל את זכויותיהם. כך, למשל, לא היתה הרשות ליהודי לקחת לו עבד נוצרי ועדותו היתה פסולה בבית המשפט. תיאודוס השני (450—408) בספרו "ספר חקי תיאודוס" חשב את היהודים "לעדה שפלה ובזויה, משחתת המדות, מחללת כל קדש וראויה להיות לדראון עולם". יקטנין הראשון (465—527) אסר על היהודים לחג את חג המצות לפני חג "הפסחא" של הנוצרים וגם גזר שישתמשו היהודים בבתי כנסיותיהם דוקא בתרגום התורה ביונית ולטינית.

היהודים שבקנסטנטינפול ישבו אז ברבע מיחד, אשר עליו עומד כיום המסגר הנקרא בשם "יינו ג'מע" או מסגר "השלמן נ'ידה" (אם השלמן) כיום נקרא הרחוב הזה בשם "בלקו בור". לא החוק משם על יד הגשר המחבר את סטמבול עם ג'לטקה היה, בימי כבוש העתמנים את העיר, שער פונה אל "קרן הזהב" שהיה נקרא בפני היונים בשם "יהודי קפוס" או "שער היהודים".—במקום הנקרא כיום בשם "הגרי קפו" היה בית הקברות ליהודים, ששרידי מצבותיו נמצאים גם היום.

בשנת 1176 מצא ר' בנימין מטודילה בקנסטנטינפול כאלפים יהודים וכחמש מאות קראים. בין היהודים הרבנים היו אנשים מפרסמים בתורה ובחכמה במסחר ובחרשת המעשה. הנוצרים—מער ר' בנימין—שונאים את היהודים תכלית שנאה ורודפים אותם, אך היהודים נושאים בדומיה את גורלם ומצטינים באהבתם לעשות צדקה וחסד.

כחמשים שנה אח"כ סיר ר' יהודה אחריו את קנסטנטינפול (בשנת

1225).

גם באדריןפול וגלפולי היו קהלות יהודים מן המאות הראשונות לספה"ג. בנוגע למצב היהודים בימי ממשלת ביצנין האחרונים אין כל ידיעות. אך

יש לשער, כי גורלם הוטב מעט בסוף ימי „הממשלה השפרה“. וראה לדבר, כי בשנת 1420, כשלוש ושלישים שנה לפני מפלת ביצנין, שלח עמנואל השני הפלאולוג לקראת השלטן מחמד הראשון סגל-הבורה שבתוכו היה ר' יצחק חזן. יהודי ביצנין למדו את שפת היונים ודרכיהם ובורגון הספרדי אשר בפי היהודים בזמן הזה נמצאות מלים יוניות לא מעט.

בימי השלטן מוראד הראשון (1389—1360), אשר לכד חלק גדול מתרקה, קבלו עליהם יהודי תרקה וביהוד יהודי אדרניפול בשמחה את מרות התרכים. והרב הכולל שבעיר הזאת היה ראש כל קהלות היהודים ברומליה, ותהי אז באדרניפול ישיבה גדולה, שאליה נהרו תלמידים מכל מדינות התרכים וגם מאנגריה, פולניה ורוסיה. בעלות מוראד השני (1451—1421) על כסא מלכותו כונן לו גדוד חילים לא משלימים ויקראו בשם עירבא (זרים) וכל אלה מהיהודים אשר לא השיגה ידם לשלם מס הגלגלת נספחו אל הגדוד הזה ויצטינו בגבורתם ובאמץ לבם. בהיכל השרטן הזה היה רופא יהודי יצחק-פחה מְכַנֶּה בתאר חכים-בְּשֵׁי (רופא ראשי) ובשם „הפקרטוס העתמני“. זה היה היהודי הראשון בתרכיה אשר זכה למשרה נכבדה כזאת.

בשנת 1453 כשהורם הגל חצי הלבנה על שערי קנסטנטינפול בא הקץ לצרות ולתלאות, שסבלו היהודים במשך אלף שנה בממלכת ביצנין. שלשה ימים אחרי לכד מחמד השני המנצח את קנסטנטינפול, שלח מכתבים אל כל קהרות היהודים אשר בערי אסיה הקטנה השונות ויבקש שיבואו בני ישראל להתישב בעיר הבירה החדשה. ואלפי יהודים מהרו ויבואו לקול הקורא ויתישבו בקשטא ישיבת קבע. ואח"כ כשנכבשה גם מוראה לפני העתמנים עזבו המוני יהודים את יון ויספחו לקהלת אחיהם אשר בקשטא. מחמד השני נתן ליהודים מחסה ומגן וזכות לאחז בכל ענפי המלאכה והמסחר, לסדר את קהלותיהם ולבנות בתי כנסת ובתי ספר. גם למחמד השני היה גדוד חיל יהודים, שהראו נפלאות במלחמת „קנג'יר-מיה“ אשר בטרנסלוניה, וגם בהיכלו היה רופא יהודי בשם ר' משה המון, יליד פֶּרְטוּגַל, ואת הרופא היהודי „חכים יעקב“ מנה מחמד לְרִפְתָּרְרָה, לשר האוצרות.

ימים אחדים אחרי כבוש קנסטנטינפול מנה מחמד השני את ר' משה קפסלי ל„חכם בשי“, לראש רבני היהודים בתרכיה, ובפקודת השלטן היה ר' משה לחבר בדיואן, הוא בית מועצת הממשלה. הרב הכולל היה לפי החק המוציא ומביא את כל עניני היהודים בממשלה. בתור פקיד גשמי היה מחלק וקובע וגובה את המסים בין היהודים, ובתור פקיד רוחני הפקיד את רבני הקהלות בכל

ערי הממלכה. כל הדבר הקשה הובא לפניו לדין והשלטן היה מאשר החלטותיו ופסקי דיניו.

המצב המזהיר שבו היו נתונים יהודי תרכיה עורר את הרב ר' יצחק צרפתי, שהתישב מכבר בתרכיה, לפנות באגרת אל נדחי ישראל באשכנז לבוא ולחסות בצל הממשלה העתמנית. דברי האגרת מצאו להם כנראה מסלות בלב יהודי אשכנז, ורבים מהם נהרו לארץ תרכיה וארצה ישראל. ובחצי השני שר המאה הט"ו (בשנת 1460—1470) נוספה בקשטא ער קהלת היהודים היננים קהלת אשכנזים. ולמרות היות היהודים האשכנזים שונים בתכונותיהם, בהשקפותיהם ובתלבתם מאחיהם תושבי הארץ הראשונים, בכל זאת התקרבו אלה לאלה ויהיו לחטיבה אחת.

בשנות 1492—1498 באו אלפים ורבכות יהודים מגולי ספרד ופרטוגל לקשטא ולשאר ערי תרכיה ותישבו ביחוד: בקשטא, סלונקי, אדרניפול, ירושלם, צפת, דמשק, ניקפולי, ברוסה, טוקד, אַמסיה וארץ מצרים. במצות השלטן ביזרד השני נתקבלו הגולים בסבר פנים יפות. שלטני תרכיה: ביזרד, סלים הראשון וסולימאן הראשון היפה זכו את היהודים בכר הזכויות שנהנו מהן גם בני אמות אחרות. והגולים ישבו שקטים ושאננים בממלכה ויהיו מאשרים ויביאו תועלת רבה להממלכה הצעירה והאדירה. יהודי ספרד הביאו אתם תרבות־אזרחים, השכלה רבה וכשרון המסחר. היהודים היו למפלגת העירונים, לסוחרים ולעוסקים בכל מלאכת יד ומלאכת מחשבת. הם היו בעלי חרשת המעשה לאבק־שרפה, לכל תותח ולכלי נשק שונים וילמדו את התרכים להשתמש בכלי זין אלה. היהודים היו הראשונים שיסדו בתרכיה בתי־דפוס לספרים רומיים, יוניים ואיטלקיים. בחצרות השלטנים ורבי המלוכה הגיעו הרופאים והבלשנים („המתרגמים“) היהודים רתקיפות גדולה ונגנו תמיד על עניני אחיהם.

קהלת היהודים בקשטא, שהיתה כבר גדולה וחשובה, גדלה עוד יותר בבוא גולי ספרד ויהי אז מספר בני הקהלה כשלשים אלף נפש. הקהלה הזאת היתה היותר מרבה בכל קהלות ישראל שבאירפה: בה היו ארבעה וארבעים בתי כנסיות, לאמר ארבעה וארבעים קבוצים קטנים מאחינו, אשר נבדלו אלה מאדה תכלית הבדל בדרכי חייהם, במנהגיהם ובנמוסיהם וגם בסדר תפלותיהם. הקהלה היהודית הגדולה השניה לקשטא, שאליה באו גולי ספרד לאלפים, היתה הקהלה בסלונקי היא תסלוניקה אשר במקדוניה הקדומה: בה היו ששה ושלישים קבוצים שונים ומספר אחינו שם גדל כ"כ עד כי בטלו בתוכה שאר בני האמות במעוטם. ותהי סלוניקי לעיר יהודית ותקרא בשם „עיר ואם בישראל“ וכזאת הנה עד היום.

בתוך היהודים גולי ספרד שבאו להשתקע בסלוניקי היה דון יהודה שניאור בן השר החסיד דון אברהם בן בנישתי, וייסד בה ביבליותריקה גדולה לכל שוחר תורה ודעת אלהים ויוציא הוא וקרובו דון באן בנשת כסף רב לכתיבת ספרי המשנה והתלמוד, לתקונם ולהגהתם ועי"ז נתנה היכלת לגולי ספרד לשוב ולהגות בתורה. כעבר זמן קצר נוסדה בסלוניקי ישיבה גדולה אשר בין מבקריה היו: ר' יוסף פאסי, ר' מאיר עראמה בן ר' יצחק ערמה בעל "העקדה", ר' יוסף בן חיא, ר' שלמה מטרנו, ר' שלמה חזן, ר' יעקב בן חביב בעל ה"עין יעקב". אל הישיבה הזאת שלח דון יצחק אברבנאל את שמואל בנו הצעיר למען ישתלם בידיעות התלמוד והפוסקים.

בין גדולי התורה בסלוניקי נמצאו גם אחדים אשר עסקו בפרוסופיה ובתכונה, כמו ר' פרחיה הכהן ובנו ר' דניאל אהרן ור' משה אל מושינו. ביחוד רבו בעלי הקבלה בין חכמי היהודים שבסלוניקי ותהי העיר הזאת בתרכיה האירפאית את אשר היתה צפת בא"י—מרכז לקבלה העיונית והמעשית.

ולא רק בקשטא וסלוניקי כי אם גם ביתר ערי הממלכה הסתדרו היהודים לקבוצים קטנים, שרבים נקרא בשם הארץ אשר יצאו משם, כמו קהלת קסטיליה, אַרְגוֹן, פֶּרְטוּגַל, קָרֻובָה, טוֹלִידָה, ברצלונה וליסבונה ולכל קהלה וקהלה רבניה, פרנסיה וממניה בפני עצמה.

על יד הקבוצים הספרדים היו גם קבוצים אשכנזים, איטלקים (בני פֶּלִיָה) מסינים (מִסְיִנָה) ויהודי יוון, שדברו גרמנית, איטלקית ויונית. במשך הזמן התערבו הקבוצים האלה ביהודים הספרדים וילמדו מהם את השפה הקשמירינית. היהודים היו משלמים לממשלה ע"י החכס-בשי כסף גלגלת או כרג'א (Carag) ומס הצבור (לכלכלת בתי ספר ובתי חולים, לתמיכת עניים ולתשלום שכר לראשי העדות).

בימי סולימאן היפה (1520—1566) עלו היהודים לגדולה רבה ויבואו לתרכיה מלבד גולי ספרד גם גולי ישראל מניאפול (בשנת 1540) ויהודים אשכנזים שגרשו מביהם (בשנת 1542). ראש יועצי השלטן היה החכם המדיני המנסה דון יוסף נשיא, שקבל מהשלטן במתנה את העיר טבריה ובנותיה (שבעה כפרים סמוכים לה) וגם הרשיון נתן לו להושיב שם רק יהודים. דון יוסף נשא רעיון בלבו לכוונן בטבריה מעין שלטון בית יהודי, אך מכשולים ומעצורים שונים לא נתנו לרעיון הגדול הזה רצאת אל הפועל.

בימי סלים בן סולימאן (1574 — 1566) עלה דון יוסף למעלת דוכס מושל באי נקסוס ובשנים עשר האיים הצקלדים. בחיי יוסף וגם אחרי מותו (בשנת

1579) עלה לגדולה גם הרופא והרפלוטט ר' שלמה בן נתן אישכנזי, שהשפעת היתה רבה מאד על עניני הממלכה ובתור בא"כה של השלטן הצליח לכרות ברית שלום עם ממלכת וַנְצִיָּה (בישנת 1574).

בימי השלטן אחמד הראשון (1603–1617) השפיעה הרבה על עניני המדינה אלמנת ר' שלמה אישכנזי, אסתר קַנְרָה, שרפאה את השלטן בילדותו ממחלת האבעבועות.

המעמד המדיני והאזרחי של יהודי תרכיה השפיע לטובה על התפתחות רוחם בתורה ובחכמה, בשיר ובמליצה, ותהי תרכיה למרכז היהדות הדתית השכלית והעיונית.

במאה השבע עשרה התפשטה והתגברה השפעת הקבלה בין היהודים בתרכיה וביחוד בארץ ישראל. במחצית השנייה של המאה השבע עשרה רבו מחשבי הקצים בין המקבלים היהודים ובין בעלי ההויה הנוצרים. הראשונים מצאו מעין רמז בספר הזר" (ויבשרו כי הגאלה קרובה לבוא בשנת ת"ח (1648), והאחרונים נבאו למלכות שמים שתבוא בשנת תכ"ו (1666) המרמזת בספרי החזיונות (Apokalypse). והנה באה שנת ת"ח ונתגלה משיח־השקר שבתי צבי—ש"צ (נולד בסמרנא בתשעה באב שנת ה"א שפ"ו—1628 ומת ונקבר בעיר הקטנה דולצינה שבאלבניה ביום הכפורים שנת תל"ז (1675). שבתי צבי מצא לו נביאים ומאמינים קנאים והוויים בקשטא, בסלוניקי, בירושלם, בחלב ובקהיר וגם בכל ארצות אירפה, ביחוד באיטליה, בהולנדיה ובגרמניה. ביום ראש השנה תכ"ו (1666) הכריז שבתי צבי בבית הכנסת שבאזמיר, כי הוא משיח־בן דוד שיקבץ את נדחי ישראל אל הארץ הקדושה. התנועה המשיחית נמשכה גם אחרי שהמיר ש"צ את דתו בדת האשלם (בשנת 1666). ואחרי מותו נוסדה כת השבתאים, שבראשה עמד גיסו של ש"צ יעקב קירידו או יעקב צבי, שהכריז על עצמו כי הוא גלגודו של שבתי צבי. קן הכת הזאת היה בסלוניקי וכל חבריה היו מתמכרים לחיי פריצות. בשנת 1687 (ש' תמ"ז בערך) קבלו עליהם בני הכת את דת מחמד ויקראו כפי התרכים בשם "דנמים", שעליהם ידבר בפרק הבא.

משנת 1700—מן העת שנראו אותות ירידה בממשלת תרכיה והשלטנים עזבו את הנהגת הממלכה בידי הוויזרים ושרי המדינה והפחות ושרי חילות הנישירים והספקחים—החל גם מעמד־היהודים להתמוטט וידל כבוד ישראל ומרכוז

(* "דבאלף שתיתאי לזמן ארבע מאות ותמניא שנין יהיו קימין כל דיורי עפרון בקיומהון ודא דכתיב בשנת היובל הזאת תשובו איש לארצו" (זהר, בראשית ד' קל"ט).

הרוחני נעתק מתרכיה. אז יצאו הגזרות על דבר בגדים מיחדים והקים מעיקים ליהודים. אך המצב הרע הזה לא ארך ומומן התקונים נתנו כל הזכות של הקהלות הנוצריות גם ליהודים, ומאז הם נחשבים לאזרחים גמורים בממלכה ורשאים לקחת חלק ולשאת משרות בהנהגת הממלכה המרכזית והמקומית, ככל יתר בני האמונות לא-המשלימים.

פרק ד.

הישוב בזמן הזה.

מספר התושבים בתרכיה האירפית עולה בערך לששת מיליונים נפש (על שטח 170 אלף קילומטר מרבע), לאמר ל"ו נפש לכל ק"מ²). לב התושבים שונים מאד לפי גזעיהם, דתיהם ולשונותיהם, במקדוניה נאהזו: תרכים, אלבנים, יונים, בלגרים, סרבים וקוצו-נלחים, וכלם חיים ביניהם באיבה ומשטמה.

מלבד ששת העמים האלה מפורים עוד במדינה קבוצים שונים של יהודים, ארמנים, צ'רקסים, תתרים וצוענים.

לפי דתיהם נחלקים יושבי תרכיה האירפית: למשלימים 50%, יונים-ארתודקסים—40%, קתולים 4,5% ארמנים 3,3% ויהודים 1,5%.

התרכים (מספרם כמיליון וחצי) התישבו לרב בתרקה, בקנסטנטינופול, באדרניפול ובבנוותיהן; במקדוניה, בצפון חלקידיקה וביולית קוסובו.

האלבנים או הארנואוטים או הסקפטרים (מספרם בתרכיה האלבנים 1.400.000 נפש) התנהלו ביחוד בחבל הארץ הנקרא על שמם,

(* הישוב בתרכיה האירפית נערך לפי החשבון הזה :

מספר התושבים לכל ק"מ	מספר התושבים	השטח בקילומטר מרבעים	מחוז קנסטנטינופול
308	1.200.000	3900	פלך טשטלג'א
32	63.000	1900	רומליה המזרחית (אדרינופל)
27	1.028.000	38.400	מקדוניה המזרחית (סלוניקי)
32	1.131.000	35.000	מקדוניה המערבית וחסליה הצפונית
30	849.000	28.500	סרביה העתיקה (נובכור וקוסובו)
32	1.038.000	32.900	אלבניה ואסיר
29	821.000	28.700	חסום
—	12.000	393	
36	6.142.000	169.693	סה

הכולל את הויליות: סקוֹטְרִי, גִּינְהָה, חֶלֶק קוֹסוֹבו ומונסטיר. עפ"ר מערבים האלבנים עם עמים סלבים ורק באלבניה התיכונה נשאר הטפוס האלבני בטהרתו. האלבנים נחלקים לשתי מסלגות המבינות זו את זו בקשי גדול ושונאים זו את זו תכלית שנהא: בצפון אלבניה נאחזו בני שבט הגִּגִּים ובדרום—הטֶקֶקִים. לב האלבנים, כשני שלישיהם—משלימים והנשארים—נוצרים קתולים ואדוקים (ארתודקסיס־יונים). עד היום עוד לא הצליחה הממשלה להכניע את האלבנים המתפרצים מפניה כפעם בפעם, ביחוד את האלבנים שבצפון אלבניה. פה עומד כל שבט ברשות עצמו. ויש שבטים הבאים בדרים עם באי כח הממשלה ע"י שריהם המיוחדים הנקראים בשם „בֶּלֶיק פֶּשֶׁה". כל שבט ושבט יש לו מעין קהילה (רֶפּבְּלִיקָה) ובראשה נשיא („בֶּרִיקֶטֶר") שהוא גם שר הצבא בשעת תגרה או מלחמה ושררתו באה לו בירושה כשררת הג'וֹבֶרִים גובי־הקנסות והדוֹבְרִים האחרים לפני נציב הממשלה (הֶאָלִי) בעד הנהגת השבט. כל הפקידים והשרים האלה הם חברים ל„פֶּלֶקֶטָה"—למועצת הזקנים הדנה ומחליטה בכל עניני השבט. לפתרון השאלות הנכבדות והנוגעות לכל המפלגה מתאספת כנסיה עממית פעמים בשנה, באביב ובסתיו. אל הכנסיה שולח כל בית־אב את בא כחו. עפ"י דיני האלבנים נענשים רק על הגנבות שבפנים הארץ וכל הגונב מחוץ לארץ הרי זה משבה, כי מסיע הוא לרבו הרכוש הלאומי. על כל רציחה בשגה — ממון מכפר, ולרציחה בצדיה, להוצאת דבה, להונאה, לחלול שבועה ולכל הטא בעניני אישיות אין כפרה אלא דם, ולכן רבים מאד הללי גאולת הדם באלבניה עד היום.—תלבשת האלבנים הוא עפ"ר תרכוש אדם ומכנסים לבנות ומעיל לבן בלי כפתורים. האלבני המשלימי מִזִּין מכף רגלו ועד ראשו. רב האלבנים הם רועים ואכרים.

לפנים היו השלטנים משתמשים באלבנים שואפיה־הקרב לחזק ולבצר את שלטונם במדינות שונות בממלכה.

היונים (מספרם כמליון נפש) הם רב הישוב בכרכת הוֹסְטְרִיָּה ויאחזו לאורך כל חוף מקדוניה ותֶקֶקָה ברצועת אדמה אֶרְכָה מעשרים עד שלשים קילומטר. היונים מפזרים גם ביתר ערי המדינה פנימה.

הבלגרים (מספרם בערך 1,200,000 נפש) בהמון רב בצפון מקדוניה ובמרכזה. במערב מקדוניה מערבים הם בקוצוֹר־נְלִחִים, אלבנים ויונים; גם בכפרי תֶקֶקִיה, בצפונה ובמרכזה, נמצאים הרבה בלגרים. רב הבלגרים שבתרכיה הם אכרים־קמצנים המקשרים בכל לבם ונפשם לאדמתם. הבנים אינם עוזבים גם אחרי נשואיהם את אחזת אבותיהם ועובדים אתם יחד

בנחלתם. בימי נצחונות התרכים קבלו רבים מהבלגרים את דת האשלים. וצאצאי הבלגרים המומרים האלה רבים בעמק ארדה וירועים בשם "פוקקים", אך רב הבלגרים הם נוצרים אדוקים (ארתדוקסים).

הסרבים הֶסְרָבִים (מספרם בערך 550,000) התנחלו בעמקי מְטוֹחַ וקוסובו. רבם משלימים היושבים בתוך שונאיהם הארנואוטים ומעוטם נוצרו ארתדוקסים, בשנים האחרונות נתגברה ביניהם היציאה מתרכיה.

הקוצו-ולחים הקוצוֹוֹלְחִים (מספרם בערך 200,000 נפש) הנקראים גם בשם צ'נצ'רים וארוקנים הם מצאצאי המושבות הרומניות העתיקות ומדברים הם בשפת אחיהם הרומנים, רבם נאחזו ברמות המישור ובהרים אשר על גבול יון, ומעוטם פוזרים בהרי מקדוניה ותרכיה ושם רועים הם את עדריהם. מקצתם סוחרים ואומנים שונים בערים.

הארמנים הארמנים רבים בקנסטנטינפול, (150 אלף) באדרנפול ובשאר ערי המדינה.

היהודים היהודים (מספרם לפי הבר 169,000 נפש), רבם בקנסטנטינפול סלוניקי ואדרנפול. רב הישוב בסלוניקי הם היהודים התופסים מקום בראש המסחר והתעשייה. רב הנטלים והפועלים בנמל סלוניקי הם יהודים.

הדנמיים בערי תרכיה האירפאית ובפרט בסלוניקי נמצאים הדנמים, בני כת שבתי צבי, שנמלטו מאומיר בשנת 1687 וכמאתים או ארבע מאות מהם המירו בפרהסיה את דת ישראל בדת מחמד. בראש המומרים עמד יעקב קירידו, גיסו של ש"צ, שהלך להתקדש במכה ולהוכיח את אדיקותו באשלים. בשם "דנמיי" (גרים ופושעים או בוגדים) קראו אותם התרכים ובני הכת מכנים את עצמם בשם "מאמינים", "חברים" או אלופי מלחמה. באדרנפול הוסיפו להם עוד כנוי אחר "סזניקוס" לאמר שבוטאות קטנות. יסוד הכנוי הזה אינו ברור, אולי מוצאו בשוק הדגים, אשר בסביבתו בנו "הדנמים" את מסגדם הראשון, ואולי בא להם שם זה ע"י האגדה המשנה, כי שבתי צבי שם דג בעריסה והסביר, שהגאולה תבוא במזל דג.

ה"דנמים" משתדלים תמיד להתראות בעיני המשלימים שכניהם בתור משלימים חרדים ונאמנים, ולפיכך הם נושאים איזה מסוה של צביעות, והתרכים בכל זאת אינם מאמינים הרבה באדיקותם ומתיחסים אליהם בכזו, אף על פי שיוחסם אל ה"דנמים" דומה כאלו יש בו קצת ידידות. היחס בין היהודים וה"דנמים" הוא רע מאד. היהודים קוראים להם "מומרים" והדנמיים, הקוראים ליהודים "כופרים", מתרעמים על שהיהודים לועגים לרתם.

ה"דנמים" השתמשו, בלי ספק, זמן רב בשפה היהודית-אישפניולית. יסוד ההנחה הזאת הוא גזעם הספרדי. חוץ מזה, יש בכתביהם המקוריים הרבה מקומות בהישפניולית. ה"שבתאים" הראשונים מצאו, כנראה, ב"אישפניולית-יהודית" מעין קדושה, מפני שאנו מוצאים בין פיוטיהם הרבה פיוטים בשפה זו. אחדים מבין ה"דנמים" ידעו גם את השפה העברית, לפחות ידעו לקרוא בעברית, מפני שהיו צריכים לקרא בכל יום התהלים. ההבינו את התהלים—זהו דבר המטל בספק. בכל אופן מחברי הפיוטים לא היו ידענים גדולים בעברית. יש בפיוטים ההם הרבה שגיאות פשוטות וגסות.

בימינו אלה משתמשים הדנמים בשפה התרכית ותרנמו גם את תפלותיהם לשפה זו. מספר הדנמים עולה כעת לאלף משפחות. הפרוד השורר ביניהם, שויון-הנפש לאמונתם וההרגל להתחתן רק עם בני כתתם הקטנה נותנים מקום לשער מראש, כי מספרם יגרע משנה לשנה וסוף סוף יטמעו במשלימים. הדנמים תופסים מקום חשוב בחיים הצבוריים והמדיניים. בקישטא, בסלוניקי ובכל מקדוניה יש ביניהם הרבה תגרנים חרוצים ונושאי משרות גבוהות בממשלה.

פרק ה.

החלוקה המדינית של תרכיה האירפית.

לתרכיה האירפאית נחשבים: מחוז קנסטנטינפול, מתצרפת משטל'ג'א ווילית אנדריןפול—בתרקה, הויליות סלוניקי, קוסובו ומונסתיר (בטוליה) במקדוניה והויליות ינינה וסקוטרי (שקודרה)—באלבניה.

(א) מחוז קנסטנטינפול.

מחוז קנסטנטינפול (מדת שטחו 3900 קילומטר מרבע ויושבו—1,200,000 נפש 308 נפש לכל קילומטר מרבע) מכיל את שתי הקצוות של שני הצאי האיים של רומליה ושל אנטוליה עם שבעה איי הפרנצים אשר ביסיהשיש. שר המחוז נקרא בשם שהיראָמיני.

קנסטנטינפול היא ביצנץ היונית ואסטנבור או סטמפול (התרכית) בנויה על שני חופי הבספור אשר במבוא ים השיש,

(* התרכים קוראים לקנסטנטינפול עוד בשמות אחדים. כמו: אסתנה (המפתח הקדוש), דר-סעדה (שער האשר) או דר-עליה (השער העליון). בפי היהודים הספרדים נקראה בירת תרכיה קושטנינה, ובקצור קשטא.

מתחת למעלה האחת וארבעים ממעלות הלחב הצפוני ועל מעלת 28°58' ממעלות הארך המזרחי.

ולשונ־מים כתשעה קידומטרים בארך וכאלף ושיש מאות עד כאלפים מטר ברחב יוצאת מהבספור ומתפרצת לתוך החוף האירפאי בתבנית קרן, ולכן נקראה בשם „קרן־הזהב“ (ביונית „כריוון־קבס“). הלשון הזאת יצרה מן החוף חצי־אי משלש בין הקצה הדרומי של הבספור ובין ים השיש. ועל חצי האי הזה מתנשאות שבע גבעות שעליהן בנויה כזירה סטמבול—החלק הגדול בכל שלשת חלקי הבירה העתמנית שהקפו שמונה עשר קילומטר.

סטמבול מקפת שלש חומות והנשגבה בהן היא התיכונה: קומתה תשעה עשר ועֶבְיָה ששה מטרים ובה תשעה מבואות ותשעה ועשרים שערים.

בסטמבול הוקמו רב הבנינים המפארים המפליאים ביפים את עין כר רואם. פה בראש הגבעה הראשונה מתנוסס בהדר גאונו הסְרִי הוא היכל־המלכים הגדול אשר הקים מחמד השני. הסְרִי מלא חצרות, טירות וארמונות ומגדלי פאר, פסילים ומצבות־הוד ועמודי זכרון וגנים ופרדסים לרב ובו ישבו השרטנים הראשונים. בשנת 1865 נפלה בו דליקה נוראה ורבים מבניו היקרים היו למאכלת אש ומאו נעתק משכן השלטנים אל היכל דֶלְמַה־בֶּנְצֶ'ה.

בין הבנינים המפארים שנשארו לפליטה בהיכל הסרי נחשבים: חצר הינישרים שבה נתן השלטן עבד־אל־מג'ד את מאמר המלך „חֶט־שְרִיף“ (בשנת 1839), בית יציקת המטבעות, בית־הנשק ובית השכיות המפרסם בכל העורם, שבאולמיו וכתאיו הרבים גנזים אלפי הפצים ותכשיטים, מטבעות וכתבי־יד ישנים ועתיקים. ובאחד התאים שמורים אדרת הנביא ודגלו וחרבות הכליפים יורשי הנביא.

לא רחוק מהסְרִי מתרוטם בנין ארך הבנוי בסגנון איטלקי. זה הוא „השער העליון“—ארמון הוויר הגדול ובו גם לשכות מועצת הממלכה.

ומבין הכפות המְזוהבות המתנוצצות מעל מגדלי המסגדים הנהדרים אשר בסטמבול מתנשאת ובולטת כפת המסגד אֵי־הֶסֶפִיָה. הבנין הנשגב הזה בנה יֶסְטִיֶנֶן קיסר ביצנין בשנת 532 והיה בית־תפלה לנוצרים, ומחמד השני הפכהו למסגד למשלימים והשלטנים אשר מלכו אחריו הוסיפו ליפות ורהדר את המסגד במגדלי הוד ובכפות־ההדר ומוראד השלישי כלל את יפיו ויעש את הכפה הגדולה העליונה, הגבוהה מעל רצפת המסגד חמשה ושישים מטר.

רוח האמנות התרכית שפוכה על מסגד סֶלְמַנְיָה אשר בנה סְלִימָאן היפה בשנות—1550. כפת המסגד הזה רמה ונשאה מכפת איה־סופיה בהמשה מטרים. על יד המסגד הזה נקברו השלטן סולימאן היפה ואשתו ומצבות־פאר בנייות

על קבר השלטן הזה המספרות לדור־דור את פרשת גדולתו. בקצה הצפוני של קרן הזהב משתרע הפרבר התרכי „א' ו ב" הנקרא על שם נושא כליו של הנביא, שנהרג לפי המסדה במקום הזה בימי המצור הראשון שצרו ה„מאמינים" על ביצנן בשנת 672. על קבר איוב הוקם מסגד נהדר מאד, אשר בו חוגגים השלטנים את „חג החגירה" של חרב הנביא.

בסטמבול רבים מאד השוקים והפנדקים (תנים). החשוב בשוקים הוא השוק הגדול הרומה לסבקה של רחובות קמורים. בכל רחוב ורחוב חניות ממין אחד. מארמונות הקיסרים היונים לא נשארו בסטמבול בלתי אם חרבות דלות־ערך. הצלבנים הונציים והצרפתים ואחריהם התרכים עשו שמות בכל הבנינים העתיקים. בין שרידי ביצנן נחשבים הבארות וצנורות־המים שמתחת לארץ (קָדֻגֻן־קָמְרִי). את הצנורות האלה החלו לעשות הקיסרים ארדן וקנסטנטין ומלאכתם נשלמה בימי גֻלְנֶם וִיֶסְטִינִי. אח"כ נהרסו וסולימאן היפה תקנם מחדש ומשתמשים בהם להספקת המים עד היום.

ושלשה גשרים שמתפרקים בנויים על „קרן־הזהב" * לעבר בהם מסטמבול אל החוף הצפוני שעליו נמצאים הפרברים: גֻלְטָה ופְּרָא, טֶפֶחְנָה, קָסִים־פֶּשָׁא, טֶרְסֶחְנָה וחסקואי. הפרברים פְּרָא וגלטה הם שני מרכזי־מסחר חשובים מאד ושוקיהם ורחובותיהם מלאים תשואות חיים ותנועה כל הימים. מגלטה לפרא אפשר לעבר דרך גֶּקֶה (Tunnel). ומראה פְּרָא (מצפון לגלטה) כמראה עיר אירפאית. בו יושבים צירי הממלכות, השועים והאצילים והסוחרים העשירים נתיני אירפה הנקראים בשם פְּרִנְקִים.

נפלא ומקסים הוא החוף האירפאי של הבספור! לארך חמשה ועשרים קילומטר מְקֶסֶה הוא היכלים וארמונות, מסגדים, כפרים ומעונות־קייץ, בתי מרחצאות ובתי קהוה. וחורשות ברוש וגני חמד ובארות מתיזות עושרים ומכתירים את כל הבנינים וכוללים את הוד העיר ותפארתה.

פה על החוף האירפאי מתנשא היכר כליל־יפי, כלו בנוי אבני שיש לבן לפי סגנוני בניה שונים ומקף גנים ופרדסים מרהיבי עין—זה הוא דֶלְמָה־פֶּגֶז־ה־היכל השלטן שבנה עבד אל מג'יד בשנת 1853. ולתפארת ההיכל הזה פנימה אין ערך. מֶצִין הוא האולם של כסא המלוכה אשר אין כמוהו ליפי ולהודו בכל אולמי המלכים. באולם הזה נערכת מדי שנה בשנה חגיגת „נשילת הידים".

לא רחוק מהיכל דלמה־בג'ה נשקף היכל יֶלְדִיז „היכל הכוכב" שבו

* מיום כ"ז לחדש אפריל ש' 1912 גשר ברזל חדש מחבר את שני חופי הקרן הזהב.

ישב עבד-אל-חמיד, ועל יד ילדיו מתנשא המסגד „חַמִּידָה“ המפאר. בנין נפלא הוא היכל צָרְנָן שהקים השלטן עבד אל עזיז.

ומי הבספור הכחולים והירקים מלאים תשואות חיים, במ שטות אניות קיטור ומאות סירות גדולות וקטנות ומפרשיהן הרבנים ודגליהן המגונים מנפנים ברוח. ביחוד רבה התנועה ב„קרן-הזהב“, שהיא אחד הנמלים הגדולים וטובים בעולם. ובחוף האסי בניו הפרבר אַקְקָדָר או סקוטרי ועל פניו איי הפרנצים. בפרבר זה בניו לתפארת ארמון הקיץ של הפדישה (השלטן). אדמת סקוטרי קדושה היא למשלימים, כי ממנה עברו לתרכיה האירפאית. פח נמצא בית-קברות משלימי המשתרע עד לפרבר הידר-פשא, שממנו יוצאת מסלת-הברזל האנטולית.

יפה ונחמדה היא בירת עתמניה מן הבספור הזך והמזהיר כעצם תכלת הרקיע וכל רואיה מחרישים ומשתאים ליפיה. אך הלשם המקסים העז שעושה מראה קנסטנטינפול מבחיץ הולך ומטשטש ואובד בתוך העיר פנימה: פה רחובות צרים, עקומים ומרפשים והבתים בתראפל, עץ והמר בנויים בלי כל סדר ותכנית; פה יושבים רק בני דלת העם והעשירים ובני העליה אוו את חופי הבספור למושב להם.

הישוב בקנסטנטינפול הולך ומתרבה, ומשנת 1878 עד שנת 1907 עלה משבע מאות אלף עד למיליון ומאתים אלף נפש ומהם כחמשה וששים אלף יהודים היושבים בפרברים: בלָטָה (בסטמבול), חסקואי וגלטה ובכפרים קַסְגָנְגִיק ואַרְטָקְנָה אשר על חוף הבספור ולהם כארבעים בתי תפלה.

בבירת תרכיה נמצאים בני כל הגזעים, העמים והלאמים הלשוניות והדתות*) מכל חלקי תבל: תרכים, ארמנים, אלבנים, בסניים, יונים, צרפתים, איטלקים, גרמנים, אנגלים, רוסים ואמריקאים.—וכלם משפיעים הרבה על התפתחות המסחר והתעשייה. קנסטנטינפול היא מרכז עצום למסחר העולה למיליוד פר' בשנה וכמעט כל ענפיו ומקצועותיו הם בידי הזונים והארמנים ורק מקצתו בידי התרכים והיהודים. גם התעשייה רבה בעיר הבירה ובה נמצאים הרבה חמנות קמה, בתי חרשת לטוית צ"ג ולאריגת משי ושטיחים, להתוך ברזל, למעשה זכוכית ולבנין אניות. רב הסחורות המוצאות דרך נמלי קנסטנטינפול הן: עורות, קמה, שמשם, טבק, משי, אפיוס, שמן-זרד. והסחורות המובאות אליה הן: פחם, ברזל ופלדה, מכונות, כבשים, כלי כסף וזהב, אריגים שונים, כלי הרם ומיני מכלת שונים.

*) בקנסטנטינפול נמצאים כתשע מאות מסגדים גדולים וקטנים למשלימים וכמאה ושלישם בתי תפלה לנוצרים בני כל הכתות השונות.

(ב) מתצרפית טשטלג'נא.

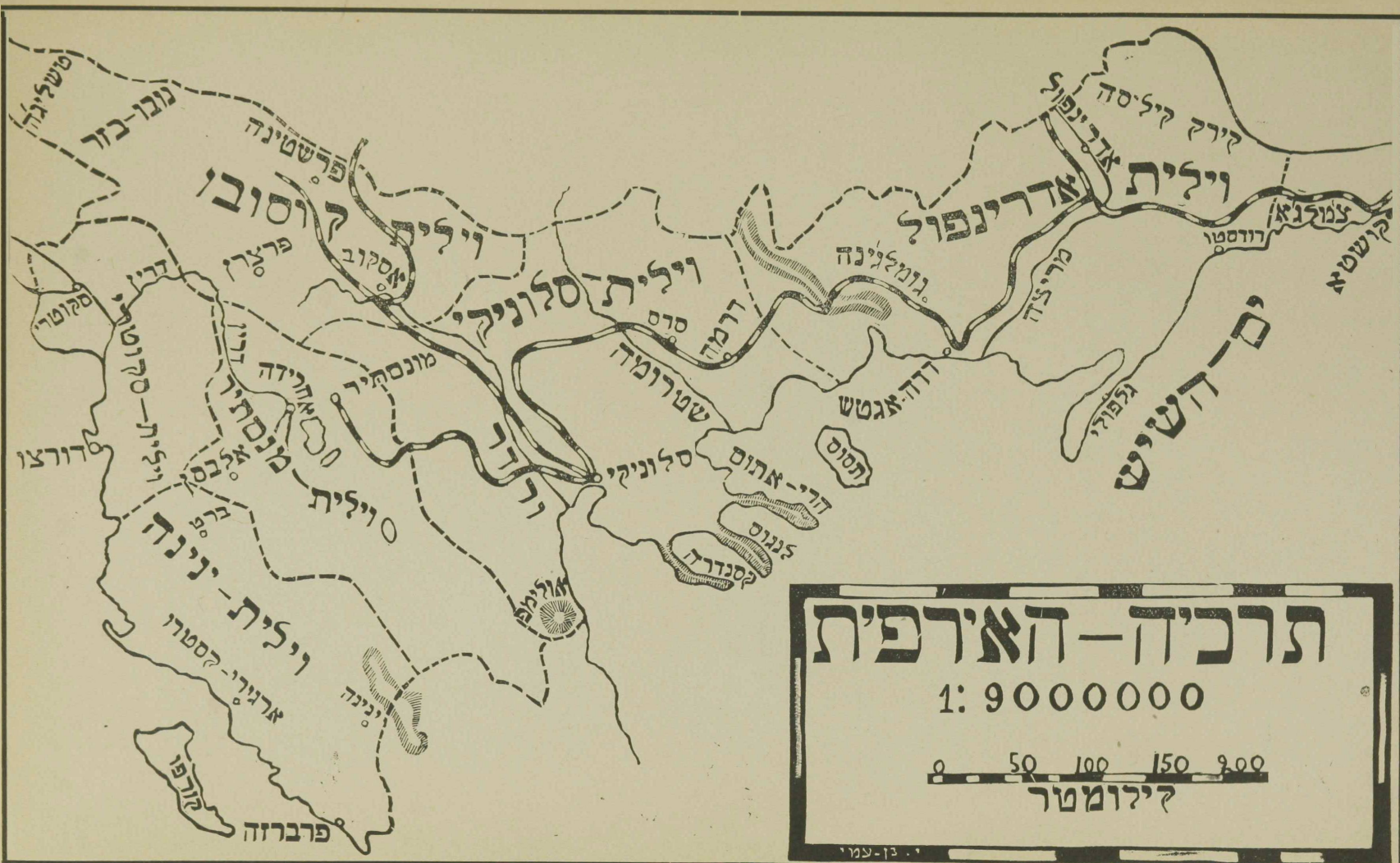
מתצרפית טשטלג'נא (מדת שטחו 1.900 קילומטר מרבע, ויושביו 63,000 נפש 32 נפש לכל ק"מ), משתרע בחצי אי קטן שברומיליה. לפלך הזה יש ערך קטן מאד. אדמת-ראדמת חול צחיחה ומספר התושבים דל ומצער מאד. בכל הפלך יש רק שתי עירות: טשטלג'נא היא עיר הפלך ובה ה' אלפים נפש, וסלורי, עומדת על ים השיש ובה ו' אלפים נפש.

(ג) וילית אדרניפול.

וילית אדרניפול (או אנדרניפול) (מדת שטחה 38,400 ק"מ ויושביה 1.028,000 נפש, כ"ז נפש לכל ק"מ) מכילה את תרקה העתיקה וחלק גדול ממזרח חצי האי הלקידיקה. גבולות הויליה: בצפון—רומליה המזרחית, במערב—וילית סלוניקי, בדרום—הים האגאי, הדרדנלים וים השיש ובמזרח—פחות טשטלג'נא. נהר קריצה העובר את הויליה מצפון לדרום והמאסף לתוכו את מימי הארדה והארנגנה מחלק את הויליה לשני חלקים מיחדים: החלק המערבי רבו מכסה שלחות הרודף העטופות יעים והחלק המזרחי נעדר כל יער. בחלק המערבי ישנם עמקים פורים הנעבדים בידי אנריס-בלגרים נוצרים ומשלימים. בחלק זה נמצאות גם שתי בצאות גדולות: אחת במסבי יאור בורד'צ'ל והשנית על הזרם התחתון של המריצה. בחלק המזרחי ישנם שטחי אדמה גדולים עזובים ושוממים מאין עובדים.

עמקי מריצה, ארדה וארנגנה פורים מאד ונותנים יכולם בשפע רב; חטה ושעורה, צמר גפן וטבק, גפן וזית וורד. לב יושבי הויליה, יונים ותרכים, נאחזו בחצי-אי גלפולי ובהרי מקיר-דג' בנגב ואסטרנא-דג' בצפון ועוסקים לרוב במטעי הגפן ושאר עצי פרי. המסחר מפתח בויליה הזאת יותר מאשר בכל יתר מדינות תרכיה, כי יש בה הרבה נמלים טובים ומסלות ברזל.

וילית אדרניפול (בתרכית אדרנה) נחלקת לששה סג'קים: גומלג'ינה, דדה-אג'נש, אדרניפול (או אנדרניפול) קירק-קיליסה, גלפולי ורוד'סטו. הערים החשובות בויליה הן: גומלג'ינה, שוק גדול לתבואות העמק; לדגן, טבק, צ'ג וצמר, ובה ד' אלפים נפש; דדה-אג'נש, עיר חוף מקברת במסלת ברזל עם סלוניקי, קנסטניפול ואדרניפול; אנוס, עומדת על תוצאות המריצה, והיא עיר-נמל קטנה שאקלימה רע מאד ובה ו' אלפים נפש; דימוטקה, בה עשרת אלפים איש ומהם כתשע מאות יהודים, והנשארים כמעט כלם יונים;

תרכיז-הארפית
 1: 9000000
 0 50 100 150 200
 קילומטר

אדרינפול (על שם אדרינוס קיסר רומא) או אַדְרִינָה, היתה לפני בירת תרכיה (משנת 1360 עד 1453), עומדת במקום שהטנג'ה והארדה נופלות אל הקריצה ונהשבת לעיר מבצר מהמדרגה הראשונה. בה רבה התעשייה (אריגת בר, צ'ג ומשי ושטיחים, עבוד עורות וזקיק בשמים) והמסחר ביבול הויליה, בדגן ויין. על פני העיר עוברת מסלתי-הברזל ההוכתת מקשטא לאירפה ולסלוניקי. מספר יושבי אדרינפול כשמונים אלף איש ובהם כ"ז—י"ח אלפים יהודים. קירק-קיליסה, בה ט"ז אלף נפש, בה רב המסחר בחמאה וגבינה הנשלחות לקנסטנטינפול; מִדְיָה, בה נמל קטן על הים השחור ומספר יושביה ו' אלפים נפש; רודסטו או טקירדג, בה כ"ד אלף איש ומהם בערך 1500 יהודים, עיר חוף ובו מעמד לציי-המלחמה התרכי. נמל חסר שם. גֶלְפֹּלִי, בה ל' אלפים נפש, עומדת על ים השיש ונמלה גרוע מאד, אינו עמק ובטוח, ודרך בו נשלחים יין, דגן, צמוקים ומשי.

(ד) וילית סלוניקי.

וילית סלוניקי (מדת שטחה 35,000 קילומטר מרבע, ויושביה 1.130,000 נפש, ל"ג נפש לכל קילומטר) משתרעת על חוף הים האגאי ומכילה את דרום מקדוניה ומזרחה. גבולותיה: מצפון — בלגריה ווילית קוסובו, ממערב—וילית מונסתיר, מדרום—הים האגאי, וממזרח—וילית אדרינפול. הויליה הזאת היא היפה בכל הויליות שבתרכיה האירפאית. פני אדמתה ותוצאותיה שונים ומגוונים מאד. במערבה סוככים וגוונים על עמק הנִרְדֵר הרים רמים ונשאים מ1500 עד 2500 מטר; ואת צפון הויליה ומזרחה מכסות שלחות הרודף. ונהרות השטרומה והמסטה, הנרדר והוסטריצה ושפעת פלגים ונחלים בוקעים את ההרים וזורמים ושוטפים בעמקים ובגיאיות. בקרבת הים משתרעים עמקים גדולים ורחבי-ידיים: עמקי נִרְדֵר, סָרְס ודִרְקָה, שהרים גבוהים עד אלף ומאתים מטר הוצצים ביניהם. בעמק הסרס נמצאים כשלוש מאות כפרים הסמוכים זה לזה ומערך ההרים נדמה שכל העמק הוא כרך אחד גדול. רב ההרים מקסים יערות עֵבְתִים שאין כורתים אותם כי אם מעט מאד. העמקים והגיאיות, התלים והגבעות הנעבדים נותנים יבולם בשפע רב; כל מיני דגן ועצי פרי וביחוד את הגפן ואת הזית. ובסביבות סָרְס וקָפֶרֶלו מבכרים התושבים את גדול צמר-הגפן ותולעי המשי.

בוילית סלוניקי מפתחים המסחר והתעשייה. ויש בה הרבה בתי חרשת לעבוד עור, למעשה סבון ורעפים, בתי טויה ואריגה וטחנות קמח.

גם הישוב מגון בויליה זו: הבלגרים הם רב מנינו ובנינו של הישוב; אחריהם

באים התרכים היושבים המונים המונים בצפון הלקידיקה, ואחריהם—היונים והיהודים. וילית סלוניקי נחלקת לשלשה סג'קים: סלוניקי, סָרס ודָרְמָה.

העיר הראשית בויליה היא סלוניקי (תסלוניקה העתיקה) הנחשבת בצדק לעיר-ההוף השניה במעלת מסחרה בתרכיה האירפית. העיר בנויה על גבעות ושוכנת על מפרץ מצ'ון, עמק ובטוח מאד, אבל מבואו צר מאד (רחבו מקצה הקלתא של הנדרר עד ראש קָהה כששה קילומטר). וסכנה גדולה צפויה למפרץ הזה: הנדרר אינו פוסק מהשקיע על תוצאותיו טיט ובזן ההולכים ונצברים ויכולים להצר וגם לסתם במשך הזמן את מבוא המפרץ בפני ספינות גדולות, אם לא יבקשו בעוד מועד לעצור בעד הסכנה הזאת.

מראה העיר מלא הוד ויפי. חומתיה הלבנות המקיפות את העיר, בתיה המפארים הבנויים על תלים וגבעות, בתי-מסגדיה, מגדליה ומצודתה העתיקה עם שבעת שעריה כוללים את יפי העיר. בתוך העיר ישנם הרבה שרידי מצבות עתיקות, קשתות ובתי תפלה נוצרים מימי מלכות ביצנץ שנהפכו למסגדים משלימיים.

סלוניקי נחשבת בצדק לפי דברי ימיה לעיר יונית, לפי ישובה—לעיר ואם בישראל, לפי יחוסה המדיני—לעיר תרכית ולפי מצבה הגיאוגרפי—לעיר בלגריה. מספר התושבים בסלוניקי עולה בערך ל-130 אלף איש ומהם כחמשה וששים אלף יהודים, (50%), התופסים מקום בראש המסחר והתעשיה, כ"ה אלפים משלימיים, כ"ב אלפים יונים, י"א אלף בלגרים והנשארים — בני לאמים ושכטים שונים: סרבים, ארמנים וכו'.

בסלוניקי רבים בתי הטויה והאריגה של צמר וצי"ג ושמיחים, טחנות-קמה, בתי הרשת לסבון, לבנים ורעפים, ולמעשה הניר. גם המסחר רב ועצום בעיר הזאת; אליה נכנסות כל תבואות מקדוניה: כל מיני דגן, פקעות משי, אפיוס, פלפל אדם עורות בלתי מעבדים טבק יניג'ה ויין גינסָה.

בשנת 1910 יצאו דרך נמל סלוניקי תבואות שונות במחיר כ"ז מיליון פר' ונכנסו סחורות ומיני מכלת שונים במחיר 120 מיליון פר' ממדינות בריטניה, גרמניה, אוסטריה, בלגיה, צרפת, ואיטליה. מקום בראש המסחר עם סלוניקי לוקחות שלוש הממלכות הראשונות.

מעצור גדול להתפתחות המסחר הוא מה שאין האניות יכולות להתקרב אל ההוף וכל הסחורות נטענות ומתפרקות בסירות.

יתר הערים החשובות שבויליה הן:

מערבה לנדרר: נְרֵה או קָה־פְרֵה, בה ח' אלפים נפש; נְרֵה, בה י"ד

אלף נפש, עומדת על מסלת הברזל סלוניקי—מונסטיר; וְדָנָה היא אַדְסָה העתיקה, בירת מקדוניה הראשונה, בה רבה אריגת הצמר וצמר־הגפן; וְגֵנְזֵה־הַנְּרָדֵר מפרסמת בטבק שלה וב"יריד" הנמשך חמשה ועשרים יום. מספר יושבי העיר—ו' אלפים נפש; קָפְרוֹלוֹ, בה כ"ב אלף נפש, בנויה כזירה על שתי גבעות, שביניהן זורם הַנְּרָדֵר. כל הבתים מקפים גנים וגנות־ירק.

בין נהרות נַרְדֵר והשטרומה עומדות הערים: שטרומֶה וְמֶדְזָה, ובה י"ד אלף איש, העוסקים בהרשת הטבק ואריגת הבד; דְּרֵזְן או הֶרְזֵן עומדת על יאור שההגה רבה בו מאד; יושבי העירה (ח' אלפים איש)—תרכים וסרבים מְשֻׁלְמִים. קוֹפּוֹשׁ, בה עשרת אלפים איש, רבם בלגרים.

בין נהרות שטרומה ומסטה עומדות הערים: מְוֶרְקוֹף, בה ז' אלפים נפש, וְמֶלְנֵק ובה ו' אלפים נפש—שתי הערים האחרונות עומדות במורד הפְּרִיס־דֵג; דְּמִיר־הִיסֵר, בה ח' אלפים נפש—בצפון עמק סרס; סרס, עיר הפלך עומדת בעמק מְחֶלֶל בגני חמד ובמטעי צ"ג וטבק, בה 30 אלף נפש, ומהם כאלף ומאתים יהודים. בה רבה התעשייה (אריגת בד ושטיחים) וגם מסחרה רב בתבואות השדה, צ"ג, טבק וצמר ועורות, הנשלחים חו"ל דרך נמל אֶרְפְּנִי (בה ז' אלפים נפש); דְּרֶזְמָה עיר בצורה בסביבה עשירה במטעי טבק, בה ז' אלפים איש. קוֹבְלָה, עיר חוף קטנה, העומדת על מפרץ קטן ובלתי בטוח, ובכל זאת רב בה המסחר וממנה נשלחים חו"ל: דֵגֵן, שְׁמֻשׁוֹם, משי וטבק. מספר התושבים—כחמשת אלפים איש ומהם כאלף ושמונה מאות יהודים. לסנְגֵק סלוניקי נחשב גם מחוז הגֵיוֹן אֶרְזֵס או, הר אתוס הקדוש" (לנוצרים) שבחצי האי חלקידיקה. ער ההר הזה התנחלו במאה התשיעית נוצרים נוצרים (יונים־ארתודקסים) שקבלו עליהם מרות התרכים עוד לפני כבוש קנסטנטינופול, וע"כ נתן להם חפש ידוע לעמד ברשות עצמם. כעת יש להם מעין קהליה (רֶפְּבִלִיקָה) דתית המשלמת מס ידוע דממשלה מדי שנה בשנה. בראש הקהליה עומד נציב תרכי, מספר הנוצרים אשר באתוס מגיע לששת אלפים איש בני אמות שונות: יונים, סרבים, בלגרים ורוסים, ולהם עשרה כפרים, מושבות אחדות וכעשרים מנזרים ובתי־תפלה נהדרים. רב הנוצרים חיים הבורות הבורות ומעוטם מתבודדים. רבם נוטעים כרמי גפן וזית, עוסקים בגדול דבורים ובמעשה צלמי עץ ואבן. בכל חצי האי אתוס אין גם אשה אחת.

ה) וילית קוסובו.

וילית קוסובו או אֶסְקוֹב (מדת שטחה 32.000 קילומטר מרבע ויושביה—1.038.000 נפש, ל"א נפש לכל ק"מ) משתרעת בצפון אלבניה צפונה

מערה לילית סקוטרי וגובלת: בצפון—בבסניה ובסרביה, במערב—בוילית סקוטרי ומנטנגרו, בדרום—בוילית סלוניקי ומונסתיר ובמזרח—בוילית סלוניקי ובבלגריה. הויליה הזאת מכילה את סרביה העתיקה ומקדוניה העליונה, הנבדלות זו מזו ע"י השרידג' והקקה—דג'. אליה שיכים החלק הגדול של רכסי הרי אלבניה הצפונית, רמות מישורי מטויה וקוסובו (סרביה העתיקה), טטובה, אסקוב וקומנובה (מקדוניה). המישורים המוצפים (האלוביים) האלה פורים מאד אך שטופים מים. יושבי סרביה העתיקה רבם משלימים ומערבים הם מסרבים מומרים, תרכים, אלבנים ומקהגרים (הבורחים) לאמור מהתושבים שברחו מבסניה והרצוגובינה אחרי שנלקחו לחסות אסטריה בשנת 1878.

לב התושבים עוסקים בעבודת האדמה בחרשת כלי ברזל וכאריגת צמר. הבלגרים הם רב הישוב (ששים אחוזים למאה) ברמות מקדוניה. וילית קוסובו נחלקת לששה סנג'קים: נובבזר או טשליג'ה, סניצה, אפק, פריצ'נה, פריצ'ן ואסקוב.

המקומות החשובים בסרביה העתיקה הם: טשליג'ה או פלוליה, בה אלף נפש; פריפולי, ד' אלפים נפש, סניצה או יג'ה, ג' אלפים נפש, נובבזר או נפסר עומדת על נחל רשקה, בה י"ב אלפים נפש והיא מרכז גדול לגות צמר ועבוד עורות, מסלות הברזל של סרביה ומקדוניה הרימו מאד את ערכה המסחרי. מטרוביצה מחברת במסלת ברזל עם סלוניקי; אפק, עיר גדולה ובה כעשרים אלף נפש עומדת בדרום הרי אלבניה, בצפון מישור מטוניה; דיקובה, בה 25 אלף נפש; פריצ'ן—בה 40 אלף איש, היתה לפנים בירת מלכי סרביה וארמון המלך הוא אחת המצבות היותר יפות שבמדינות תרכיה; פרישטינה—בה ט"ז אלף נפש, בנויה על רמה הנשקפת אל פני שדה קוסובו.

הערים החשובות שבחלק מקדוניה הן: אסקוב או סקפה בה י"ח אלף איש ומהם כאלף ושלוש מאות יהודים. אסקוב היא העיר הראשית בויליה. מרכז מסחרי חשוב מאד ולפי מצבה חשובה העיר בעת מלחמה; בה נפגשות מסלות הברזל העוברות ממטרוביצה ובלגרד ומחברות אותה עם סלוניקי. בקרבת העיר מעינות-רפואה המים. — קומנובה, בה ט"ז אלף נפש, שוק גדול למסחר הצמר. קטובה, בה ז' אלפים נפש, מפרסמת כמעשה כלי נחשתה. אסטופ, בה עשרים אלף נפש, בה מפתחה חרשת כלי פלדה; טטובה או קלקנדלן עומדת בצפון עמק טטובה ובה כ"ב אלף נפש.

ו) וילית מונסתיר.

וילית מונסתיר או בטוליה (מדת שטחה—285,500 קילומטר מרבע, ויושביה—849,000 נפש, כ"ט נפש לכל קילומטר מרבע) משתרעת דרומה לוילית קוסובו וגבולה יורד הנגבה עד לארץ יון ומכילה במערבה—את אלבניה המרכזית ובמזרחה—חלק ממקדוניה. שלשת רבעי הויליה—ארץ הרים המכוסים יערים וחורשות. העמק הגדול והיחיד שבתוכה הוא עמק מונסתיר. בין שאר העמקים והגיאיות הצרים והקטנים ראויים להזכר: עמק ג'ר'ג'ה, בדרום יאור מ'לק; עמק ק'ון בצפון יאור פ'ר'נ'ה; עמק סטר'נ'ה, בצפון יאור א'ח'ר'יד'ה, ועמק ד'ב'רה. האלבנים והקוצו'ולחים רועים את עדרי צאנם וחזיריהם באפריים שבהרים. העמקים והמישורים מצמיחים כל מיני דגן, את הגפן והתות וכל מיני עצי פרי, צמר גפן וטבק. בויליה רבה אריגת המשי ותעשיית כלי נשק. רב הישוב הוא האלבנים במערב, הבלגרים במזרח והיונים והקוצו'ולחים—בדרום.

וילית מונסתיר נחלקת לחמשה סנג'קים: ד'ב'רה, א'ל'ב'ס'ן, ג'ר'ג'ה, ס'ר'פ'י'ג'ה ומונסתיר.

הערים היותר חשובות בויליה הן: דברה, שוכנת בעמק הדרין השחור ובה כארבעת אלפים נפש; א'ח'ר'י'ד'ה, עומדת על יאור אכר'ידה ובה, כעשרת אלפים איש, ורבים מהם גננים, ב'ר'ס'ק'ים ודיגים, ורב בה גם המסחר בעורות החיות. א'ל'ב'ס'ן, עומדת בעמק ס'ק'מ'פ'י מערבה ליאור אהר'ידה, כלה מקפת כרמי זית ושדמות בר. ג'ר'ג'ה או קור'צ'ה, בה שוק גדול לתבואות השדה, עומדת בעמק פורה מאד מקפת כרמי גפן. מספר יושביה—ו' אלפים נפש; ק'ס'ט'ור'יה או ק'ס'ר'יה, בנויה על גדות יאור נחמד ובה ח' אלפים נפש. יש בה גם קהלת יהודים קטנה. ס'ר'פ'י'ג'ה, בה ד' אלפים נפש עומדת בין הר אולימ'ף ונחל וס'ט'ר'י'צ'ה. בטול'יה או מונסתיר, (על שם המנזרים—המונסתירים—הרבים הנמצאים במק'ניה) עומדת במקום נפלא ביפיו על הדרך אשר בין סלוניקי ובין הים האדר'י'טי לרגלי הר פ'ר'ס'ט'רי. מספר יושביה—40 אלף איש ומהם כששת אלפים יהודים. קרו'ב'ו, בה עשרת אלפים נפש מחברת בכביש טוב עם פ'ר'יל'פ. פ'ר'יל'פ עומדת בדרך שבין מונסתיר וק'פ'רו'לו, ובה י"א אלף נפש.

ז) וילית ינינה.

וילית ינינה (א'פ'ר לפנים) מדת שטחה 17,900 קילומטר מרבע ויושביה 527,000 נפש, שלשים נפש לכל ק"מ, משתרעת באלבניה הדרומית. גבולותיה: בצפון—וילית סקושרי, ממערב—ימי יוני ואדריאטי וברום סומכת היא על יון. כל הויליה

מִקְסָה הַרִים: פְּנֹדוֹס—בְּרֹמִית־מִזְרָחִית, הַרֵי הַחוּף אֶקְרוֹס־רֹנוּיָה אוּ מְשִׁיקָה (הַגְּבוּהִים 2045 מֵטֵר) עַל פְּנֵי רְחוֹב אֶטְרָנְטוֹ, וְטוֹמֹר—בְּצִפּוֹן, רַבִּים מֵהַרִים הָאֵלֶּה מִכְסִים יַעֲרוֹת אֱלוֹנִים הַנּוֹתְנִים הַרְבֵּה נְלוֹנִים, בְּנֶגֶב הַיּוֹלִיָּה מִשְׁתַּרְעִים מִישׁוֹר יַיִנָּה הַנַּחֲמָד וְעַמְקִים פּוֹרִים הַמְצִינִים בְּאֶקְלִימָס הַטּוֹב וְהַמְבְּרִיא, עַמְקֵי הַחוּף בְּצִפּוֹן הַשְּׁקוּיִים מֵהַנְּחָלִים וְיֵאֻזָּה וְסִמְנֵי מְלֵאִים בְּצִאוֹת.

בְּעַמְקִים גְּדֻלִים הַמֵּים וְהַשְּׁעוּרָה, בְּאַרְץ הַחוּף פּוֹרַח הוֹיֵת וּבִסְבִיבוֹת אֶרְטָה צוֹמְחִים צִמְרֵי־הַגֶּפֶן, תַּפּוּחַ הַזֶּהָב, הַלֵּימֹן וְהַגֶּפֶן. בְּנוֹף אֶרְטָה מְגַדְלִים אֶת הַתּוֹת וְתוֹלְעֵי הַמִּשְׁי בְּכָל הַיּוֹלִיָּה רַב מְאֹד מִטַּע הַטֶּבֶק. אַעֲפ"י שְׂאֵדְמַת הַיּוֹלִיָּה פּוֹרִיָּה עַד לְהַפְלִיא נִשְׂאָר חֶלֶק גְּדוֹל מִמֶּנָּה שׁוֹמֵם וְעוֹזֵב מֵאֵין חוֹרֵשׁ וְזוֹרַע וְנוֹטַע, כִּי מְבַכְרִים יוֹשְׁבֵי הָאֶרֶץ אֶת גְּדוֹל הַצֵּאֵן עַל הַחֻקְלוֹת. רַבִּים מִיּוֹשְׁבֵי הַחוּף מִתְעַסְקִים בְּצִיד הַסַּפּוֹג וּבַהוּצָאֵת הַמֶּלַח. הַיּוֹלִיָּה נַחֲלַקְתָּ לְאַרְבַּעַה סַנְגָּקִים: יֶגֶיָּה, פְּרֹנָה, אֶרְגִּיר־קֶסְטֵרוֹ וְבֶרְט.

הַעֲרִים הַיּוֹתֵר חֲשׁוֹבוֹת בְּפָנִים הַיּוֹלִיָּה הֵן: יַיִנָּה, עוֹמְדַת עַל יְאוֹר יַיִנָּה, וְבַה ט"ז אֶלֶף נֶפֶשׁ וּמֵהֶם כְּשֶׁלֶשֶׁת אֲלָפִים וְחֲמֵשׁ מֵאוֹת יְהוּדִים; דְּלוֹיָה, בַּה ז' אֲלָפִים נֶפֶשׁ; אֶרְגִּיר־קֶסְטֵרוֹ — ה' אֲלָפִים נֶפֶשׁ; בֶּרְט אוּ אֶרְנוֹאוֹט־בְּלִיגְרָד מְקַפֶּה כְּרַמֵּי גֶפֶן וְזוֹת וְבַה י"ב אֶלֶף נֶפֶשׁ.

וְהַעֲרִים הַחֲשׁוֹבוֹת הַיּוֹשְׁבוֹת לְחוּף הַיָּם הֵן: פְּרֹנָה עוֹמְדַת בְּמִבּוֹא מִפְּרֵץ אֶרְטָה וּמִסְפַּר יוֹשְׁבֵיהָ — ז' אֲלָפִים וְבַה קַהֲלָה הַיְהוּדִית קִמְנָה. פְּרֹנָה—ה' אֲלָפִים נֶפֶשׁ, עוֹמְדַת בְּתוֹךְ כְּרַמֵּי זֵית וּפְרָדִים תַּפּוּחֵי זֶהָב וְלִימוֹנִים; אֶן־לוֹנָה אוּ נְלוֹנָה, עִיר־נְטַל וּמוֹצִיאִים מִמֶּנָּה הַרְבֵּה וְלוֹנִים חוֹל, וְבַה ו' אֲלָפִים נֶפֶשׁ.

ח ו י ל י ת ס ק ו ט ר י

וְיֵלִית סְקוּטְרֵי מִשְׁתַּרְעַת עַל הוֹף הַיָּם הָאֶדְרִיאֲטִי (מֵדַת שְׁטַחָה 10,800 קִילוֹמֵטֵר מֵרַבַּע, וְיוֹשְׁבֵיהָ 295,000 נֶפֶשׁ, כ"ח נֶפֶשׁ לְכָל ק"מ) מִחֲבַרְת בְּרִצְעוֹת־הוֹף צָרָה עִם וְיֵלִית יַיִנָּה אֲשֶׁר דְּרוּמָה לָהּ. וּגְבוּלוֹתֶיהָ מִצִּפּוֹן—מִנְטַנְגֵּרוֹ וּמִמִּזְרָח—וְיֵלִית קוֹסוֹבוֹ.

הַיּוֹלִיָּה נַחֲלַקְתָּ לְשֵׁתֵי נְפוֹת: הַמִּזְרָחִית—כָּלֶּה הַרִים חֲלָקִים וְשׁוֹמְמִים וְהַמְעֲרִבִית הַמִּשְׁתַּרְעַת עַל הוֹף הַיָּם הָאֶדְרִיאֲטִי וְיְאוֹר סְקוּטְרֵי—רַבָּה מִישׁוֹרִים שְׁקוּעִים בְּבִצְאוֹת. שְׁבִטֵי הָאֲלַבְנִים הַהֲרָרִיִּים עוֹסְקִים בְּמִזְרַע הַדֶּגֶן וּמִטַּעֵי הַגֶּפֶן בְּתוֹךְ הַעַמְקִים וּמְרַבִּים בְּגְדוֹל הַצֵּאֵן. גְּדוֹל הַצֵּאֵן וְהַצִּיד אֹהוֹבִים מְאֹד לְתוֹשְׁבֵי. עַפ"ר מְגַדְלִים הָאֲכָרִים הָאֲלַבְנִים מִיס חֲשָׁה וְשְׁעוּרָה וְנוֹטְעִים אֶת הוֹיֵת, הַגֶּפֶן וְאֶת הַטֶּבֶק וְשֵׂאֵר עֲצֵי פְרִי. בִּיְאוֹר סְקוּטְרֵי רַבָּה הַדְּגָה וְהַתּוֹשְׁבִים עוֹסְקִים בִּיבוּשׁ הַדְּגִים הַנִּשְׁלָחִים לְאִטַּלְיָה. וְיֵלִית סְקוּטְרֵי נַחֲלַקְתָּ לְשֵׁנֵי סַנְגָּקִים: סְקוּטְרֵי וְדוֹרְצִו.

הערים היותר חשובות בויליה הן: קֶנְנֶה, ה' אלפים נפש (בדרום); דוֹרְצוֹ או דְרֵטש ה' אלפים נפש, ובה נמל טוב המקישר במסחרו עם טרֵיֶסט. דרך הנמל הזה מוציאים הרבה שמן זית וטבק. במסבי דוֹרְצוֹ ישנם מכרי פחם שאינם מְנְצֵלים; טֵרְנֶה, עשרת אלפים נפש; סְקוֹטְרִי או שקודרה ובה ל"ו אלף נפש.

האי כְרִית או קְנֶדְיָה.

(סקירה כללית)

דרומה-מזרחה לפלפונס—בין $23^{\circ}31'$ ובין $26^{\circ}20'$ ממעלות הארך המזרחי ובין $34^{\circ}55'$ ובין $35^{\circ}41'$ ממעלות הרוחב הצפוני—מבצבץ ועולה מתוך הים התיכון האי ההררי הגדול בכל איי יוֹן—"בריה הים האגאי" הידוע בשם אי כרית או כפתור (בתרכית—כְרִיד, באיטלקית קְנֶדְיָה וביונית—קְרִיטִי).

ותבנית האי כרית — שטח צר ומאריך ממזרח למערב, כמאתים וששים קילומטר ארכו ומשנים-עשר עד ששה וחמשים קילומטר רחבו.

מדת השטח של האי—8600 קילומטר מרבע ומספר יושביו 303,000 נפש, 35 נפש לכל ק"מ. ושלשלת הרי שיד אפור-כהה ולבן עוברת בתוך האי ממזרח למערב ובה ארבע קבוצות הרים גבוהים—שתים במערב האי ושתיים במזרחו וסעיפיהן מגיעים עד לחוף הצפוני. כל קבוצת הרים יורדת זקופה ותלולה הנגבה. הרי המערב הם, "ההרים הלבנים" או הרי מְדָרס המכסים שלג כל ימות החרף ושיאם הוא הר ת'אודורו (2469 מטר), והרי המזרח הם הרי לְסְתִי שנקראו בימי קדם הרי דְקֶתָה המתנשאים עד 2160 מטר מעל פני הים התיכון. כמעט במרכזו האי מתרומם בשיא חסנו הר אֵידָה (פְסִילוֹרִיטִי) עד 2456 מטר. בכלל דומה היא שלשלת הרי כרית הנהדרה, "לשרשרת הרי האלפים הצפונים שהטרה לתוך הים הדרומי".

העמקים והמישורים מעטים מאד באי כרית והגדולים והפורים שבהם הם עמקי קְנֶיָה, קְנֶדְיָה וּמְסֶרָה.

כמעט כל חופי האי יורדים תלולים הימה ורק בחוף הצפוני נמצא רצועות-מישור אחדות, ובו הרבה מפרצים (כמו, למשל, מִפְּלֵיָה, סוֹדָה וקִסְמוֹ) וראשים אחדים. החוף הדרומי יורד רבו זקוף הימה ומסכן הוא לכל אניה אשר תקרב לעגן על ידו.

הריהחוף שולחים כפים וראשים הימה. הראשים הכי חשובים הם: במערב—ראש בוזה וראש סְפֶתָה (*Psacum promontorium*), ובמזרח—סְדְרוֹ (*Samonium promontorium*) וּסְלֶמוֹנָה.

בכל האי אין בלתי אם נחלים קטנים וצרים מאד ומהם השוכים: בצפון נחל מלפוטמו ובדרום—נחל מטרפוליקטה.

האקלים חם מאד בדרום עד שהוא מכשיר את גדול התמר, ובשאר חלקי האי שורר אקלים הים וההר והוא נוח ומבריא ורק בנשב רוח השרקי מתגבר החם ועולה עד 36° – 40° . בחרף יורדים גשמי ברכה בעמקים וברדת הכספית עד לארבע—שבע מעלות מתכסים ראשי ההרים שכבת שלג.

אדמת האי רבה אדמת טרשים וחול ובכל זאת היא פוריה מאד ועוד בימי קדם קנה לו האי כרית שם טוב ביינו, בשמנו ובדבשו. בזמן הזה רבה העוובה בעבודת האדמה ויבול הארץ אינו מספק את צרכי הישוב. מרכים הם רק כרמי הזית הנותנים רבעליהם 50–200 אלף קווינטל שמן מהמין הבינוני מדי שנה בשנה. במקומות שונים נותנת האדמה בשפע רב: פשתה, טבק, קטניות, זית, גפן ושקד ושאר מיני עצי פרי המיחדים לארצות השוכנות על חופי הים התיכון.

לפנים היו מורדות ההרים שר האי מקסים עצי אלון, ארוז, אשוח ותורנית וכיום לא נשארו עדיהם בלתי אם חורשות אלון ותורנית. גבי ההרים עטופים דשאים ועשבים ורק זעיר שם זעיר שם ימצאו עליהם גם עצים בודדים.

יושבי האי מגדלים לרב את הכבש והעז ואת החמור והפרד. הסוס והבקר מעטים מאד בכל האי. במקומות שונים מרבים הכרתים לגדל דבורים ותולעי־משי.

מחצבי האי כרית חם: גבס, אבן־משחת וצפחה.

הדיגה מעט היא בכרית ולעמת זה רב בו ציד הספוג.

מעטה היא ומצמצמת מאד התעשייה של האי וגם מסחרו עומד בשפל המדרגה מחסר נמלים מתקנים: כמעט כל מבואות הים מלאים ישרטונים ואין מעמד בהם לספינות גדולות. הטוב שבנמלי כרית הוא נמל קניה.

ראשי הסחרות המוצאות מכרית הן: שמן־זית, יין, דבש, פקעות משי ומין גבינה הידוע בשם „סקקיה“.

עוד בתקופה היונית העתיקה היה האי כרית מישב. בו היתה ממלכת מינוס אשר קנה לו שם בכל נפות יון בחכמתו ובחקיו. בצפון האי היו בתקופה הזאת שתי הערים קידונה וקנוסוס—בירת מינוס, ובדרום עמדה העיר גרמין ובה היתה הסקבה (לברניט) הידועה אשר בה התישבה לפי האגדה המפלצת הנוראה מינוטבר. אצל הומר נקרא האי בשם „כרית בעל מאת הערים“. במאה האחרונה לפסה־ג היה כרית קן לשודדי הים ורומא נלחמה בהם כפעם בפעם עד שעלתה לה לכבוש את האי (בש' 68–66 לפסה־ג) ולעשותו מדינה רומאית. בשנת 27 לפסה־ג

נספח האי לקירינה. אחרי חלוקת רומא עבר כרית לביצנין ואח"כ נפל בידי הערביים והנצ'יים.

בשנת 1669 כבשה תרכיה את האי העומד משנת 1898 תחת חסותה העליונה עד היום (ראה מבוא הספר).

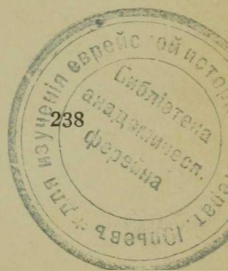
הישוב העברי באי כרית קדום מאד ונוכר אצל פילון יוסף פרכיוס. בימי תיאודוס השני גרשו היהודים מהאי אך כעבר זמן קצר שבו אליו. בשנת 440 הופיע משיח שקר בין היהודים הכרתים, ומאז כסו קורותיהם בערפל כמעט עד המאה ה"ו, וידוע רק שהיו להם ארבע קהלות ושבראש כל קהלה עמדו שלשה "מְמָנִים". בשנות 1380–1385 היה מספר היהודים בערים רטימנו, קנדיה וקניה 1160 איש. בשנת 1391 נוספו על הישוב העברי הרבה יהודים מפליטי ספרד ובשנת 1394 גם יהודים מִנְצִיָה וגרמניה. ביחוד נתרבה הישוב העברי בכרית אחרי גרות ספרד בסוף מאת החמש עשרה. בתקופה המעציבה הזאת השתתפו יהודי קנדיה ובראשם הר"ר אלקנה קפסלי בכל נפשם ומאדם בצרת הגולים: בלחמם ובכספם קדמו את הנוודים וימכרו גם את כלי הכסף של בתי כנסיותיהם ואת תכשיטי ספרי התורה לפדות את אחיהם השבויים מבעלי האניות. במאות ה"ו–ה"ז היתה קנדיה מרכז חשוב לתורה ולחכמה וממשפחות קפסלי ודיל-מדיגו יצאו רבנים וחכמים מפרסמים וביניהם היה ר' יוסף בן שלמה דיל-מדיגו (יש"ר מקנדיה בעל האילם).

מספר היהודים הכרתים עולה כעת לערך אלפים נפש, רבם בעלי מלאכה וסוחרים היושבים בקניה ובקנדיה.

לב התושבים בכרית הם יוניס-נוצרים ורק החלק הרביעי של הישוב — משלימים.

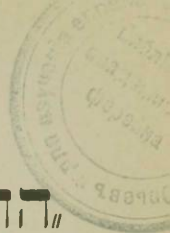
משנת 1898 נתן ליושבי כרית שלטון בית תחת חסות העליונה של תרכיה. בראש הממשלה עומד גנרל-קומיסר נוצרי והכנסייה הלאמית שאליה נבחרים שמונים צירים (49 נוצרים ו-31 משלימים). אך שלטון-הבית לא הרגיע את רוח היוזנים הכרתים ושואפים הם עד היום להספח על ממלכת יון.

הערים החשובים בכרית הן: קנדיה, העיר הראשית ובה כעשרים וחמשה אלף נפש, והבקרליון היא קנדיה, שלפנים היתה בירת הנצ'יים ועל שמה נקרא כל האי, בה כעשרים ושלושה אלף נפש.

ת ק ו נ י ט ע י ו ת .

תקון	טעות	שורה	עמוד
קָנִיָּה	קוֹנֵיָּה	7	1
ברוסה	בריסה	15	.
פילפולי	פילפולי	3	2
תְּרַקְיָה	תרכיח	10	.
נמסרה	נמסרו	9	9
הרצנובינה (וכך עוד במקו' אחרים)	הרצנובינה	23	.
ויבואו	באו	27	11
הים התיכון	ים התיכון	5	13
סומלי	סומלה	"	"
קָרְדֵּסְתָן	קרדיסתאן	18	.
קָרְדִים	קָרְדִים	6	14
בשעת עבודת אלהים	עבודת אלהים	25	16
הקְנָמִים	הדינאמים	12	17
קשטמוני	קשטמיני	20	21
הים האדום (וכך עוד במקו' אחרים)	ים האדום	13	33
נְהַר אֶזְרָאֵל	נחל אל חולה	22	37
ירבוע	ירקוע	2	51
פקעות (וכך עוד בטקומית אחרים)	סקועות	7	55
ואדי אתים	ואדי אל תים	7	69
נהר אַזְלִי	נהר אל חולה	27	87
האוקינוס האטלנטי	הים האטלנטי	14	110
הים	והים	31	"
סִיָּס	צריך להשמיט את המלה "האלה"	3	112
הסיהון והגניהון	סיוה	1	126
שהרוור	הסיהון והגניהון	4	135
קְלִימְנִיָּה	שהרזיר	19	144
מרדין	סולימניה	15	145
גידים	ארדין	15	165
אניהרדיר	חדים	31	169
משלין	אניהרדיר	20	.
טוקד	מישילין	16	171
סִסְרְלוֹ-צִי	טוקט	8.7	172
קָנֵיָּה	סִסְרְלוֹ-לוֹ-צִי	2	173
אניהרדיר	קרניה	28	.
Tinctòrum	אירדיר	10	174
דמרניי גרדו	Tintorum	30	176
ליקאוניה	דמרניי גרדו	22	181
אננור	ליקאוני	1	183
פִּזְיָא	אננור	5	188
	פִּזְיָא	16	192

"החנוך" עתון פדגוגי למורים ויהודים

יו"ל חמש פעמים בשנה. חוברת לכל 2 חרשים (מלבר 2 ח' החפשי) בעריכתו של הר"ר נ. טורוב.

מתקבלת החתימה לשנה ג' (מניסן תרע"ב עד אדר תרע"ז).
להותמים ינתן בתור הוספת חנם הספר המפרסם של ו. ג'מס (W. James):
שיחות פסיכולוגיות למורים, מתרגם מאנגלית ע"י הר"ר נ. טורוב.
(הספר ימכר גם לחוד ומחירו יהי 2.50 פ' בא"י; ברוס' 1 ר', ובערך זה בשאר הארצות)

י"ל ונשלחה לחתומים החו' השניה של השנה ג' וזה תכנה:
השיחה העברית (המשך)— יצחק אפשטיין; הרעות החדשות על הילדים (עפ"י אלפרד בינה)— ח. הרין; לתולדות החנך וההשכלה של יהודי רוסיה— א. ז. רבינוביץ;
המורה בבית הספר — א. צבי אירלסון; שעורים לדגמה: ראשית למודי הקריאה והכתיבה— ישיי אדלר; כעתונות הפדגוגית: לשאלת בית ספר המערב— פ. א.; בקרת ובכליגורפיה— ד"ר בן-ציון מוסינזון, ד"ר א. צפרוני, מ. קרישכסקי; ידיעות שונות; מכתב חוזר— מרכז אגדת המורים בא"י; מודעות.

ת ע ו ד ת ה ע ת ו ן :

א.

לסעי א) להשתלמות המורים במקצוע הפדגוגיה העיונית והמעשית ולהפצת השקפות נכונות על החנך בין ההורים; ב) לאחוד המורים והעסקנים בצרכי ההשכלה העממית בעבודתם לטובת החנך העברי בא"י וגם בגולה; ג) לקביעת טרמינולוגיה אחת בשפה העברית לכל מקצועות הלמודים בבתי-הספר בעזרת בלשנים מומחים.

ב.

א) להיות כלי מוטאו של מרכז אגדת המורים בא"י; ב) לתת ידיעות מדויקת ע"ד מצב בית-הספר העברי בא"י ובארצות הגולה וע"ד פעלת החברות העבריות העוסקות במקצע החנך וההשכלה.

ת כ ן ה ע ת ו ן :

בעתון "החנך" יבואו מאמרים מקוריים ומתורגמים מהסוגים האלה: מתורת הפסיכולוגיה והפדגוגיה העיונית והמעשית; תולדות הפדגוגיה (התפתחות שטותיה העקרויות); דרכי ההוראה במקצועות שונים ושעורים מעבדים לדגמה; ככליגורפיה ובקרת ספרי למוד וקריאה בעברית וגם בשפות אחרות; מושא ומתן בשאלות שכלול השפה העברית בתור שפת הדבור והלמוד; השקפות על חיי בתי-הספר, אגדות המורים וחברות החנך וההשכלה; מכתבים הנוגעים של מרכז אגדת המורים בא"י.

ת נ א י ה ח ת י מ ה :

בא"י 6 פרנקים, בחו"ל 9 פרנקים וברוסיה 3.50 רובל. אין החתימה מתקבלת לשעורין.

אין החתימה מתקבלת אלא לשנה שלמה.

יש להשיג במספר מצמצם המש החוברות של השנה הראשונה והשניה.

לפנות בכל הענינים ע"ם הכתבת: Redaction «Hachinuch», Jaffa (Palestine)

סוכנינו בחו"ל: ברוסיה— Redaction «Haschiloach», Odessa, Postfach 319
ח' "אחיאסק" (ל. קפלן); הוצאת "תושיה" צנטרל, ורשה;
"מנורה", אודיסה; בימים "ליטרטורה" מוסקוה, מרוסיקה 13
שיליון 0-294. ברוסיה אפשר לשלח ע"י המחאות פוסתה
הנהוגות בפנים המדינה, בישכר 10 ק' בעד סכום עד 10 ר.

באנגליה— מנהל התית: "עברית בעברית" J. K. Goldbloom
61 Redmans Rd., Stepney, London (England).

באמריקה— אגדת "אחיעבר": Daniel Persky c/o Red.
«Dos Judische Volk» 254 E. Broadway New-York, America.

באפריקה— יוסף גפן מנהל התית בקיפטון.
ברומניה— מרדכי ציון כץ (מורה), מוינשטא:

Marcu Zion Catz, Institutur, Panciu.

בלצ'יה— י. צ. שטרלן וא. רובינוזן בסמניסלו.

ישראל, ירושלים, אוניברסיטה העברית, בית הספר למדעי החינוך, תש"א